

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Ігор Коляда

●

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 70-80-х рр. XIX ст.: ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЇ

Процес руйнації суспільних ідеалів та ідей радянської ідентичності розпочався ще в умовах Горбачовської перебудови в СРСР. Ідеї та смисли радянської ідеократичної держави не відповідали потребам незалежної Української держави, що зумовило необхідність становлення в колективній свідомості українців таких суспільних ідеалів, які б не вступали в протиріччя з діалектикою самоорганізації українського соціуму та Української держави наприкінці XX - на початку XXI століття.

Багато в чому нові суспільні ідеали є трансформованими чи відродженими ідеями, витвореними культурною та політичною роботою діячів українського національного руху 70-80-х рр. XIX ст.. Тому актуальним залишається дослідження проблеми ролі української інтелігенції у формуванні ідеології українського руху у другій половині XIX ст.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в аналізі чинників, що впливали на формування особливостей ідеології національного руху у підросійській Україні та ролі національно свідомої української інтелігенції у її формуванні.

Історіографія дослідження українського національного руху 1870-1880 рр. представлена роботами таких дослідників, як Д. Бачинський., А. Бичко, А. Волощенко, Я. Грицак, А. Катренко, Г. Касьянов, П. Магочій, О. Міллер, А. Павко, М. Палієнко, В. Потульницький, О. Реєнт, В. Сарбей, С. Світланко, О. Субтельний, В. Ульяновський, Н. Шип, М. Щербак та ін.

Упродовж 70-80-х рр. XIX ст. відбувався подальший процес суспільних трансформацій, започаткований «добою великих реформ» 60-х рр. XIX ст. Цей період відзначений загальноімперським суспільним похваленням. Водночас оголилися численні суспільні проблеми і класова обмеженість, поміркованість, непослідовність реформаторів, які робили поступки консервативним колам. Жорстоке приборкання Польського повстання 1863 р., урядова реакція другої половини 1860-х рр., гучні політичні процеси 1870-х рр. — усе це сприяло переходу значної частини демократичної інтелігенції на революційні позиції. При цьому особливу роль відіграли прогресивна російська та українська література, твори ідеологів революційного народництва. Наростаюча політична напруга у російському суспільстві, спричинена непослідовністю реформаторського курсу Олександра II, зумовлювала те, що революційна тенденція упродовж 70-80-х рр. XIX ст. була домінуючою у суспільно-політичному житті Російської імперії.[1]

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, в якому з самого початку формування намітилося два напрями: радикальний (революційний) та поміркований (ліберальний).

Розвиток нових капіталістичних виробничих відносин у пореформеній Росії неминуче привів до значних зрушень у світогляді всього суспільства, у суспільній думці. Теоретик російського марксизму В. Ленін писав, що «... економічний процес відбився в соціальній сфері «загальним піднесенням почуття особи», витісненням з «громадянства» поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглузких середньовічних обмежень особи і т. ін.»

Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією передової інтелігенції на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних «буржуазних» ідей, звичаїв та порядків.[2] Народництво — ідеологія селянської демократії (основою якої була віра в соціалістичний потенціал селянства, сільську громаду та артіль як основні форми соціальних відносин) — передовий панівний напрям суспільної думки 70-х років XIX ст. Його поява зумовлена глибокими соціально-економічними явищами пореформеної Росії.[3] Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини у російському революційному русі була одним з наслідків русифікації старої української еліти. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащадки, перейшовши через характерний для російського суспільства у 1860-х роках конфлікт «батьків» і «синів», масово поповнювали лави російського революційного руху. У другій половині XIX ст. український рух також пережив перехід до (вживаючи термінологію Івана Лисяка-Рудницького) «народницького» етапу. [4]

Послідовне посилення політичного тиску царату на українство протягом 60-70-х рр. XIX ст. призводило до того, що частина його прихильників переймалася соціально-революційними ідеями російського народництва. Як помітив М.І.Костомаров, більшість з них назавжди зрікалася своїх українських ідеалів, інші ж не зовсім розлучалися з колишніми «українофільськими тенденціями», сподіваючись залучити їх «на служіння соціал-революційній справі, з котрою ці тенденції за своєю сутністю ніяк не в'язались». [5]

Соціально коріння українського «народництва» й російського «народництва» багато у чому були подібними. Головними організаторами й ідеологами обох рухів стали «різночинці» - студенти університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори та представники вільних професій (адвокати і лікарі), що походили з середовища інтелігенції та селянства. [6]

Народництво стало головною ідеологією українського руху даного періоду, проте це не означає, що український рух не перебував під впливом інших ідеологій.[7]

У пореформену добу радикальне загальноросійське народництво перебувало в авангарді революційно-визвольного руху, що розгортався поряд з національно-визвольними змаганнями українства.[8]

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, він міг покладатися лише на свою працю. Таке становище робило пролетаря, з одного боку, незахищеним перед економічними кризами та іншими життєвими негараздами (хворобами, сваволею власника підприємства та ін.), а з іншого — сприйнятним до всіляких революційних доктрин, що обіцяли «світле майбутнє». Однією з таких революційних доктрин, найпоширенішою у другій половині XIX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичну перебудову суспільства саме з пролетаріатом. Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства приводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму і в Росії, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму та традиційну тактику народників. Марксистська ідея про всесвітню історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перегукувалася з широковідомою слов'янофільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода лежали не тільки в основі марксистського ідеалу, а й були базовими цінностями селянського обцинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети — народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат,

а народництво — на селянство.[9] Марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих та експлуататорів і доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу. Ще одним привабливим аспектом марксизму була його пряма пов'язаність із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, Маркс передбачав, що найбільша в світі революція відбудеться у недалекому майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й схиляв їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям. [10] Характерно, що у Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході. Так, англійський вчений Е. Гобсбоум, відзначає, що в той час, коли на Заході лише діячі міжнародного робітничого руху сприймали Маркса серйозно (особливо він був популярний серед соціалістів на своїй батьківщині, хоча й тут не можна без застережень говорити про його абсолютний вплив), у Російській імперії революційна інтелігенція з величезним ентузіазмом перейнялась його вченням.[11]

Із загальноімперським пожвавленням суспільно-політичного життя пов'язана й активізація українського руху, яка припадає, за оцінкою А. Міллера, на першу половину 70–х рр. XIX ст. [12] Активізація українського руху була спричинена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями та загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформену добу. Протягом 60-80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів). [13] Розвиток капіталізму в Україні, як і повсюдно, супроводжувався зростанням міст. Саме в містах зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Велику роль у виникненні міст і зростанні чисельності міського населення відіграло залізничне будівництво. Залізниця сприяли небаченій раніше рухомості населення і прискорювали приплив його в міста. Залізничні вузли і станції в результаті розвитку в них промисловості й торгівлі в свою чергу перетворювалися в міста. [14]

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського руху у 70-80 - х рр. XIX ст., нам необхідно звернути увагу на зміни в соціальній структурі українського суспільства, а саме на збільшення загальної чисельності української інтелігенції. У процесі розвитку капіталізму зростали питома вага і значення у складі української нації інтелігенції, яка не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального і національного гніту, то друга консервативна частина, значно чисельніша, слугувала обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила і працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості.[15] Зростання чисельності інтелігенції у 70-80-х років XIX ст. сприяло пожвавленню культурно-політичної діяльності українства, оскільки, керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні у зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього та нижчого статусу. [16]

Українська інтелігенція в середині 70-х років XIX ст. змогла зосередити свою творчу потугу в легальній імперській інституції, що розширила ресурсні та пропагандистські можливості освіченого українства. Тому важливе значення у процесі активізації українського руху мала ініціатива як громадівців (П.Чубинського, П. Єфименко, М.Драгоманова), так і деяких громадських діячів Києва (члена Державної думи П.Галагана, М.Юзефович та ін.), Зокрема, київським генерал-губернатором О. Дондуковим-Корсаковим була підтримана ідея відкриття у Києві 1873 р. Південно-західної філії Імперського Російського географічного товариства. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які збирали безцінний науковий матеріал. Було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але й юристів та економістів. У Києві склався сильний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавалися

праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила Антоновичу і Драгоманову премію за працю «Исторические песни малороссийского народа». [17]

Можливість легальної діяльності громадівців, на що вказує А.Міллер, у зазначений період спричинена відсутністю єдності у політиці російської влади щодо українського питання. Так, вчений пояснює, що спроба співпраці київського генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова з українськими діячами була викликана прагненням імперського чільника, зберігаючи легальність у діяльності громадівців, перешкодити їхній радикалізації. При цьому, вказує російський дослідник, генерал-губернатор не сподівався на підтримку з боку центральної влади своєї тонкої гри з українофілами. [18] На відміну від центральної імперської влади тактика київського генерал-губернатора передбачала відмову від французького варіанту тотальної асиміляції, на яку в уряді не було ні сил, ні коштів, ні уміння, ні наполегливості, ні історичного часу. У своїй тактиці він надавав перевагу не французькому підходу до вирішення національного питання, а англо-шотландському варіанту, за яким особлива ідентичність українства не заперечувалась, як це було у попередні часи, а українська мова та культура могли б отримати певні права, але в межах загальноросійської спільноти при збереженні за російською мовою такої ж провідної ролі, яку мала англійська у Великій Британії. [19]

Деяке послаблення цензури на початку 1870-х років відкрило перед громадівцями можливість розпочати публікацію цілої серії українських популярних книжок. Ці книжки тисячами примірників поширювалися серед селян. У 1874-1875 рр. Київська громада перебрала у свої руки редагування російськомовної газети «Киевский телеграф» і розвинула амбітну програму - збільшити її наклад до розміру, що зміг би покрити потреби читаючої публіки всіх українських губерній. Подібні громади існували у Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі. Київська громада координувала їхню діяльність.[20]

Таким чином, Київський відділ Південно-Західного Імперського Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширив можливості напівлегальних українських громад.[21]

Український рух 70–80-х рр. ХІХ ст., продовжуючи традиції попередніх десятиліть, мав і ряд характерних рис. Національний рух у 70-80-х рр. ХІХ ст. розширив географію своєї діяльності, охопивши і південні регіони сучасної України. Так, громади виникають у Єлисаветграді та Одесі. Як відмічає А.Катренко, нове українське національне відродження захопило частину інтелігенції Одеси аж у 70-х роках ХІХ ст., тобто тоді, коли в Києві та деяких містах Лівобережної України воно вже пройшло складний шлях організаційного та ідейного розвитку ще на початку століття. Тому, природно, згуртування національно пробуджених освічених кіл міста у цей час відбулося у вигляді вже виробленої форми українськими національними діячами - громади.[22]

Отже, ми можемо констатувати, що розширюється географія розповсюдження української ідеї та українського руху у зазначений період.

Важливою рисою українського руху 70-80-х рр. ХІХ ст. є те, що він був ідейно пов'язаний із загальноімперським опозиційним рухом, уособленим у зазначений період ідеологією народництва. На середину 70-х років ХІХ ст. намітилося піднесення революційного народницького руху у Росії, відбувалось масове «ходіння в народ» революціонерів-семидесятників, була створена централізована народницька організація «Земля і воля», стали частішими опозиційні виступи студентства. Рух революційної демократії, яка виступала за здійснення демократичних перетворень у країні — ліквідацію залишків кріпосництва, повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод, — усе це, звичайно, впливало на діяльність українських громад, яка депо поживалась, стала ширшою, змістовнішою.[23]

Об'єднуючим фактором для представників українського руху та російських народників було те, що їхнім головним об'єктом ідейного осмислення та соціальної практики стали багатомільйонні маси селянства, які ототожнювались із поняттям “народу” і вважались основною соціальною базою у боротьбі за оновлення суспільства.[24] Піднесення загальноросійського революційного руху 70-80-х рр. ХІХ ст., спільна соціальна основа народництва та українського руху зумовили те, що демократична молодь, яка групувалась в українських громадах, почала захоплюватись боротьбою революційних народників, частина молоді поступово залучалась до її лав, порівняно з якими український рух видавався надто мізерним, аполітичним і

культурницько–обмеженим [25]. Така ситуація дозволила А.Желябову зазначити, що «два революційні промені – загальноросійський і український...повільно, але безперервно зливалися...в одне русло...Не федерація, а єдність була недалекою».[26]

Поряд зі спорідненістю українського руху 70–80-х рр. XIX ст. з ідеологією народництва необхідно відзначити неоднозначний вплив цієї ідеології на розвиток українства. Народницька ідеологія сформувала як сильну, так і слабку сторону українського руху. Як зазначає Я.Грицак, сильною стороною в народництві було сплетіння національних і соціальних мотивів. За умов, коли дворянство відійшло від керівництва національним рухом, ототожнення національних інтересів із соціальними інтересами селян було єдиною й дуже ефективною розв'язкою. Але народництво було відповідальне за деякі слабкі сторони українського руху, що збереглися аж до революції 1917 р. Насамперед воно мало сильне популістське забарвлення й узаконувало соціальну неповноту української нації. Народницькі ідеологи не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без існування власних «експлуаторських класів». Вихваляючи соціальні бунти низів і тавруючи національну зраду козацької старшини, українські історики-народники недобачали у національному минулому тих його сторінок, коли саме ці бунти руйнували загальнонаціональні добутки еліти. У практичній площині народницька ідеологія відштовхувала від українського руху українських поміщиків і чиновників, які хоч часто і розмовляли російською або польською мовами, але виявляли почуття територіального «малоросійського» патріотизму і могли стати у пригоді українському рухові завдяки своїм економічним впливам, політичним зв'язкам та адміністративному досвіду. Слабкою стороною народництва було також його нехтування тими важливими процесами, що відбувалися на Сході і Півдні України: розвитком промисловості, будівництвом фабрик і заводів, формуванням нових класів - буржуазії і промислового пролетаріату. Українські лідери вбиралися у вишивані сорочки і шаровари, говорили про велич і благородство української народної душі, героїзм українського народу в минулому і не розуміли, що на великій частині української території вирішується питання, чи українці ввійдуть у модерний зіндустріалізований і зурбанізований світ, зберігши власну ідентичність.[27]

Український рух 70-х рр. XIX ст. характеризувався подальшим розвитком його політико-ідеологічного змісту та поступовою радикалізацією поглядів молодого покоління громадянців, поділу на «правих» та «лівих». Так, описуючи ідейні позиції одеських громадянців, С. Єгунова-Щербина відмічала: «Усіх об'єднала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії [...] У декого це було виявленням безпосереднього, кривого національного почуття, так би мовити фізіологічного, споетизованого історичним романтизмом; у інших — справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистична течія серед українців тоді ледве помічалась і в Одеській громаді не виявлялась. Тут були свої «праві» й «ліві», але різниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У «правих» помічалась значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були більш інтернаціональні у своїх симпатіях і антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, «праві» ставилися або дуже стримано, або негативно, «ліві» спочували пасивно або активно».[28] Така особливість зумовлена поширенням в Україні, як і у всій імперії, ідеї соціальної справедливості. Підтвердженням цього є популярність в українському інтелектуальному середовищі ідеї дрібнобуржуазних соціалістів Західної Європи Л.Блана, І.-Ж Прудона та особливо Ф.Ласалю, а також російських народників. Про «колосальне враження» від творів Ф.Ласалю згадував П.Б.Аксельрод. На впливовість і поширеність ідей цього німецького соціаліста в народницькому середовищі вказували також В.К.Дебогорій-Мокрієвич, Л.Г.Дейч, О.Й.Лукашевич, С.В Ястремський та ін..[29] Показовим у процесі висвітлення впливу соціалістичних ідей на громадське життя імперії та українського руху зокрема є той факт, що саме у 1870-х рр., а точніше 1872 р., легально виданий російською мовою перший том «Капіталу» К.Маркса. У цей період, зазначає В.Сарбей, активізується соціал - демократична інтелігенція в Україні, яка, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, доклала зусиль, щоб донести його основні ідеї до свідомості якомога більшого числа робітників. Протягом другої половини XIX ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам.

Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації, які виникали то тут, то там в Україні. [30]

Загалом політико-ідеологічне полівіння стало особливістю суспільного розвитку всієї Європи, включно з індустріально слабкою Російською імперією. Спільність суспільно-політичних ритмів у Наддніпрянській Україні та Російській імперії можна простежити на прикладі радикалізації молодих представників українського руху.

Політичний напрям в українському національному русі репрезентований М. Драгомановим. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини. Справедливо визнається, що до М. Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, у зародковій стадії розвитку і мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалося охопити цілісність української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному і культурному. Будучи надрукованим, «Передне слово» відразу увійшло в інтелектуальний обіг. З огляду на ці обставини і моменти його можна вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні цього слова.[31] З ним завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націотворення (хоча, зазначає Г. Грабович, останнє продовжується й у ХХ ст. і триває понині). Нові параметри цього самоусвідомлення — секулярність, соборність і цілісний євроцентризм. Змінюється і сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, в якому є місце і універсальному, і національному.[32]

Ідеї М. Драгоманова стали популярними серед молоді, яка гуртувалась навколо нього. З ініціативи студента К. Юр'єва почали організувати малі гуртки у Києві та у провінції під назвою кошів та куренів (зокрема, кіш Миргородський, кіш Чорноморський та ін.). У їх діяльності активну участь брали Богаєвський, Шеболдаїв, О. Михалевич. Коші провадили широку просвітню роботу, розповсюджували літературу, яку отримували від Ф. Вовка («Дещо про світ Божий», «Про хвороби», «Про хліборобство», «Хитрая механіка» та ін.). Від цього часу за організаціями студентської молоді закріпилася назва «Молодої громади», а Київську громаду почали називати «Старою». Слід зазначити, що, поступово позбуваючись впливу Старої громади, частина радикально налаштованої молоді пристала до угруповань революційних народників. Їх не задовольняла культурницька, поміркована позиція Громади, вони прагнули поринути у вир рішучих соціальних перетворень.[33] Окремі члени молоді громади були водночас і учасниками революційних народницьких гуртків. Ці молодогромадівці в цілому співчутливо ставилися до народницького руху. Представники лівого крила не задовольнялись лише культурницькою діяльністю, намагались діяти рішучіше, виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне і національне визволення, ставали активними учасниками революційних народницьких гуртків.[34]

Причина спорідненості молодих представників українського руху з народництвом пояснюється тим, що народництво 70-х років ХІХ ст. було загальноросійською течією, котра боролася за соціальне звільнення народу всієї імперії, опираючись на універсальні гуманістичні та морально-етичні цінності. Сприяли процесу переходу українців до загальноімперської течії народництва відсутність національного політичного простору та слабкість української національної самоіндефікації. Український національний рух до того ж мав спільну соціальну базу із загальноросійським народництвом, що зумовлювало їхню типологічну спорідненість.

Як зазначає С. Світленко, до особливостей українського руху слід віднести домінування ліберально-демократичного культурництва, що сприяло консервації організаційної аморфності, програмної неформленості та слабкості цього руху.[35]

Важливою рисою українського руху 70-х рр. ХІХ ст. було те, що не маючи можливості витворити легальні інституції для своєї діяльності, громадівці використовували імперські інституції для своєї суспільної діяльності. Так, представники українського руху взяли активну участь у діяльності Південно-західної філії Імперського Російського географічного товариства. Проте така активізація київської

інтелігенції була сприйнята царським урядом як прояв сепаратизму, і тому вже з середини 70-х рр. XIX ст. російський уряд з пропозиції українця М.Юзефовича почав розробляти заходи проти «українофільства». Такого ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга і там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти «українофільства». Майже рік працювала комісія і дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському наріді означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».[36]

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою і терміною, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування у німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії і негайно 18 травня 1876 р. підписав складений Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства. [37]

Тому ми можемо констатувати, що і в 70-80-х рр. XIX ст. з боку імперської влади продовжувалася практика адміністративно-політичного перешкоджання українському рухові, політика репресій щодо нього наростала. Попри ворожу політику з боку імперського уряду український рух у 70-80-х рр. XIX ст. мав певні здобутки. Дослідники справедливо відзначають, що український рух 70-80-х рр. XIX ст. характеризувався подальною політизацією та формуванням програмних принципів, що чітко встановлювали мету та засоби його діяльності. Слід відзначити, що багато в чому політизація українського руху спричинена цілеспрямованою діяльністю його провідних діячів, а особливо М. Драгоманова.[38]

Політизація українського руху в 70-80-х рр. XIX ст. не була б дією без становлення та розширення його комунікативно-пропагандистських можливостей, які виникли з виходом таких періодичних видань, як «Киевский телеграф» (1859-1876) і «Киевская старина» (1882-1906 рр.) та ін., котрі об'єднали навколо себе кращі наукові й культурні сили того часу і стали легальною трибуною української національно-демократичної інтелігенції. На сторінках цих неофіційних українських видань громадівці здобули можливість публікувати праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори української художньої літератури, фольклорні матеріали, а у статтях розглядати найболючіші питання розвитку української нації та українського руху. Поява таких видань, створюючи єдиний комунікативний простір, сприяла формуванню самоідентичності українців.

У цей період громадівці ширше використовували можливості для легальної діяльності у наукових товариствах та об'єднаннях (Київському Південно-західному відділі Імперського Російського географічного товариства (1873 р.), Історичному товаристві Нестора Літописця (Київ, 1873 р.), Юридичному товаристві (Київ, 1877 р.) Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті (Одеса), Історико-філологічному товаристві при Ніжинському інституті, товариствах і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові), яка спрямовувалась у русло українського національного відродження, хоча зовні й мала національний науково-культурницький характер. Проте по суті своїй це була опозиційна національна, політична й соціальна боротьба української інтелектуальної еліти, спрямована на утвердження національної самоідентифікації народних мас. Вона була продовженням справи українолюбців-шістдесятників і водночас новим вищим щаблем в українському національно-визвольному русі другої половини XIX ст.

Результатами розгорнутої великої науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії стало видання 7-томних «Трудов этнографическо-статистической экспедиции Западно-Русский край» за редакцією П.Чубинського, двох збірників «Народных южно-русских сказок», «Чумацких народных песен» (з доданими до них нотами, підготовленими М.Лисенком), укладених І.Рудченком, випуск праці «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями В.Антоновича и М.Драгоманова». Приступили до практичного здійснення видання творів Т.Шевченка, розпочали укладення словника української мови з використанням матеріалів, зібраних громадівцями 60-х рр. XIX ст., провели одноденний перепис населення в Києві, організували проведення III археологічного

з'їзду у Києві, займались виданням науково-популярних, популярних українських художніх книжок для народу Т.Шевченка, І.Нечуя-Левицького, М.Драгоманова, М.Вовчок, О.Левицького, утримували книжковий магазин у Києві, щорічно відзначали Шевченківські дні, піклувалися про збереження і впорядкування могили Кобзаря.[39]

Самоорганізація українського руху в 70-80-х рр. XIX ст. була неможливою без активної діяльності таких представників української інтелігенції, як М. Драгоманов, Ф.Вовк, М.Лисенко, В.Антонович, П.Житецький, П.Чубинський, С.Подолінський, М.Ковалевський, Ю.Цвітківський, І.Нечуй-Левицький, О.Русов, І.Рудченко, Я.Шульгин, О.Кістяківський, К.Михальчук, Ф. Міщенко та ін.

Отже, репресивна політика царизму щодо українського руху 70-80-х рр. XIX ст. сприяла розумінню національно-свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що й зумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної діяльності в межах імперії українська інтелігенція підросійської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову та видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини, де за умов конституційного режиму в Австро-Угорщині український рух здобув у наступний період значних успіхів, перетворивши її в «Український П'ємонт».

Джерела та література:

1. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 6 - 7.
2. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ., 1999. – С. 7.
3. Волощенко А. Нарис з історії суспільно-політичного руху на Україні: в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – С. 23.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 67.
5. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 7.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 67.
7. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 181.
8. Там само. С. 14 – 15.
9. Бойко О. Історія України. – К., 2003. – С. 259.
10. Субтельний О. Історія України. – К., 1992. – С. 258 – 259.
11. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848 – 1875. – Ростов н/Д., 1999. – С. 368.
12. Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 153
13. Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 165.
14. Історія Української РСР. – К., 1978. – С. 307.
15. Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 18.
16. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 63.
17. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 435
18. Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 160 – 161.
19. Там само. – С. 195.
20. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 70.
21. Шип. Н. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму//Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 64.
22. Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90 - і роки XIX ст.. – К., 1999. – С. 88.
23. Волощенко А. Нарис з історії суспільно-політичного руху на Україні: в 70-х – на початку 80-х років XIX ст.. – К., 1974. – С. 124.
24. Світланко С. Народництво в Україні 60–80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 182.
25. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 67.
26. Грицак Я. Вказ. праця – С. 67-68.

27. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С.69.
28. Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60 – 90 – і роки XIX ст.. – К.,1999. – С.89 - 90.
29. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ,1999. – С. 131..
30. Сарбей В. Національне відродження України. – К.,1999. – С.220.
31. Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт.. – Т.1. – К., 2002 – 2003. – С.41.
32. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. 1996. № 12 С.90 – 94.
33. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX – початок XX ст..) // Київська старовина. 1998. № 2 С.61 – 62.
34. Волощенко А. Нарис з історії суспільно–політичного руху на Україні: в 70-х – на початку 80 - х років XIX ст.. – К.,1974. – С.127.
35. Світланко С. Народництво в Україні 60 – 80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ,1999. – С. 183 – 184.
36. Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 189.
37. Там само. – С. 189.
38. Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт.. – Т.1. – К., 2002 – 2003. – С.41
39. Шип Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі російської імперії. (XIX ст..) – К., 2004. – С. 59 – 60. Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90 - і роки XIX ст. - К., 1999. – С. 79.

У ГЛИБ ВІКІВ

о. *Юрій Мицик*

●

ФРАГМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ І. МАЗЕПИ

Мета цієї статті дуже скромна: увести до наукового обігу три документи, які стосуються життя й діяльності І. Мазепи. Перший з них нами було виявлено у польських архівосховищах. Автором цього листа, адресованого, очевидно, королеві Яну III Собеському, був учасник посольства Речі Посполитої до Москви, яке очолював вармінський єпископ і коронний канцлер Августин Міхал Радзейовський. Лист важливий тим, що проливає світло на малознаний період біографії Івана Мазепи, коли той був генеральним осавулом на лівобічній Гетьманщині. Тоді Мазепа виконував дипломатичну місію гетьмана І. Самойловича у Москві, визволяючи його сина із заручників і привозячи до столиці імперії старшу гетьманську дочку Параску, дружину київського воєводи Федора Шереметева (померла 20.03.1685 р.). Цей документ подає унікальне свідчення про невдалий замах на Мазепу, який здійснили слуги боярина Троєкурова.

Другий і третій документи мають меншу цінність. Один з них – це типова рукописна газета – “новина”, у якій повідомляється про польсько-російські переговори у Варшаві у 1695 р. у зв’язку з азово-дніпровськими походами, у котрих визначну роль відіграли українські війська на чолі з гетьманом Іваном Мазепою. Автором наступного документа був Лаврентій Крщонович (рік народження невідомий – 1704), визначний церковний діяч, ігумен деяких православних монастирів Гетьманщини, зокрема Свято-Троїцького Іллінського у Чернігові, належить до числа провідних українських поетів доби Високого бароко, який був також гравером і друкарем. Він був поетом з кола чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, написав чимало поصات, передмов і віршів, переважно польською та латинською мовами, зокрема панегірик Л. Барановичу “Воскреслий Фенікс” (Чернігів, 1683). Уривок з цього твору в перекладі українською опублікував у наш час Валерій Шевчук⁽¹⁾. Цей визначний поет був добре знайомий з гетьманом Іваном Мазепою і листувався з ним. Його лист до Мазепи від 26(16).11.1696 р. було вміщено літописцем Самійлом Величком на сторінках свого твору⁽²⁾. Інший список цього листа було знайдено нами у рукописному збірнику середини XIX ст., який склав, очевидно, протоієрей з Чернігова Андрій Страдомський. Останній, мабуть, готував якусь роботу з історії Чернігівської єпархії і зробив ряд копій з документів XVII - XVIII ст., у т. ч. тих, що належали перу св. Антонія Стаховського, Лазаря Барановича, Данила Братковського та ін. Найпізніший за хронологією запис було зроблено у 1866 р. Ось його зміст: “Григорий Филимонович Монзалевский, кандидат Киевской Академии, наставник Черниговской Семинарии (+1866 года). Сочинения его: О связи русского раскола с язычеством и русская духовная журналистика, в прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям 1863 и 1864 года. Апреля 9 дня 1866 года протоиерей Андрей Страдомский”⁽³⁾. Збірник списаний однією рукою дрібнуватим і не дуже розбірливим почерком, а те, що чорнило вицвіло, а папір пожовкнув, робить читання окремих фрагментів дуже складним.

Лист Крщоновича вміщений у цьому збірнику на аркушах 52-54, до нього додана також цидула з розповіддю про елекцію нового чернігівського владика, яким став св.

Іоанн Максимович. Крщонович висловив у листі свою згоду зайняти вакантну чернігівську кафедру (це сталося по смерті спадкоємця Лазаря Барановича – св. Федосія Углицького). Він стверджував, що раніше не думав про кафедру, але поважні особи в Гетьманщині і з-за її меж спонукали його змінити свою попередню думку. Одна з цих осіб – Василь Красинський, власник Гомеля і Пропойська, листа якого Крщонович переслав Мазепі, друга – київський митрополит Варлаам Ясинський. Однак чернігівське духовенство не обрало Крщоновича своїм єпископом і у подальшому він зосередився на справах свого монастиря та друкарні при ньому. Вперше даного листа разом з цидулою було опубліковано у виданні літопису С. Величка⁽⁴⁾. Однак А.Страдомський використав, очевидно, інший список, який був лаконічнішим порівняно з тим, що його бачимо у Величка. Його текст варто опублікувати, тим більше, що даний список свідчить про значну історико-краєзнавчу діяльність, яка була розгорнута в Чернігові у другій пол. ХІХ ст. Цидулу опускаємо через брак місця.

У додатках вміщено три документи. Два з них відносяться до часів Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., вони репрезентують собою колись дуже значний джерельний масив, тим більше, що перший з них (купча на землю у Любецькому воєводстві) походить із чернігівських дореволюційних архівних зібрань. Другий – лист козелецького городового отамана Івана Суховія київському наказному полковнику Василю Дворецькому, де містилася скарга на соболівського отамана Пилипа Березенка, який прагнув незаконно оволодіти озером. Третій документ кінця ХVІІ ст. стосується міжнародної ситуації у Центральній Європі, боротьби з Османською імперією, яка заторкнула й Україну.

Публікація здійснена згідно з правилами передачі тексту, які не раз оговорювалися в наших статтях на сторінках “Сіверянського літопису”, і тому повторювати їх знову немає потреби.

Примітки:

1) Києво-Могилянська Академія в іменах ХVІІ - ХVІІІ ст. – К., 2001. - С. 300; Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко ХV - ХVІІІ століть. – К., 2006. – Кн. 2. - С. 407.

2) Літопис Самійла Величка. – К., 1991. - Т. 2. - С. 535-539.

3) Національна бібліотека ім. В. Вернадського у Києві (далі – НБ). – Інститут рукописів (далі –ІР). - Арк. 49.

4) Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – К., 1855. - Т. 3.

№ 1

1683, березня 19. – Смоленськ. – Регест листа дипломата Речі Посполитої до короля Яна ІІІ Собеського (?).

“Дано із Смоленська дня 19 березня 1683 року.

Ми дочекалися указу царя його мості і виїхали зі Смоленська до столиці 8 лютого”. Прибули туди 20 числа, зупинилися в маленькому селі Мамонові, що за три милі від столиці. На другий день приїхало 6 царських конюхів, вони провели на постій. Микільські ворота відремонтовані. Ми проїхали повз Крим-город. За Китайгородом став “його мость ксьондз коронний підканцлер, великий посол в кам'яному будинку Миколая Німця, там же зупинились козаки з Сівера і ченці. Їм було заборонено розмовляти з нами і бувати у нас”. Назавтра, 22 лютого, привезли від царів провіант(?).

“Цієї масляної неділі московити безнастанно пили день і ніч для прощення(?), було також багато і пива.

“В ці дні Івана Мазепу, осавула Війська гетьмана Запорозького Сіверського, котрий приїжджав з подарунками до царів їх мость, привозячи гетьманську дочку з зятем Шереметом, (гетьманського) сина визволив із заручників. Коли він їхав вночі з бенкету від одного боярина, то слуги князя Троєкурова кілька разів рубнули його в голову і в руку, за що вони спокували, а викупуваючи від шибенниці сина дворецького, заплатили 3500 рублів”.

“До Смоленська генералом над гвардією мають поставити пана Давида Віляна, грека, який втік від імператора і покинув дружину, ще будши католиком; він є молодим і вродливим, бував у чужих землях при боці його мості пана Льва Сапіги, крайчого Великого князя Литовського. Я був у нього...”. “Він шкодує, що опинився тут і не хоче

залишатися на прикордонні. У нас на месі бувало чимало німців-католиків, у них бував його мосьт ксьондз могилевський супреор.

Я читав чолобитну Дорошенка, котрий перебуває на воеводстві у Вятці. Хоч там славне і багате воеводство, що знаходиться близько до Сибіру, він пише з плачем, просячи, щоб його було звідти вивезено, а було дано помістя під столицею, бо я (Дорошенко) це вчинив задля православної віри, горнучись до цієї держави (московської). А тут доведеться забувати й Господа Бога. Я буду, пише, лояльним на очах їх царських величеств. Чолобитну відкладено і наказано 3 роки там перебувати. Дяка - удівця з Вятки було одружено з дружиною єврея доктора Даніеля (лікаря П. Дорошенка –Ю.М.) і послано туди пильнувати Дорошенка, було наказано брати податки. Повезли до Дорошенка і скриню з Новодівичого монастиря”.

Перед нашим прибуттям було послано послів до Туреччини, послано хлопця, Василя Постникова, що був приставом у його мості віленського каштеляна, щоб він ствердив договори з царями на термін 7 років.

“До Криму послано посла Тараканова, а другим послом – Петра Барсова, приготували кількасот штук хутра білок та білих песців”. Татари, калмики й башкири напали на Московію, забрали 2000 душ, котрих було послано ловити осетрів.

“Серед дня було видно комету над московською столицею, яку не було видно в інших місцях і яка налякала москвитів. Посилаю її малюнок.”

(Архів Головної Актів Давніх у Варшаві. – Ф. “Архів Радзивилів”. – Відділ. II. - № 1712.- Оригінал(?), писаний польською мовою).

№ 2

1695, травня 17. – Варшава. – Новини.

“У Варшаві дня 17 травня 1695.

На цьому тижні прийшла вість, що резидент московських царів вчора віддав королеві його мості грамоту, суть якої полягає в тому, що вони посилають зі своїми гетьманами численні війська, щоб відібрати Азов, турецьку фортецю над Дніпром. Інші війська з Шереметом і козацьким гетьманом Мазепою вони посилають на Крим. Вони добиваються, щоб у цей час король його мосьт воював проти Білгородської орди і турецьких військ, також щоб цісар його мосьт і Річ Посполита боронив Венецію; щоб у цей же час згідно з договорами і своїм обов’язком чинили диверсії проти спільного ворога. Просив також резидент і про розговор, який дістав тут же після аудієнції у Вілянові. Під час цих переговорів він ледь не слово в слово повторив королеві його мості те, що було в грамоті; король, маючи Річ Посполиту у такому становищі, роздумував (?), що відписати царям. До того ж вони додали й таку умову, щоб к. й. мосьт давав знати про те: де, коли й куди саме він буде відправляти свої війська. Треба б було, щоб королеві порадили ті, котрі на сеймі не хотіли бачити жодної доброї постанови. Хелмінське біскупство підписане й. к. м. хелмінському біскупові. Зі Львова пишуть, що його мосьт пан Брант, схопивши біля Кам’янця тридцять турків, послав їх до й. мості пана гетьмана, а звідти – до короля й. мості. Ксьондза плоцького біскупа тут вже шохвилини виглядають, бо той обізався кілька днів тому з Берліна, дня 7 цього місяця. Король й. м. здоровий з милості Божої і перебуває у Вілянові, королевич на сеймі ще на замку через слабкість свого здоров’я, яке вже значно поліпшилось.”

(Архів Головної Актів Давніх у Варшаві. – Ф. “Архів Радзивилів”. – Відділ. II. – Суплементум. - № 670.- Оригінал (?). Переклад з польської).

№ 3

1696, листопада 26(16). – Чернігів. - Лист Лаврентія Крщоновича до гетьмана Івана Мазепи.

“Ясневелможный мосце пане гетмане Войск его царского величества Запорожских, мой велце пане патроне и великий добродію!

Свідетель ми есть Бог, яко до сего часу, анім помислив когда о вакансі архиепископии Черниговской, анім дерзнул велможности вашей, милостивому добродіеві моему, в том наприкритися, уважаючи недостойность мою и на так высокое діло слабии сили мои, до того знаючи, яко тот святой и превисочайший сан архиерейский в Божием есть предувіденни; по реченному апостола, иж (?) яко Бог предуведе, тіх и предустави, а их, яко предустави, тіх и призва сообразни быти образу Сына Своего и (...)* их; яко высок

Господь, а смиренных призирает, а високих издалеча совѣту (?). Але немногии поважнии особы, так з Малой России, яко из-за границы, так духовнии, яко и мирские, з которых двоих толко знаменитых, посылаю листы вельможности вашей, до мене от тих писанин, зычливостию своею побудили мене и не престають побуждати до того. Дерзнулем толкнути во двери, милостивой ласки вельможности вашей покорне просити, не рач, вельможность ваша, от патронской и добродійской ласки своей и мене, нижайшого подножка своего, а о ласку вашей вельможности панскую безпрестанно стараючогося, отринуту.

Нехай то будет без урази вельможности вашей, я не дерзаю приклада[ти] и мои, хоть малии в той Черниговской епархии труди, иж служилем вірне более уже двадцати літ архиереем тутейшим и о ласку их старалемся, и постригшиися в той же архиерейской катедрі, прислугуючися и их царскому пресвітлому величеству, почавши от вічно достойной памяти царя Алексея Михайловича аж до сего победоносного монархи нашего православного, прислугуючися и рейментаром побідоносного монархи нашего, прислугуючися и их милостям полковником черниговским, прислугуючися отчасти, чим змоглем, Церкви Христовой, чого под[т]віржають многии з друкарни, не толко нашей, але из великороссийской, яко то Евангелие найболшии, блаженной памяти царя Феодора Алексіевича виходячие свидетелства, не воспоминаю я тут (?) конклюдии и афикции, тут пред тим, в Малой России, нігди не бівалих, а теперь многих, особенно почавши от самого монарха, так з коллегіума киевского, якого и з Чернигова, з завистию римлян дедикованних; що все помню за власним моим тщанием и початком; а любо в школах не училием, моглем бы учити и хотілем, кгдиби мене архиерей черниговский мною не принудил з послушания до своего діла, що, так розумію, стоить за школьное учение. А и теперь безпрестанно прислугуючися и хощу прислуговатися вельможности вашей, щасливе нам господствующему рейментарові малоросійскому. Покорне прето вельможности вашей, милостивого добродія моего, прошу, нехай нихто тут, в сей епархии (...) * трудов своих не положивши, а (...) * и на ласку и славу себѣ заслугуючися, (...) *, наших, хоч малих заслуг, яко кокош не загребаєт, а в вічное нехай нас не выпихает поругание; що зо всіми в той епархии сослужащими (?) моими, вельможности вашей, патрона и великолепного добродія моего, ко найпокорній просячи, зостаю

Вельможности вашей, вельможного мосці пана, патрона и великого добродія, найныжайший подножок, всегдашний доживотний работник, всіх благ временних и вічних усердно желаючий смиренный богомолец Лаврентий Крщонович, недостойний игумен монастыра Свято-Троицкого Иллинского черниговского.

Писан ноеврия 16, року 1696."

(НБ. - IP. - Ф. 160.- № 570. - Арк. 52-54 зв. Копія початку XIX ст.)

Додатки:

№ 1

1649, листопада 19(9). –Чернігів. - Купча на продаж власних ґрунтів у Любецькому старостві Іваном Богушем братам Яненкам.

“Я, Иван Богуш, именем своим и Овдотьи Филоновны, жоны своей именем, чиня явно сим вічистым добровольним записом сам на себе добра и потомки мои сознаваю, же нинішний добровольний запис мой втеляючи, поддаю всим воец и каждому зособна, кому о том відати будет потреба, у каждого суду права и на каждом місцу, иж я, маючи добра дедичные в старостве Любецком у Великом князстве Ли[товском,] теж в певным обрубѣ лежачие, названые Богушовсчизна, часть свою власную от дедизны моей Богушов в Осняковсчизне выделенную, которое спокойне заживаючи у вічною оныи моеи части от брата моего, Омеляна Богуша, мні будучая половици у вічность Яненкам, братьи рожоной, продал, то ест з полями ораными и з займищами, з пашенными, з борами, дубровами, лѣсами, річками, покосами, сіножатьми, з деревом бортным, з пчолами и без пчол будаи в яком острове, через мене выробленными в деревне пажитками, як я сам заживал, таковым же правом за суму сорок коп и двѣ личбы литовское помененным Данилу и Филону Яненкам, братьи рожоной, с своей спокойное посесии уступил, а з своего права панства и титулу на половицу, от мене проданную, вічними часы зърекся, на што и запис оный пред его милостию старостою любецким, сознавши, подал, который любо под час пожоги любецкой зоставал и пред оным спокойнійшим добровольным записом моим ашпробую и той мой ненарушоный запис пред урядом

казал ствердити и самым остатним сознаньем у суду міти волно тегды помененным Яненком вытрочонных кгрунтов и их пожитков так жонам, яко и дітем их, як перед тым от двадцати літ заживали, тегды там и теперь, маючи спокійне заживати и от себе, кому хотіти дати, продати, записати и як хотіть ведлуг воли и нарочного уподобаня своего диспонувати и пожитку своему оборочати, тегды я вічними часы им кого сам чрез себе, жону и потомки мои, и жадный, субординовавшись, особы боронить не мают и вічне зрекаю под закладом таковой суммы сорок и двох коп литовских и на мой нинишний запис с подписом рук их милостей панов при печатех будучих упрошоных на подписи от меня и пана Богуша Енченком, братьи рожоним.

Дан в Чернігове м[іся]ця ноября 9 дня тысяча шестьсот четиридесять девятого року.

(Місто печатей урядовых) Устне и очевисте прошоний от Ивана Богуша, яка писма неуміетного, на місцу печатарь подписался Иван Игнатович.//(арк. 2)

Прошоний о подпись от Ивана Богуша, яко неуміетного писма, при сем запись подписался Кирило Жданович.

На сем м[іс]цу подпись руки старосты любецкого [власною] рукою, писарь.”

(НБ. – IP. – Ф. 10. - № 8468. – Машинописна копія 20-30-х рр. XX ст. Оригінал знаходиться в архіві Чернігівського дворянського зібрання за № 3852.-Арк. 5)

№ 2

1655, вересня 26(160. – Козелець. - Лист козелецького городского отамана Івана Суховія до кийського наказного полковника Василя Дворецького.

“Мні велце ласкавый п[а]не полковнику наказный киевский, добродію мой.

Доброго здоровья от Г[о]сп[о]да Б[о]га зычу в. мс. на многие літа, а при том ознаямую в. мс., добродієви моему, иж атаман літківский, так теж і войт, ускаржалися перед нами на Пилипа Березенка, атамана соболювского, и на войта, иж чинят утиски в их власных уходах, то ест озеро зловили (?) их вечистое; теды давалим им позов под закладом на в. м[іло]сти коп десят; и они, на заруку на дбаючи, не стали; и потом на другий позов стали и жадного доводу и отповеди не чинили, што літківский атаман и войт перед врьдом н[а]шим два крот выминалися и з десяти коп до старинных людей оные соболювци не пристановили; теды мы, зрозуміли, же упартостю тоє озеро літківское зловили (?), наказалисмо были, абы от тог[о] часу не важили до того озера втручатися под закладом коп 30 и оные соболювци и декрету нашог[о] не слушают, которых до в. мсти отсилаю, як воля в. мсти згодными (?) ведлуг високого(о) розсудку. При том ласце в. мс. отдаюся. Дан в Козелце дня 16 септевра 1655 г(о)да(?).

В. мсти, добродія моего(о) во всем поволний слуга Иван Суховій, атаман городской козелецкий.”

(НБ. - IP. - Ф. 160. –704. - Оригінал, завірений печаткою. Адреса на звороті: "Моему велце ласкавому п[а]ну и добродієви его милости пану Василю Дворецькому, полковникови Войска его царского вел[и]чества Запорозкого наказному киевскому, отдати належит").

№ 3

1682 - 1698 – Стамбул. - Регест анонімного листа, адресованого високопоставленій особі Речі Посполитої.

“З Константинополя, 12 квітня 1682 (?).”

Турки готуються до війни. Візир з будинським пашею, сераскиром виступив, загрожує Угорщині. У стамбульській церкві вів переговори московський посол. Ведуть переговори щодо Білої Церкви й Паволочі. Посол австрійського імператора вчора прибув до Стамбулу із сотнею кіннотників.

(Архів Головної Актіви Давніх у Варшаві. – Ф. “Архів Радзивилів”. – Відділ II. - № 1702.- Оригінал, писаний польською мовою.)

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Галина Полієнко

●

МОНАСТИРІ ЯК ОСЕРЕДКИ БЛАГОДІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)

Благодійництво православної церкви у Чернігівській єпархії неможливо уявити без внеску у цю справу православних монастирів, що входили до її складу. З давніх часів обителі стали осередками благодійності на Русі. В них знаходили прихист усі, хто не міг самостійно турбуватися про себе: немічні, каліки, сироти тощо. Дослідження благодійності православних монастирів Чернігівської єпархії залишається актуальною проблемою, і її аналіз дає можливість знайти загальні та відмінні риси у порівнянні з іншими обителями. Побіжно виділимо основні історичні моменти, котрі, незважаючи на закритість монастирського життя, зумовили зміни їх існування та діяльності.

На жаль, до нашого часу монастирських архівних матеріалів збереглося мало. Так, архів Козелецького Юр'ївського монастиря, який існував з XVII ст., частково зник уже під час лютневої революції; Крупицький монастир було зруйновано разом з Батурином у 1708 р.; архів Гамаліївського чоловічого монастиря загинув у пожежах 1738 та 1794 рр., до того ж після останньої він залишався закритим до 1827 р. Згодом сюди перевели чорниць із Новомлинського монастиря. Архів Гамаліївської обителі (1733-1794 рр.), зовсім не зберігся, крім двох-трьох поодиноких справ того часу, що знаходяться в архіві Глухівського Петропавлівського монастиря. Прихильнішою була доля до Чернігівського Єлецького монастиря, оскільки на його території розташовувався архієрейський будинок. Нині - це діючий жіночий монастир і монахині свято зберігають історію своєї обителі [1]. Цілком слушною є думка П.Федоренко, що «...ця частина є одним з найкращих джерел для вивчення економічної, соціальної, політичної, побутової та культурної історії України» [2]. Історія чернігівських монастирів висвітлювалася у таких церковних періодичних виданнях, як журнали «Чернігівські Єпархіальні іжестья» та «Вера и жизнь». Частина досліджень побудована на біографічній та некрологічній основі, подаються списки монахів із зазначенням нагород за певні заслуги. Дореволюційні праці, як правило, мають для нас довідковий характер, але вони цінні відомостями про окремі монастирі, інформацією про історію виникнення їх та існування, характеризують діяльність.

Радянська історична наука практично не представлена достатньою кількістю досліджень з історії православної церкви синодального періоду взагалі, у тому числі поза увагою залишилася і монастирська тематика. З 1990-х років в Україні різко зріс інтерес до історії релігії. З'явилися дослідження, автори яких намагаються з сучасних методологічних позицій осмислити роль православної церкви у громадському житті. Монастирську тематику вивчає В. М. Ричка, осередками мистецького життя їх вважає С. Ранчукова [3]. Разом з тим відсутні монографічні праці про благодійності Чернігівської єпархії та її монастирів.

Друга половина XVII-XVIII ст. була найсприятливішою для господарської діяльності монастирів, доки їх не зачіпила реформаторська діяльність Петра I. У 1724 р. вийшов

наказ, у якому цар, намагаючись зробити «цей чин корисним для суспільства», в усіх монастирях увів штат. Проте, коли в 1727 р. в Україні відновили гетьманство, для українських монастирів цю постанову було фактично знівельовано - обителі отримували від гетьманів та козацької старшини земельні володіння та щедрі пожертви [4]. Після ліквідації гетьманства - 10 квітня 1786 р. вийшов наказ Катерини II про передачу всіх монастирських володінь у Малоросії до казни. Частина монастирів на Чернігово-Сіверщині закрилася, а решта була причислена до другокласних і третьокласних. Тільки Єлецький Успенський зарахували до першого класу, але це не врятувало його від подальшого занепаду.

У другій половині XIX-на початку XX ст. духовенство було численним станом у Російській імперії: у 1885 р. налічувалося 31 тис. представників чорного і 82 тис. білого духовенства [5]. До 1902 р. їхня кількість збільшилася відповідно до 58 і 105 тис. чоловік [6]. Так, за свідченням В.Кільчевського, монахи Олександро-Невської лаври за одноразове поминання брали 10 руб., за довічне - не менше 1000 руб. [7]. Завдяки таким заходам станом на 1914 рік, за офіційними даними, монастирі імперії накопичили більше 60 млн. руб. [8].

Для подальшого аналізу зазначеної проблеми розглянемо мережу та штати монастирів Чернігівської губернії.*

Найменування	Число м-рів	За штатом кількість осіб	Фактично перебувало	Мало бути за штатом послушн.	Зверх штату послушн.
Архієрейський будинок	1	9	25	-	12
Чоловічі монастирі					
Штатні першокласні монастирі					
Чернігівський Єлецький Успенський	1	33	17	16	23
Новгород-Сіверський Преображенський	1	33	14	19	3
Климівський Покровський (єдинов.)	1	21	8	13	5
Другокласні					
Ніжинський Благовіщенський	1	17	16	1	17
Думницький Різдва Богородиці	1	17	18	-	28
Глухівський Петропавлівський	1	17	22	-	32
Третьюокласні					
Козелецький Георгіївський	1	12	17	-	25
Батуринський Миколаївський	1	12	17	-	29
Малино-Острівський Різдва Богородиці (єдинов.)	1	-	4	-	9
Пустинно-Рихлівський Миколаївський	1	30	29	1	34
Жіночі монастирі					
Другокласні					
Максаківський (єдинов.)	1	17	26	-	64
Третьюокласні					
Ніжинський Введенський	1	17	25	-	58
Каменський Успенський	1	17	28	-	129
Гамаліївський Різдва Богородиці	1	17	32	-	42
<i>Всього</i>	15	269	298	50	540

З наведеної таблиці видно, що на території губернії діяло 14 монастирів, з них 4 жіночі та 1 архієрейський будинок. Штатними першокласними монастирями були Чернігівський Єлецький Успенський, Новгород-Сіверський Преображенський та Климівський Покровський. Правами другокласної обителі користувалися Ніжинський Благовіщенський, Думницький Різдва Богородиці і Глухівський Петропавлівський. Третьюокласними були Козелецький Георгіївський, Батуринський Миколаївський, Малино-Острівський Різдва Богородиці та Пустинно-Рихлівський Миколаївський.

Серед жіночих монастирів другокласним був Максаківський та третьокласними Ніжинський Введенський, Каменський Успенський і Гамаліївський Різдва Богородиці. За штатним розкладом у чоловічих монастирях мали перебувати 269 чол., у тому числі

* *Ведомость о монастырях и монашесствующих духовенства по Черниговской епархии за 1865 г // ДАЧО - Ф 679. - Оп. 2. № 4920. - Арк. 30.*

68 - у жіночих обителях. Фактично всього перебувало 298, у жіночих - 111 осіб. За штатом не вистачало 50 чол. у чоловічих обителях, разом з тим зверх штату в них було 196 послушників і в жіночих - 293 послушниці.

Розглянута мережа і штати монастирів губернії дають можливість стверджувати, що всі святі обителі були осередками благодійності православної церкви.

Монастирська благодійність мала багато спільного з парафіяльною, проте були і певні відмінності. Ідеологічним підґрунтям діяльності як білого, так і чорного духовенства у галузі соціальної підтримки населення було християнське вчення про милосердя та любов до ближнього. Парафіяльне духовенство основним завданням вважало задоволення релігійних потреб населення та поширення релігійної моралі, а мета життя монаха - відсторонення від світу заради особистого спасіння. Принциповою відмінністю парафіяльної і монастирської благодійності були матеріальні джерела цієї діяльності. Матеріальна база першої складалася зі збору коштів від населення і добровільних пожертв, а друга у визначений нами період функціонувала за рахунок державних дотацій і монастирських прибутків, які склалися із таких джерел: від угідь, лісів, ставків, млинів, виплати з казни, свічкові, калиткові і кухликові прибутки, від продажу проскур, хрестиків, ікон, а також від каплиць, хресних ходів, вкладів на поминання померлих, плати за поховання на монастирських кладовищах, готелів, будинків і лавок, відсотків із наявного капіталу, розміщеного у банках. Крім того, кожна обитель мала свою святиню (мощі або ікону), біля якої виставлявся кухоль для добровільних пожертв. У звіті за 1877 р. про господарський стан монастирів вказується на особливості обителей Чернігівщини, а саме: а) бджільництво було при 5 монастирях (Новгород-Сіверському, Думницькому, Рихлівському, Глухівському і Батуриному); б) цегельні заводи працювали при 3-х монастирях (Козелецькому, Рихлівському і Глухівському); в) паром на річці Сейм належав Батуриному монастирю; г) лавки здавав у оренду Ніжинський чоловічий монастир; д) каплицю Ніжинської жіночої обители було влаштовано при вокзалі Ніжинської залізниці; е) повдир'я в містах Козельці і Глухові належали місцевим монастирям і здавалися в оренду; ж) майстерні: іконостасу - в Ніжинському жіночому монастирі і шевська та швейна - в Рихлівському [9]. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що існуючий господарський устрій забезпечував обителям помірно стабільні прибутки. Разом з тим настоятелі, звертаючись до консисторії, скаржилися на «мізерне матеріальне становище». Поясненням цьому була згадка чернецтва про ті часи, коли монастирі існували на власні кошти, отримані від торгівлі «благодатями», та підтримку щедрих покровителів. Водночас Н.М.Нікольський, характеризуючи діяльність церкви після 1861 року, влучно назвав це «епохою безвихідної кризи» [10].

Попри всі негативні моменти, загальні настрої у державі вимагали перебудови усіх сфер життя суспільства. Монастирі, в тому числі, незважаючи на згаданий вище спад матеріальних статків, повинні були, з одного боку, виконувати накази Синоду, що закликав урізноманітнювати та активізувати благодійність, а з іншого - багато обителей мали на той час засновані раніше ремесла, які продовжували діяти до 1917 р. Так, іконописна майстерня, відкрита у 1863 р. у Ніжинському Введенському монастирі, була розрахована на 12 учениць, здатних до художнього ремесла. Особливо теплі відгуки були в обителі про вчителя малювання, випускника Петербурзької академії мистецтв, Гарановича. Для монастирської каплиці на Ніжинській залізниці він написав 4 великі ікони та безкоштовно навчав своєї майстерності учнів. Згодом монастир почав брати замовлення на виготовлення ікон. У 1868 р. було прийнято замовлення від Вознесенської церкви с. Ст. Басані, 1870 р. - від Різдва-Богородиці церкви Монастирища. Тоді ж були писані ікони на замовлення Чернігівського Єлецького монастиря для церкви та братських келій [11]. В обителі здавна займалися золотощиттям, проте замовлень було обмаль. При єпископі Філареті Гумілевському у цій майстерні було відремонтовано ризницю Чернігівського архієрейського дому. Для Київської Іллінської церкви написана плащаниця і виготовлена для неї рамка з позолотою [12].

Траплялися й разові оборудки, що приносили вагомий прибуток монастирям. Прикладом тому був випадок, коли чернігівський губернатор звернувся до спархіяльного правління з проханням здати в оренду розпорядчому комітету монастирські будівлі для розміщення в них Архангельського полку. Контракт про оренду цих будівель було укладено терміном на 6 років з виплатою за весь цей час монастирю суми 10 800 руб.

Контракт почав діяти з 1 жовтня 1880 р. На пристосування приміщень для потреб військових було витрачено понад 8 тис. руб. [13].

Порівняно із добродійствами священно- та церковнослужителів особиста ініціатива серед чернецтва була не так поширена. Водночас випадки співчуття до ближнього серед них теж були непоодинокі. Так, настоятель Батуринського монастиря ігумен Ігнатій передав до консисторії із власних коштів 50 руб. на опікування воїнів, що одужують, та сиріт [14]. Серед ченців було багато тих, для кого служіння православної вірі стало не просто ідейним переконанням, а змістом усього життя. Після своєї смерті вони заповідали все нажите добро на користь монастирів. У відомості про збори і пожертвування за 1865 рік зазначалося, що до Батуринського Миколаївського монастиря від ченця цієї обители Климентія надійшло пожертвувань на суму 600 руб. сріблом [15]. Архімандрит Ніжинського Благовіщенського монастиря Євгеній у 1876 р., коли в обителі велися ремонтні роботи, а монастир не мав достатньої суми коштів, надав свої власні заощадження на суму близько 4,5 тис. руб. з тим, щоб половина затраченого ним капіталу була повернута згодом, а другу половину він жертвував на потреби монастиря [16]. Важливим було рішення Синоду про те, що по смерті настоятелів і настоятельниць монастирів усе майно, хоч би воно і не значилося в монастирських документах, вважалося власністю монастиря [17].

«Чернігівські губернські відомості» повідомляли про рішення Синоду заснувати при усіх монастирях безкоштовні бібліотеки для селянських дітей [18]. Бібліотеки пропонувалося поповнювати із існуючих уже монастирських книгосховищ та на кошти навчального комітету при Синоді. У нас немає достовірних даних про популярність монастирських читалень, але відомо, що бібліотеки Братства святого Михаїла на фоні зростаючого прагнення народу до знань були актуальними і засновувались при кожній парафії.

Пожертвування до монастирів були різними за розміром, від копійок до тисяч рублів, і надходили від різних категорій населення, в тому числі й з інших єпархій. Згідно з наказом Синоду настоятелі монастирів щорічно повинні були звітувати про великі (понад 100 руб.) пожертви. Так, ігумена Ніжинського Введенського монастиря Смарагда поза іншим у рапорті звітувала про духовний заповіт петербурзької купчихи Громоваї, котра пожертвувала 5-відсотковий білет за 1000 руб. сріблом на довічне поминання [19]. Із Пустинно-Рихлівського монастиря ієромонах Анастасій вказував, що лише сума пожертвування на поминання становила 2111 руб., а крупною пожертвою у звітному 1871 р. був внесок від білопільського купця М.Балаценка на суму 1000 руб. [20]. Майже в усіх монастирях Чернігівської єпархії були влаштовані готелі і притулки для бідних, в яких безкоштовно розміщалися на нічліг богомольці. Зазвичай саме до монастирів у святкові дні прибували жителі як з округних, так і з дальніх сіл. У справах консисторії зберігаються документи, в яких парафіяльні священники скаржилися на нечисленність парафіян на богослужіннях через те, що вони відвідували монастирську службу. Лише за один день Введенський монастир приймав від 20 до 50 осіб, а в літній час їх кількість сягала 100 [21].

Держава за часів правління Петра I намагалася підвищити роль монастирів у справі соціальної підтримки населення. Ця традиція продовжувалася і в другій половині XIX ст. Циркулярний наказ Синоду від 29 лютого 1868 року, ініційований імператором, приписував єпархіальним преосвященним запропонувати жіночим монастирям влаштувати навчальні заклади для дівчаток, переважно духовного звання, лікарні і богадільні, де це було можливим. 29 серпня того ж року Синод наказав подати відомості про те, що було зроблено у цьому плані в єпархіях. Але спроба активізувати монастирську благодійність зверху не дала бажаних результатів. Число монастирів, де були б відкриті благодійницькі заклади, у Чернігівській єпархії, як і по всій країні, було незначним. Тому враховуючи, що за рішенням імператора відкриття нових обителей допускалося лише за умови обов'язкового заснування при них навчальних та благодійних закладів, Синод вирішив не вимагати від уже існуючих монастирів їх відкриття. Водночас він зобов'язував преосвящених улаштувати такі заклади там, де була можливість, а також здійснювати контроль за підтримкою і розвитком уже існуючих шкіл, шпиталів та богаділень при жіночих обителях.

На кінець XIX ст. благодійність монастирів загалом дещо поживавилася. В Києво-Флорівському жіночому монастирі був притулок для дівчаток, розрахований на 45

місць. Опікування і навчання здійснювалося безкоштовно або за невелику платню. На утримання і навчання дітей монастир витрачав понад 2000 руб. При Києво-Михайлівському монастирі з грудня 1890 р. була відкрита учительська школа, існування якої становило 2500 руб. на рік, а з 1891 р. - для жителів міста діяла безкоштовна читальня. Києво-Видубицький чоловічий монастир мав училище для хлопчиків-сиріт зі столярним відділенням, де 17 хлопчиків навчалися за кошти обителі. У Києво-Микольському відкрилася школа на 32 учні та іконописна школа - на 8 хлопчиків. У Києво-Покровському - діяли училище для дівчаток та амбулаторна лікарня. У Києво-Троїцькому невеличка лікарня для братії і богомольців. Майже при усіх монастирях влаштовувалися «странноприймні» будинки, а у двох із них безкоштовно видавалася їжа [22]. Ці дані свідчать, що діяльність благодійницьких закладів Київської єпархії була аналогічна закладам Чернігівської, де найактивніше вона велася у Ніжинському Введенському монастирі. Тут з 1863 р. існували притулки для тих, хто подорожував до Києва і у зворотному напрямку. У цьому ж році було відкрито лікарню на 12 ліжок, майстерні для різьблення по дереву та живопису, здійснено перший набір (10 дівчаток) до щойно відкритого при монастирі училища [23]. У 1870-1871 рр. в училищі для бідних дівчаток налічувалось уже 49 учениць і 9 вихователів.[24] У 1876 році кількість вихованок збільшилася до 60. Починаючи з другого набору, частину дівчаток набирали на повне утримання монастиря, а решта мала оплачувати за навчання і утримання. Так, на четвертому році існування училища (1865 р.) усіх вихованок було 59, із них 25 - на монастирському утриманні і 34 навчалися з доплатою. Перший випуск відбувся у 1867 р., а вже 1868 р. було збільшено кількість предметів для викладання, переглянуто програму, курс навчання у кожному із 3-х класів тривав 2 роки, і училище набуло «належного вигляду» [25]. Приміщенням для школи слугував двоповерховий будинок, розташований за стінами монастиря, і був цілком пристосований для навчання та утримання вихованок. Монастирська лікарня заснована і утримувалася монастирським коштом. Лікаря сюди запрошували «річного», з платнею 125 руб. на рік [26]. Його обов'язком було лікування і вихованок училища, котрі перебували на повному утриманні монастиря. Крім Введенського, училище існувало при Гамаліївському відомому монастирі - на 20 вихованок. У звіті повідомляється про училище на 15 хлопчиків при Рихлівському чоловічому монастирі, але цю інформацію у справі викреслено [27]. У наступному звіті єпархії Синоду за 1881 р. повідомляється, що в училищі навчаються 16 хлопчиків [28]. Ймовірно, за браком коштів це училище проіснувало недовго. Взагалі, у справі організації освіти монастирями виділявся Ніжинський Введенський монастир. Там була відповідна матеріальна база, вивчалися: закон Божий, російська граматики, словесність, історія, географія, арифметика, музика та французька мова. Заняття під пильним наглядом ігумені вели досвідчені вчителі. У Гамаліївському училищі під керівництвом священника викладалися Закон Божий, читання, письмо та арифметика. У викладацькій роботі священнику допомагали монахині. Гамаліївське училище та організацією навчального процесу можна віднести до початкової народної школи, тоді як у Введенському монастирі з 1868 року було вище училище із відповідними програмами та 6-річним терміном навчання.

На початок ХХ ст. загальна картина монастирської благодійності в Чернігівській єпархії, як і по Росії в цілому, була приблизно такою ж, як і в кінці ХІХ ст. За даними звіту обер-прокурора Синоду, на кінець 1904 р. при православних обителях функціонували 193 лікувальних заклади, з них 159 лікарень, решта - амбулаторні пункти, приймальні покої, аптеки. Медичний персонал складався із 15 фельдшерів, у решті закладів постійних лікарів не було. Головною метою лікувальних закладів було медичне обслуговування самих монахів. Проте деякі обителі, як, наприклад, Києво-Печерська лавра, мали лікарню для населення на 100 ліжок, а в Києво-Покровському жіночому монастирі була лікарня, розрахована на 165 ліжок. У цілому монастирі щорічно надавали медичну допомогу до 10 тис. осіб [29]. Отже, лікарська допомога у монастирях Чернігівської єпархії значно поступалася організації її у Київських.

Соціальне призріння було не єдиною турботою православних обителів. Їхня діяльність особливо активізувалася у період народних бідуваль, коли імператрицею було видано наказ жіночим обителям взяти участь у допомозі пораненим воїнам. Чернігівське управління Товариства опікування хворими і пораненими воїнами разом з Єпархіальним комітетом вирішили готувати із числа монахинь та послушниць сестер

милосердя. Призначено було два пункти підготовки: у Ніжинському Введенському монастирі - для сестер Ніжинського і Максаківського монастиря, а в Гамаліївському - для сестер Гамаліївського, Малино-Островського і Каменського. У Ніжинському монастирі під керівництвом фельдшера Києво-Курської залізниці з лютого 1877 р. розпочалися заняття. Тут навчали робити перев'язки, сестри самі шили білизну, виготовляли матраци, подушки [30].

Наступним яскравим виявом турботи з боку черниць Введенського монастиря був випадок, коли з 7 листопада по 25 грудня 1876 р. 48 монахинь під керівництвом ігумені Смарагди несли службу на залізничній станції у м. Ніжин. Їх робота полягала у приготуванні їжі під час пересування військ по Курсько-Київській залізниці. Несприятливі погодні умови, труднощі не зашкодили успішності виконання завдання, за що ігуменя з монахинями отримали подяку від імператриці [31]. Смарагді вручили золотий наперсний хрест, прикрашений дорогоцінним камінням, а кожній з монахинь преосвященний Серапіон прислав Євангеліє із власноручним підписом і прикладеною архієрейською печаткою [32]. На виконання розпорядження головного управління Червоного Хреста від 19 червня 1977 р. у монастирі було облаштоване лазаретне відділення на 10 офіцерських ліжок, а згодом - ще на 5, усі на повному утриманні монастиря. За ініціативи ігумені Смарагди та з дозволу єпархіального начальства на території монастиря у просторому кам'яному двоповерховому флігелі було відкрито другий лазарет на 70 ліжок з символічною платнею - 50 руб. на місяць. За розміщення у флігелі звичайного лазарету монастирю пропонували 1500 руб. сріблом. До того ж у розпорядження Червоного Хреста монастир надав кухню, погріб та пральню [32]. Монастирі брали участь у допомозі населенню губерній, що потерпали від голоду. У 1873 р., коли голод спіткав Самарську губернію, православні монастирі єпархії відгукнулися на заклик єпископа Нафанаїла допомогти голодуючим. Сам Нафанаїл пожертвував 50 руб., вікарний архієрей Новгород-Сіверський Серапіон - 10 руб., від архієрейського домоуправління - 9 руб. 39 коп. та від монастирів понад 255 руб. та близько 50 руб. кредитними білетами. Всього допомога Чернігівської єпархії самарцям становила понад 1250 руб., при цьому половина її була призначена бідуючому духовенству єпархії [34].

Підсумовуючи досліджувані матеріали, зазначимо, що упродовж XIX-XX ст. монастирі Чернігівської губернії вели благодійницьку діяльність, яка визначалася вимогами часу. Засновувалися притулки для бідних, шпиталі, училища, особливо активізувалася благодійність у роки воєнних подій та голоду. Порівняно з благодійництвом священо- та церковнослужителів єпархії, ініціативи чернецтва були не такими активними. Причиною цього можна вважати їх матеріальне становище. Втім, загальна участь осередків православної церкви Чернігівської єпархії заслуговує на глибоку повагу і ретельне дослідження.

Джерела та література:

1. Добровольский Л.М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. - С-Птб., 1900.; Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Ист. Очерк (от основания до 1998 г.), ... /Сост. монахиня Вероника (Терехова). - К., 1999. - 88 с. 16 л. ил.
2. Федоренко П. До історії монастирських архівів. // Архівна справа, 1929. - кн. 9а-10а.
3. Повсякденне життя монастирів Київської Русі // Український історичний журнал - 1995., - № 5. - С. 48-56.; Монастирі Сумщини - осередки мистецького життя // Краєзнавство, - 1994. - № 1-2. - С. 34-36.
4. Див.: Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної церкви // Сіверянський літопис - 2006. - № 6. - С. 38-46.
5. Всеподданнейший отчет за 1885 г. - СПб. - 1887. - С. 187, 206.
6. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., 1985. - С. 405.
7. Кильчевский В. Богатства и доходы духовенства. - СПб., 1908. - С. 12.
8. Церковный вестник. - 1914. - № 35. - Кол. 1 042.
9. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4957. - Арк. 10.
10. Н.М.Никольский История русской церкви, М.-Л.: Москов. рабочий, 1931, - С. 465.
11. Нежинский Введенский девичий монастырь - ЧЕИ. - 1863. - № 4. - С. 117-124.
12. Там само.
13. Сведения о состоянии епархии за 1870 и 1880 гг. // ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 10 зв.-11.
14. Чернігівський вісник, 1915. - № 15. - С. 4.

15. Дело о доставлении обер-прокурору Синода отчетов за 1865-й год. // ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4920. - Арк. 50.
16. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1878 г. // ДАЧО. - Оп. 2. - № 4958. - Арк. 11-12.
17. Высочайшие повеления и распоряжения святейшего правительствующего Синода // ЧЕИ. - 1863. - № 1. - С. 1.
18. Черниговские губернские ведомости - 1894 р., № 107. - 22 травня, - С. 2.
19. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 4.
20. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 6(зв.)-7.
21. Див. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 3. - № 943. - Арк 57-57 (зв.).
22. Детская помощь. - 1892. - № 12. - С. 429-430.
23. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь. - Приб. к ЧЕИ. - 1872. - № 22. - С. 469-507.
24. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 4- 4(зв.)
25. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь. - Приб. к ЧЕИ. - 1872. - № 22. - С. 469-507.
26. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 12.
27. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 30.
28. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4962. - Арк. 26.
29. Всеподанейший отчет за 1903-1904 гг. - СПб., 1909. - С. 98-102.
30. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 37. - С. 404-409
31. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4949. - Арк. 26.
32. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 9. - С. 80-82.
33. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 37. - С. 404-409
34. Разные объявления по епархии // ЧЕИ. - 1874 г. - № 5. - С. 85-87.

РОЗВІДКИ

Валентин Панченко

●

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855-1931)

Іван Петрович Білоконський народився 6 березня 1855 р. у збідній дворянській сім'ї лікаря у м. Новозибкові на Чернігівщині. Після закінчення Новозибківського повітового училища і Чернігівської гімназії Іван Петрович склав екзамени на звання народного учителя і працював у сільських школах губернії, а з 1874 р. навчався у Київському та Новоросійському університетах. Дворянин за походженням, який не мав приватної власності, він мусив особистою працею заробляти собі на життя. Під час університетського навчання Іван Петрович читав заборонену літературу, спілкувався з передовою інтелігенцією, пробував свої сили в літературі. Згодом він писав в „Автобіографії”: „під впливом літератури і оточення я став нігілістом, а потім і народником”¹.

Цей період діяльності І.П. Білоконського припадає на особливу добу в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другої половини XIX – початку XX ст., коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило їх подальшу причетність до національного відродження.

Переконання привели Івана Петровича в „Народницьку комуну” Д.А. Лизогуба. Як відомо, революціонери-народники 70-80-х років XIX ст. виражали корінні інтереси трудових верств населення (передусім найчисельнішої – селянства). Вони прагнули підготувати народну революцію і ліквідувати несправедливий, побудований на жорстокому визиску самодержавний лад та радикально демократизувати соціально-економічні відносини і суспільно-політичний устрій. Народолюбці боролися за такий суспільний лад, у якому б усе здійснювалося згідно з волею народних мас і в їхніх інтересах, де б останні безпосередньо брали реальну участь в управлінні суспільними процесами, у розв'язанні державних, громадських та особистих справ.

Народники виступали за те, щоб земля, фабрики, заводи належали тим, хто на них працює, а народну власність передати у колективне (общинне, артільне) користування. Вони вимагали справжнього народного представництва, упровадження політичних свобод та широкого місцевого самоврядування.

Народники мали великий вплив на формування особистості І.П. Білоконського. Справа в тому, що з початку 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії з новою силою розгорнувся радикально-демократичний рух, який став продовженням боротьби демократичної інтелігенції в нових історичних умовах. Його діячі прагнули шляхом народної революції повалити самодержавний лад і побудувати, згідно з волею трудових верств, соціально і політично справедливе суспільство. Цей рух поширився також і в Україну, охопивши всі її підросійські губернії, і з певними змінами у програмно-тактичних настановах протікав до кінця 80-х років. Народницький рух пройшов кілька етапів: виникнення народницьких гуртків і груп; перше та друге „ходіння в народ”; визрівання „політичного напрямку” в народництві; діяльність народовольців і чорнопредельців. Паралельно із загальноросійським радикально-демократичним рухом в Україні розгорнувся національно-визвольний рух. Іван Петрович належав до переконаних прихильників національного відродження, які разом з представниками

прогресивної інтелігенції ставили перед собою завдання вибороти національні права українському народові та з розв'язанням політичних і соціальних проблем домогтися державницького відродження України.

При дослідженні наукової, літературної та публіцистичної творчості І.П. Білоконського ми виходили з того, що революційне народництво – один із різновидів демократичного соціалізму. Неточності в оцінках народників соціально-економічного розвитку в Російській імперії, наявність утопічних положень у програмах народницьких організацій не давали підстави кваліфікувати його в цілому як утопічний соціалізм. Здійснення на практиці реальних вимог революціонерів-народників відкривало можливості розвитку країни послідовно-демократичним, безболісним для трудових мас шляхом.

Представники „Народницької комуни”, а потім революціонери-восьмидесятники, керуючись „Програмою Виконавчого комітету”, опублікованою в газеті „Народна воля” 1 січня 1880р. та окремим виданням 22 березня цього ж року, виступали за справедливе розв'язання національного питання: кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність (автономію) і право самостійно визначити форми відносин і зв'язків між собою. Однак з різних причин ці правильні теоретичні положення вони не змогли розгорнути в конкретну програму з національного питання, а практично мало що зробили для наближення організаційної й пропагандистської роботи до умов життя і потреб кожного етносу. У цілому ж спрямованість радикально-народницького руху відповідала корінним соціальним, політичним та національним інтересам трудових верств українського народу ².

У світоглядних позиціях народовольців і чорнопередільців, якими захопився І.П. Білоконський, не було суттєвих відмінностей. Деякі розбіжності полягали в їхніх програмних настановах. Народовольці вважали, що необхідно спочатку здійснити політичний переворот (повалити самодержавство, запровадити політичні свободи, скликати установчі збори), а потім провести соціальні перетворення згідно з волею народу, з його інтересами. Чорнопередільці ж твердили, що спочатку слід здійснити соціальний переворот, під час якого розв'яжуться і політичні проблеми. Останні у програмах надавали більшого значення діяльності серед народних мас (передусім селян), їхній участі в революції, пропонували не виділяти значні сили для організації політичного терору, висловлювалися за застосування терористичних актів щодо фабрикантів, заводчиків, поміщиків. На практиці ж їхня діяльність мало чим відрізнялася ³.

Хоч центри „Народної волі” й „Чорного переділу”, їхні програмні документи, які справили на І.П. Білоконського велике враження, періодичні видання, прокламації, інша нелегальна література мали суттєвий позитивний вплив, особливо в ідейному плані, на народницьке підпілля України, все ж останнє часто діяло організаційно і практично самостійно. В українських землях існували окремі центри, представниками яких були члени народовольчої та чорнопередільської організацій. За їхньою допомогою, а також самостійно тут виникли й працювали кілька десятків міцних, діяльних радикально-демократичних угруповань. Існувало також чимало не цілком сформованих організаційно й загартованих студентських, учнівських, інтелігентських осередків та революціонерів-одинаків. Головною у їхній діяльності була організаційна й пропагандистська робота серед інтелігенції, студентів, учнів, робітників та селян. Хоча і народовольці, і чорнопередільці основною суспільною силою вважали селянство, але через жорстокі політичні умови того часу вони не змогли розгорнути серед нього широку діяльність ⁴.

Формування світогляду І.П. Білоконського відбувалося під впливом діяльності революційних народників 80-х років України, котрі розповсюджували серед населення літературу революційно-демократичного змісту, встановлювали друкарні та гектографи, з допомогою яких друкували десятки листівок, брошур (власних або ж виданих раніше центрами „Народної волі” й „Чорного переділу”), призначених для розповсюдження серед населення. Вони розгортали пропагандистську діяльність скрізь, де було можна і доцільно. Учасники місцевих народницьких осередків під час пропаганди викладали головні ідеї побудови демократичного суспільства, соціально й політично справедливого ладу, залучали представників трудових верств на допомогу революціонерам, політичним в'язням і засланням. Особливого значення вони надавали створенню нових нелегальних гуртків і груп робітників, студентів, учнівської молоді і в цьому напрямі досягали помітних успіхів.

Революціонери–восьмидесятники відіграли важливу роль у розкритті згубності існування тогочасного самодержавного ладу для долі країни, суспільства, особливо народних мас. І.П. Білоконський розумів, що їм належить особлива заслуга в утвердженні демократичних ідей у свідомості різних верств народу. Про благодатний вплив їхньої пропаганди неодноразово свідчили під час політичних дізнань студенти, інтелігенти, робітники, селяни. Це ж змушені були визнати й представники каральних органів царського уряду. Велика роль восьмидесятників у залученні представників трудових верств, взагалі усіх демократично настроєних сил суспільства, до боротьби з віджилою політичною системою. Особливе значення мала їхня діяльність у підтриманні демократичних традицій у суспільно–політичному русі. Своєю теоретичною й практичною діяльністю народники 80–х років вказували на один із можливих позитивних варіантів демократичного розвитку країни, створювали підґрунтя для нових пошуків шляхів демократизації соціально–економічних і суспільно–політичних відносин ⁵.

Із середини 80–х років ХІХ ст. у народницькому підпіллі України йшли жваві обговорення програмних положень народовольської й чорнопередільської організацій, робилися спроби певним чином уточнити їх. Однак ці теоретичні пошуки аж до кінця десятиліття суттєво не виходили за рамки радикально–демократичної платформи.

Вихований на ідеях „Народницької комуни”, „Народної волі” і „Чорного переділу” І.П. Білоконський знав, що причиною його заслання до Сибіру було знайомство з О.І. Желябовим, І.М. Ковальським та Л.П. Самиренком ⁶. На той час він уже був глибоко переконаний в тому, що необхідно передусім зруйнувати самодержавний лад, здійснити політичний переворот і передати владу народу.

Політичний та економічний перевороти завжди взаємопов’язані. Здійснення першого негайно, на думку Івана Петровича, вело до здійснення другого. Політичний переворот – перший і необхідний крок у здійсненні радикальних суспільних перетворень, могутній засіб, здатний наблизити революційне розв’язання економічних проблем.

Майбутній політичний переворот, вважав Іван Петрович, мав бути загальним народним повстанням /народною революцією/, яке могло стати наслідком стихійного народного руху або підготовленим „Народною волею”. В обох випадках поштовок йому мусила дати народовольська організація, яка, виділюючи зі своїх рядів бойовий загін, першою нападе на царський уряд. Народні маси /селяни, робітники/ відіграють важливу роль у здійсненні політичного перевороту і у майбутніх радикальних соціальних та політичних перетвореннях. Тому народовольці повинні були міцно „закріпитися серед міського і фабричного населення і зайняти численні позиції в селянстві”, розгорнути серед них широку пропагандистську, агітаційну роботу, перетворити їх „ у свідому силу” ⁷. Народні маси мали розраховувати на власні сили. Їхнім надійним союзником була соціально-революційна партія, а для успішного здійснення політичного перевороту необхідно також завоювати вплив серед інтелігенції, у війську, адміністрації тощо.

Значний вплив на формування світогляду І.П. Білоконського мало знайомство з В.Г. Короленком. За зв’язок з народовольцями у 1880 р. Івана Петровича було заслано до Сибіру, а на етапі в Нижньому Новгороді відбулася зустріч з письменником, яка започаткувала міцну дружбу, що продовжувалася понад 40 років. Тільки у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії зберігається 50 листів Івана Петровича до В.Г. Короленка ⁸.

Після повернення із заслання у 1886 р. І.П. Білоконський працював у земствах Житомира, Харкова та інших міст, де особливу увагу приділяв розвитку земської статистики та, мріючи про парламентський розвиток Росії, покладав велику надію на земський конституційний рух. З 1900 року він підтримував зв’язок з „Союзом освободження”. Під впливом партійних переконань та програми „Союзу” з’явилася його книга „Родина–мать. Губернские, уездные волостные учреждения Российского государства”, в якій автор намагався показати існуючу в державі картину свавілля ⁹.

Знайомство з творчістю видатного російського письменника М.Є. Салтиков-Шчедріна формувало суспільно-політичні погляди Івана Петровича. Життя і діяльність письменника, його історична постать, здібності, характер і психологія творчості стали яскравим прикладом безкорисного служіння народові, про що І.П. Білоконський згадує у своїй „Автобіографії” ¹⁰.

Служба в земстві, особливо в статистичному бюро, осіб, до яких належав

І.П. Білоконський і які знаходилися в адміністративній висилці та перебували під гласним наглядом влади, віддавна звертала на себе увагу департаменту поліції. Упродовж 80-х років XIX ст. цей департамент неодноразово вимагав від місцевих органів звільнити із займаних посад політично неблагонадійних статистиків, але відсутність благонадійних завжди заважала здійсненню цього заходу. Тоді й розпочалися справи по постійному невсипучому нагляду за ними, а також за статистиками взагалі, бо для адміністрації вони завжди були синонімом неблагонадійних осіб. Це постійно відчував на собі Іван Петрович і пізніше написав у своїй монографії „Земское движение”¹¹.

Тяжке становище селян, їхні стосунки із земськими начальниками формували І.П. Білоконського як громадського і політичного діяча, публіциста і письменника, що присвятив свої численні нариси й оповідання темі боротьби проти гноблення і несправедливості.

Вони друкувалися в „Русских ведомостях”, „Образовани”, „Русском богатстве”, „Русской мысли”, „Русской школе”. Упродовж 1900-1907 рр. у Петербурзі і Ростові-на-Дону вийшло чотири теми „Рассказов” автора. Перший і другий із них під назвою „Деревенские впечатления” мали, як відзначала критика, „значення документів”, котрі створювали у читача враження страшного безправ’я та беззаконня, в якому жило село¹².

Система поглядів на суспільство формувалася у Івана Петровича під впливом становища земської інтелігенції, громадський характер професійної діяльності якої давав підстави вважати її окремою групою. Утворившись разом із земськими установами, вона не перебувала на державній службі, але разом з тим учителі, лікарі, статистики, агрономи та інші службовці в масі своїй виявилися „чужими” земству. Загальностановва, лише формально, земська інтелігенція з самого початку була дворянською по представництву і буржуазно-дворянською за своєю суттю. Класові інтереси безстанової земської інтелігенції, гласних губернських і повітових земських зборів, вважав І.П. Білоконський, були різними, але служба перших із них стала необхідною місцевому господарству, яке розвивалося в умовах товарно-грошових відносин. Становище земської інтелігенції між народними масами, в середовищі яких вона працювала, земством, службі в якої вона перебувала, і адміністрацією, що здійснювала контроль за всім місцевим життям, зумовлювало специфічні риси цієї соціальної спільноти, котра увійшла в історію під іменем „третього елемента”¹³.

Тема „третього елемента” – окрема проблема у листуванні Івана Петровича з В.Г. Короленком, у якого є навіть оповідання „Третій елемент”¹⁴. Ставши редактором „Руського багатства”, останній залучив І.П. Білоконського до активного співробітництва у цьому виданні, а в листах-відповідях закликав Івана Петровича більше писати про земські проблеми, подавати статистику та оглядові матеріали.

У контексті зазначеного підкреслимо, що досліджень історії становлення і розвитку земської інтелігенції як соціальної верстви в дореволюційній історичній літературі немає. Однак окремі автори, хто писав про історію земської медицини, земської школи чи взагалі про історію земства, не могли не висвітлювати тієї чи іншої проблеми, пов’язаної з діяльністю лікарів і вчителів. З ростом значення „третього елемента” з’явилися праці, де показана його роль у зв’язку з ліберальним земським рухом. До таких належать дослідження І.П. Білоконського. В 1907 р. у серії статей в журналі „Былое” він намагався обґрунтувати тезу про те, що «саму суттєву і важливу роль у земському русі відіграла безстанова, позакласова російська інтелігенція, яка взагалі була основним і, можливо, єдиним елементом життєдіяльності країни до самого того моменту, коли на арену російського життя виступили широкі маси населення»¹⁵. Уже в 1910 році, підкреслюючи роль союзу між «другим» і «третім» елементом, письменник наголошував на «тісному єднанні кращих земських сил з «третім елементом»¹⁶.

Тривалий час Іван Петрович вивчав історію земської початкової освіти, особливо матеріальне становище вчителів. «Незручність у матеріальному відношенні: недостача жалування, бо вчителів доводилося купувати все, починаючи від хліба до картоплі і, взагалі, різних овочів, не кажучи вже про взуття і одяг... Сімейні вчителі зазнавали дуже багато незручностей: після важких занять не може поїсти поживної їжі, харчується тільки єдиним хлібом і не завжди, зрештою, часом»¹⁷.

Жодна розумова праця, вважав І.П. Білоконський, на той час не оплачувалася так низько, як праця вчителя. „Отримуючи мізерне жалування, цей сівач на народній ниві виконував масу нелегкого труда, який вимагав перш за все душевного спокою. А чи

легко було мати такий спокій при постійному відчутті нужди. Тісно, сиро, холодно і не ситно”¹⁸.

Далі автор писав, що умови побуту і праці були нерозривно пов’язані. Окремих приміщень для навчання, як правило, не було, школи розташувалися в пристосованих будівлях. До всіх турбот про побут і працю додавалися ще й неминучі конфлікти з місцевою владою. Волосний старшина, урядник, місцевий поміщик, сільський куркуль, священник – усі намагалися керувати вчителем. Особливо важко доводилося вчителькам, які не завжди користувалися підтримкою сільської громади.

З цього приводу І.П. Білоконський писав: ”Становище вчительки в суспільстві схоже на зайця, якого можна травити коли, де і як завгодно. Начальства у них стільки ж, скільки й у чоловіків, і більшість цього начальства претендує на право задавати розпекації. Заняття вчительок величезні, - говоримо про більшість; - це мучениці, а коли б вони не відволікалися дітками, яких навчають і люблять, то їх труд можна було б прирівняти хіба що з каторжною роботою”¹⁹.

Народницький напрямок у діяльності земства був важливим, але не єдиним; наступним за чисельністю його учасників йшов земський ліберальний рух, до якого належав Іван Петрович. „Мені думается, - писав він, - що коли б земство завоювало широкі політичні права, коли б воно стало фундаментом, якщо не для республіканського ладу, то хоча б парламентаризму з відповідальним міністерством, зі всіма свободами, - то це був би вже пролам для плідотної роботи в народному середовищі”²⁰.

Окремої уваги заслуговує діяльність І.П. Білоконського як земського статистика, про що він писав: ”статистиками робилися люди провінціальні, котрі щиро намагалися принести народну користь, як вони її розуміли; і тільки такими обставинами можна пояснити швидкий розвиток земської статистики при самих несприятливих умовах для статистиків”²¹. Перші кадри статистиків, за свідченням І.П. Білоконського, „безсумнівно, утворилися з активних народників, тих, хто або „ходили” раніше в „народ”, або вбачали в експедиційних роботах здійснення їх мрії – проникнути легально в народне середовище і детально вивчити його”²².

Зрештою, опинившись після заслання в Орлі (влада заборонила повертатися на батьківщину, жити в столиці чи в університетських містах Росії), Іван Петрович, влаштуючись на службу в статистичне бюро земської управи, отримав можливість здійснити давнє своє прагнення вивчати село. „До своєї роботи я приступив зі святим благоволінням. У перший же день у моїх руках опинилися неоцінені матеріали, людські документи і справжнє, яким воно є, – селянське життя”²³.

Це була давня мрія народовольця 70-х років, який, опинившись у різночинному земському середовищі, представленому різними громадсько-політичними течіями того часу, не тільки брав активну участь у процесі формування сприятливих умов для пропаганди значення політичних партій у житті суспільства, але й особистим вступом до партії конституційних демократів намагався діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

Життя і діяльність І.П. Білоконського свідчать, що формування його світогляду відбувалося під впливом революційного народництва 70–80-х років, яке перш за все виступало за широкі демократичні перетворення, що мали наблизити встановлення такого суспільного ладу, в якому буде запроваджене загальне виборче право без станових і майнових обмежень, постійне народне представництво, введені політичні свободи, основою державного устрою стане союзний договір общин і широке місцеве самоврядування, а земля, фабрики та заводи будуть передані у народну власність. Окремої уваги заслуговувало, на думку Івана Петровича, національне питання. Радикально-демократична течія в суспільно-політичному русі України виступала за справедливе розв’язання національної проблеми, і в першу чергу кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність і право самостійного визначення форми відносин та зв’язків між собою. У цілому така програма, на думку І.П. Білоконського, відповідала корінним соціальним, політичним і національним інтересам трудових верств українського народу.

Аналіз джерел та історичної літератури свідчить, що революційно-народницький рух 70-80-х років зазнав поразки через жорстокі політичні умови, репресивні акції каральних органів царизму, слабкість масового руху народних мас та низький рівень освіти і політичної свідомості трудових верств народу. Негативну роль у цьому

відношенні відіграли нереальність і хибність революційних програмних настанов. Самодержавству вдалося тільки розгромити головні народницькі організації й місцеві підпільні осередки, а не подолати радикально-демократичну ідеологію. Остання об'єктивно мала глибокі суспільні коріння, а виконання нею своєї місії могло статися тільки після усунення причин, які надавали їй такої актуальності й гостроти, після розв'язання проблем перебудови суспільства на демократичних засадах.

Таким чином, світогляд визначного українського публіциста, прозаїка і статистика І.П. Белоконого як вітчизняного, освітнього і громадського діяча, людини, котра на посаді народного вчителя, заробляючи собі на життя, мріяла про такий суспільний устрій, при якому будуть запроваджені демократичні свободи, повалене самодержавство і скликані установчі збори, формувався в умовах розвитку національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Саме в той час колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві захисну реакцію, що проявилася у піднесенні національної свідомості народу і поклала початок українському національному відродженню.

Джерела та література:

1. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 695.- К.6. - Д.29. (Автобиография).
2. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). - К., 2001. - С. 164.
3. Там само. - С. 5-6.
4. Див.: там само. - С. 196.
5. Див.: там само.
6. Русские писатели. 1800-1907. Библиографический словарь. - М., 1989.- С. 223.
7. Катренко А.М. Вказана праця. - С. 17.
8. Государственная библиотека России. ОР. - Ф.135. - Разд. 2. - К. 19. - Д. 3-4.
9. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. - М., 1989. - С. 224-225.
10. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 625. - К. 6. - Д. 29 (Автобиография).
11. Белоконый И.П. Земское движение. М., 1914.
12. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. - С. 223.
13. Белоконый И.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. - 1907.-№5. - С. 54-55.
14. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 8-ми т. - М., 1953. - Т.4. - С. 178.
15. Белоконый И.П. Земство и конституция. - М., 1910. - С. 61.
16. Белоконый И.П. В годы бесправия. -М., 1930. - С. 49.
17. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. - Курск, 1897. - С. 217.
18. Там само. - 216.
19. Там само.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. - Чернигов, 1894. - С. 114.
21. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. - Курск, 1897. - С. 216.
22. Там само. - С. 217.
23. Там само.

Лідія Нестеренко

●

ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТІВ ВОЛОСТЕЙ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ І ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще в радянські часи дослідники почали звертати увагу на історію державного селянства, адже в Російській імперії в середині XIX ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. Процеси соціально-економічного розвитку цієї групи населення досліджували М. М. Дружинін, І. О. Гуржій, В. І. Неупокоев, Т. І. Лазанська [1] та ін. Останнім часом почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. XIX ст. присвячені наукові розробки Л. Е. Раковського, В. Бойка, В. Ячменіхіна і

К. Ячменіхіна, Н. Ф. Рослік, Є. М. Страшко і Т. Савельєвої та ін. [2].

Дослідження місцевих архівних документів і матеріалів дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрями проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ процесу формування волосних бюджетів Чернігівської губернії в I пол. XIX ст.

Економічною основою у державних поселеннях всієї Російської імперії були мирські збори. Їх розміри відповідали стану ринкових відносин. Після губернської реформи Катерини II вони були підпорядковані казенним палатам. У кінці кожного календарного року сільські товариства обговорювали проблему місцевого бюджету. На сходах детально обговорювалися питання платоспроможності населення, визначались загальні розміри місцевих бюджетів з наступною розкладкою його на кожну ревізьку душу і приймалися спеціальні приговори громад. Розміри податків і всього бюджету перебували під контролем казенних палат, якими затверджувалися приговори сільських сходів з цього питання. В 1808 р. згідно з мирськими приговорами на утримання волосної і сільської адміністрації з однієї ревізької душі козаків було призначено: у Площеньській волості Ніжинського повіту по 2 коп., у Веркіївській і Носівській - по 3 коп., у Талалаївській - по 4 коп., а у Вересоцькій - по 5 коп. Державні селяни Лосинівської волості цього ж повіту на мирських сходах у цьому ж році визначили сплатити по 8 коп. [3, арк. 471-472.] Як видно, збір на утримання козачих волостей Ніжинського повіту був меншим у 2-4 рази, ніж у казенних селян. У козачих волостях Остерського повіту на побудову і утримання волосних правлінь платню службовцям вирішено було зібрати по 5, 6, 12 коп., а всього було зібрано 560 крб. 92 коп.; а у казенних волостях відповідно по 10, 12, 15 коп., разом було зібрано 1546 крб. 5 коп. У 4 козачих волостях і в 2 волостях державних селян Новгород-Сіверського повіту збір на платню становив 4 коп. і 1 коп. на письмові приладдя, разом по 5 коп. з ревізької душі. Всього на потреби 6 волостей 10449 селян і козаків внесли 522 крб. 45 коп., в середньому на одну волость по 87 крб. 75 коп. У 3 козачих і 2 селянських волостях Городнянського повіту мирськими приговорами затверджений податок у розмірі 5 коп., а всього надійшло 531 крб. 40 коп., в середньому припадало по 106 крб. на одну волость. Сільські громади решти повітів у 1808 році вирішили внести на дані потреби такі суми: у Сосницькому - по 1,5-2 коп., Борзенському повіті - по 3-5 коп., Козелецькому - по 3-8 коп., Новозибківському - по 5-7,5 коп., Глухівському - по 6,5-7 коп., Стародубському - по 8 коп., Суразькому - від 6,5 до 10 коп., Конопотському - від 3 до 11 коп., Глухівському - від 5 до 17 коп., Мглинському - по 17 коп. [Там само, арк. 13-518.]

Мирські суми зберігались у волосних правліннях. Міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов наголошував, що земські повинності, так називали місцеві збори, і мирські витрати по своїй сутності складають один збір, бо казна перестала виділяти кошти для економічного і культурного розвитку державних поселень [4, с.230.]. Цим самим казна, по суті, переклала збір і витрати на потреби сільського населення, не втрачаючи своєї контрольної функції.

Відмінність між державними і мирськими зборами була лише у тому, що перші регулювалися законом, а інші цілком і повністю залежали від свавілля на місцях. На думку М.М.Дружиніна, «номінально мирські збори були або грошовою заміною натуральних повинностей, або додатковою оплатою за виконання громадських обов'язків селянськими виборними» [5, с.185.].

Мирські збори регулювались відповідними законодавчими актами. Внаслідок цього розміри не всіх податків могли визначитися на місцях, виходячи з потреб громади. Законом від 28.11.1833 р. «Про порядок стягування з казенних селян грошових зборів на державні податки, земські повинності і мирські витрати» мирські витрати розділялись на обов'язкові – «для визначених законом потреб» і добровільні, які залежали від «власного бажання селян». Обов'язковий збір ішов на утримання сільського та волосного правління, на пошук втікачів, які підлягали рекрутській черзі, на утримання сільських запасних магазинів, на ремонт доріг та ін.; добровільний збір, як тоді його називали мирський, призначався для ремонту церков, на побудову різних громадських споруд, виплати в рахунок натуральних повинностей тощо. Статтями закону регламентувалася система збору, зберігання, обліку і здачі грошових платежів державних селян. Закон поклав обов'язки збірника податків на старосту. Для внесення повного розуміння у розрахунки між платниками-селянами, збірником-старостою і повітовим казначейством вводилася складна система податкового діловодства. Казенна палата складала не пізніше

грудня окладний лист на кожне сільське товариство, в якому вказувала всі збори на наступний рік; повітове казначейство вписувало в нього недоїмки і розсилало такі листи по волосних правліннях, а ті - по сільських товариствах. На основі надісланого окладного листа сільський сход проводив розкладку загальної податкової суми між окремими платниками. Сума податків, які мав внести кожен платник, записувалася в його податний зошит, який зберігався у старости, і в спеціальний табел, котрий залишався у селянина [6, с. 201.].

По мірі виплати грошових зборів кожний внесок відмічали і в податному зошиті, і в табелі; іншими словами, староста і платник могли перевірити і точно встановити, які збори та в якій сумі були сплачені у відповідності з розкладкою податного окладу. В свою чергу, у волосних правліннях для ведення чіткого обліку надходжень і їх витрат вводилися шнурові книги і податкові зошити. Вони зберігались у правліннях і підлягали щорічній ревізії казенною палатою. Відповідальність волосного і сільського начальства за своєчасну сплату селянами податків була значно пом'якшена: на противагу старому закону 1828 р. збірники не повинні відправлятися в робітничі будинки; проте була значно посилена відповідальність самого платника. По закінченні 2 пільгових місяців недоїмка могла скорочуватись від продажу нерухомого і рухомого майна, віддачі неплатника на мирські і приватні роботи [там само, с.201.].

Державні і громадські платежі при малоземеллі серед козаків і свавілля органів влади згубним чином проявлялись на їх економічному становищі. В 1834 р. головний нагляд за благоустремом українських козаків було доручено здійснювати генерал-губернатору, а керівництво довірено опікунським конторам. Сучасник відмічав, що члени земського суду, члени контор, волосні урядники всі один поперед іншого утискають і грабують козаків. Поручик Бубчиць, що обіймав посаду попечителя Стародубської контори, окрім державних податків, наказав зібрати з козаків Мглинського повіту Почепської волості по 70 коп., а з Мглинської - по 36 коп. додаткових податків і поверх того ще по 20 коп. на віспощепіїв. У цілому з 14 тис. козаків, які проживали у цих волостях, було незаконно зібрано більше 10 тис. крб. [7, с.72.]

Часті зловживання у податковій сфері, що виявлялися під час перевірок книг і зі слів свідків, зумовили тимчасову раду по управлінню департаментом державних маєностей прийняти новий циркуляр. 15 липня 1837 р. він був надісланий разом із формою для складення кошторисів на мирські витрати державних селян. На ці витрати допускалися тільки ті збори, що визнані законом 1833 р. з наступним затвердженням мирськими приговорами. Через 9 днів з'явився новий циркуляр «Відносно безладдя при зборі податків та недоїмок з казенних селян». Проте становище так і не змінилось.

На місяцях через відсутність досвідчених писарів і внаслідок недобросовісного відношення, зловживання у корисних цілях у ці книги заносились не всі надходження. Через це навіть ті селяни, що вчасно розраховувалися з мирськими податками, могли рахуватися у боржників (недоїмщиках). Так, у 1839 р. Шаповальський волосний голова Федорко зібрав більше ніж треба податків із козачок с. Новоселівки Г.Бичкової і її доньки У.Степанцової. Лише після втручання у справу Борзенського окружного начальника гроші були жінкам повернуті [8, арк.13, 22.]. Хоча згідно із законом 1833 р. ні волосний голова, ні писар не мали права збирати податки. Проте випадки такого втручання членів волосного правління і писарів були непоодинокими. Підтвердження ми знаходимо і у повісті Г.Квітки-Основ'яненка, коли волосний писар Кіндратович після відмови Ївги одружитися з ним, хотів з нею поквитатися. «...Нахватав понятих, ціновщиків, сторожів! Набігли хмарою до Макухи: зараз би то і скрині розбивати, і худобу продавати... Так-бо Ївга зараз і відсипала гроші, скільки казав писар; і на що вже він там не требовав? І на дороги, і на мости, і на калавурних, і на світло в холодну, - усе-усе Ївга поплатила, так що писареві нічого було робити, тільки, почухавши потилицю, йти додому з своїм причетом» [9, с. 288.].

Підтвердженням цього є і свідчення очевидців. Войцехович, що ревізував Чернігівську губернію в період проведення реформи П.Д.Кисельова, так характеризував механізм збору податків: «урядники їздять по селах і вимагають грошей у рахунок подушного, земських повинностей, на утримання контор і волосних правлінь, на мирські потреби, на щеплення віспи тощо. Приводу для збору податків немає кінця... немає ніколи впевненості, що вже все заплачено...» [10, с. 43-44.].

Сам П.Д.Кисельов писав: «Важко і навіть неможливо визначити, до якої суми

доходять зараз всі збори з державних селян на приватні земські повинності і мирські збори» [11, с.186.]. Міністерство державних маєтностей вимушене було вдаватися до рішучіших заходів. Міністр пропонував мирські і земські збори замінити громадським збором. Його введення призвело до дальшого посилення подушного окладу.

26 лютого 1840 р. проект про створення громадського збору і господарського капіталу був схвалений Державною радою. Її члени вважали, що новий закон стане перешкодою для зловживань сільськими властями, чітко визначить розміри повинностей, зрівняє всіх платників. Разом з тим витрати на утримання державних маєтностей, що до цього утримувалися державним казначейством, перекладалися на місцеві бюджети. Внаслідок цього на селян перекладались не лише адміністративні витрати, але й фінансування опікунської політики. Рішення Державної ради 20 березня 1840 р. було схвалено царем [Там само, с.189.].

Після того, як проект перетворився у закон, розпочалося впровадження його в життя. Для цього був розроблений ряд інструкцій по громадському збору, господарському капіталу, а також інструкція про спосіб визначення по реманенту громадського збору окремо від господарських повинностей для західних губерній. Складність по впровадженню закону була в тому, що розрахунки по земських зборах були зроблені до цього на наступне триріччя (1839-1842 рр.). Збори за новою системою були дещо вищими, і тому урядові кола для покриття дефіциту бюджетів вимушені були ввести новий збір по 3 коп. на межування і по 6 коп. на господарський капітал. Він був збережений і в наступні роки.

До речі, розмір громадського збору визначався на три роки і, як правило, у бік його зростання. В 1847-1849 р. в Чернігівській губернії він сягав 59 коп. з ревізької душі. Так, для 4917 козаків Шаповалівської волості Борзнянського повіту щорічно його розмір визначався 2901 крб. 04 коп. З них 1160 козаків Шаповалівського товариства кожного року мали сплатити 684 крб. 40 коп., 1203 козаки Стрільницького товариства - 709 крб. 77 коп., 1142 козаки Тростянського товариства - 673 крб. 79 коп., 1013 козаків Висоцького козачого товариства - 597 крб. 67 коп., а 399 державних селян Висоцького селянського товариства - 235 крб. 41 коп. [12, арк.19-23.] В 1850-1852 рр. громадський збір у Чернігівській губернії зріс на 2, 5 коп. і становив 61,5 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на тримання волосних і сільських правлінь - по 23 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 3,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 288583 платників громадського збору була визначена сума 177 478 крб. 54,5 коп. У середньому на жителів однієї з 51 волостей до сплати припадало близько 3480 крб. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з коштів громадського збору виділялось 37,4%, що в грошовому еквіваленті становило близько 66 тис. крб., майже по 1300 крб. на одну волость [13, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання одного з 102 волосних правлінь мирським збором визначалася сума 500 крб., всього 51 тис. крб. Із збільшенням платні волосним писарям до 400 крб. вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. до цієї суми щорічно додавалось 20666 крб. 66,25 коп. [14, арк.286]. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь у 20-х рр. ХІХ ст. державою визначались витрати від 51 до 72 тис. крб. на рік. Реформування волостей П.Д.Кисельовим так і не привело до зменшення витрат на управлінський апарат та значного полегшення податкового пресу.

Подібна ситуація була і в Полтавській губернії. В 1846 р. громадський збір становив 62 коп. У 1850-1852 рр. громадський збір у Полтавській губернії зменшився на 2,25 коп. і становив 59,75 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на утримання волосних і сільських правлінь - по 20,25 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 4,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 400110 платників громадського збору була визначена сума 239065 крб. 72,5 коп. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з громадського збору виділялося 33,8%, що в грошовому еквіваленті становило близько 81 тис. крб. [15, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання 135 волосних правлінь Полтавської губернії мирським збором визначалася сума 60750 крб., на 27 староств - 8 100 крб., усього 68850 крб. Із збільшенням платні волосним писарям вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. за кошторисом на кожне волосне правління чи староство до цієї суми додавалося по 150 крб. Усього щорічно додавалось 20250 крб. [16, арк.286]. Таким чином, мирський податок на утримання волосних правлінь і староств з 1827 р. зріс до 89150 крб.

В інших губерніях України в 1850-1852 рр. громадський збір був таким: у Катеринославській губернії - 59,5 коп. з ревізької душі, у Харківській - 60 коп., у Таврійській - 67,75 коп., у Херсонській - 77 коп., у Бессарабській - 99,5 коп. Як видно, в менш заселених місцевостях громадський збір був більшим. З цих сум на утримання волосних і сільських правлінь у Катеринославській та Харківській губерніях виділялось по 20,5 коп., у Таврійській - 26,5 коп., у Херсонській - 34,25 коп., у Бессарабській - 55,5 коп. [17, арк.122-126.].

Як видно, в південних губерніях України суми громадського збору з однієї ревізької душі були значно вищими, ніж у Чернігівській і Полтавській губерніях. Причиною такого нерівномірного розподілу була переселенська політика. Активне переселення з густонаселених регіонів у малолюдні призводило до появи нових платників, для яких потрібно було формувати волосні і сільські правління, будувати запасні хлібні магазини, освітні заклади тощо. Значно зросла частка зборів на обов'язкові витрати. Такі галузі, як освіта, медичне обслуговування, потрапляли на залишковий стан. До того ж зовсім не йшлося про соціально-економічний розвиток. Промисловість, ремесло і торгівля розвивалися за своїми власними можливостями.

Що стосується розкладки громадського збору на сільські товариства, то у Висоцькому козакому товаристві у 1848 р., у Шаповалівському козакому товаристві в 1850 р. з 1171 ревізької душі мали зібрати по 61,5 коп., всього 720 крб. 15,5 коп. Причому недоїмки числились лише по додатковому збору з душі по 2,5 коп., разом - 29 крб. 27,5 коп. [18, арк.2,17.]. Всього по Шаповалівській волості в цьому році сума громадського збору становила 3017 крб. 75,5 коп., зібрано було лише 2593 крб. 82,5 коп., 295 крб. 99,5 коп. було з окладу виключено, а 127 крб. 93,5 коп. залишилось у недоїмці. У відсотках ці дані будуть такими: зібрано податку близько 86 %, виключено з окладу близько 10% і залишилось у недоїмці близько 4% [19, арк.107-108.]. В 1851 р., згідно з даними 9 перепису, в Шаповалівському козакому товаристві вже нараховувалось 1204 ревізькі душі, відповідно до чого зріс і громадський збір до 740 крб. 46 коп. [20, арк.2,17.]

У 1853-1855 р. громадський збір у губернії становив 55,75 коп. Так, 1098 козаків Волчківського товариства Остерської волості в 1854 р. сплатили 612 крб. 13,5 коп.; 1276 душ Булаховського товариства зібрали 711 крб. 37 коп. цьогорічного збору, а з недоїмок минулих років було віддано лише 46 крб. 53,75 коп., залишилась ще 83 крб. 17,5 коп.; 1076 козаків Остерського товариства сплатили 599 крб. 97 коп. окладу і 1 крб. 48 коп. недоїмок, 833 козаки Световського товариства - 465 крб. 51,25 коп., залишились у недоїмці 1 крб. 48 коп. Усього 4283 козаки Остерської волості сплатили 2388 крб. 98,75 коп. основного окладу і 48 крб. 01,75 коп. [21, арк.1-10.] Казенні селяни цієї волості в 1854 р. також здали без заборгованості суми громадського збору. 366 казенних селян Волчківського селянського товариства Остерської волості на цю потребу сплатили 204 крб. 4,5 коп.; 1310 селян Євменського сільського товариства - 730 крб. 31,5 коп. річного збору і 36 крб. 67,75 коп. з недоїмок, залишилось у недоїмках 593 крб. 14,5 коп.; 469 душ Савинського сільського товариства - 261 крб. 46,25 коп. Окрім цього, селянами Савинського товариства був сплачений податок на наступний рік у розмірі 27 крб. 25 коп. Усього 2145 державних селян цієї волості сплатили збір в сумі 1195 крб. 82,25 коп., недоїмок - 46 крб. 25,75 коп. і переплатили наперед 27 крб. 25 коп. [22, арк.1-10.] Як бачимо, 6428 ревізьких душ Остерської волості сплатили громадського збору на суму 3584 крб. 81 коп., недоїмок - 94 крб. 27,5 коп., переплатили наперед 27 крб. 25 коп., в недоїмках зосталось 677 крб. 80 коп.

У цьому ж році в Летківській волості Остерського повіту 1940 козаками Красилівського і Семипольського товариств було сплачено 1081 крб. 55 коп. річного збору і 45,5 коп. недоїмок. Несплаченою залишилась недоїмка в розмірі 1 крб. 39,5 коп. [23, арк.11-20.]. Державними селянами Димерського, Летковського і Броварського сільських товариств цієї волості (5130 ревізьких душ) було внесено 2859 крб. 96,5 коп.

громадського податку і 3 крб. 51,75 коп. недоїмки. На 1855 р. залишилось неповернутими лише 83,75 коп. [24, арк.11-20.] Всього 7070 ревізьких душ Летківської волості внесли громадського податку на суму 3951 крб. 51,5 коп. і 3 крб. 97 коп. недоїмок по ньому. На наступний рік перейшла недоїмка в сумі 2 крб. 23,25 коп.

У 1854 р. 2385 козаками Гоголевського і Требухівського товариств Гоголевської волості було сплачено 1328 крб. 52,25 коп. і 4 крб. 44 коп. недоїмок [25, арк.21-30.]. Державними селянами Требухівського, Дударківського і Бортницького товариств (4278 ревізьких душ) було внесено 2384 крб. 98,5 коп. податку і решту 1 крб.48 коп. недоїмок [26, арк.21-30.]. Всього 6663 ревізькі душі волості сплатили 3713 крб. 50,75 коп. громадського збору і решту 5 крб. 92 коп. недоїмок по ньому.

У цьому ж році в Моровській волості цього ж повіту 1728 козаків Максимівського і Короп'євського товариств сплатили 963 крб. 36 коп. збору і 2 крб. 60,25 коп. недоїмок. Проте більша їх частина, а саме 600 крб. 41,5 коп., так і залишилася невиплаченою [27, арк.31-40.]. Державними селянами Моровського, Сорокошицького, Косачевського, Карпилівського товариств (3940 ревізьких душ) було внесено 2201 крб. 29 коп. громадського податку і 357 крб. 13,75 коп. недоїмки, а 1721 крб. 62,5 коп. з громадського збору за минулі роки перейшли в недоїмку на наступний рік [28, арк.31-40.]. Всього 5668 ревізьких душ волості сплатили 3164 крб. 65 коп. громадського збору і 359 крб.74 коп. недоїмок по ньому. Проте на наступний рік перейшло недоїмки 2322 крб. 04 коп.

Державними селянами Жукинського, Чернинського, Новосельського товариств Жукинської волості (4299 ревізьких душ) було внесено 2396 крб. 97 коп., недоїмок - 134 крб. 87,75 коп., заборгованість по громадському збору з минулих років залишилась у сумі 189 крб. 73,75 коп. [Там само, арк.41-50.]. Таким чином, із 5 волостей Остерського повіту лише в одній не було заборгованості по громадському збору, в одній вона була незначною, а в трьох - великою. В цілому в повіті заборгованість становила 3191 крб. 81 коп.

Найважливішими причинами накопичення недоїмок слід вважати малоземелля селян, низьку продуктивність і товарність їх господарств, неврожаї, хронічні неплатежі і відсутність поблизу неземлеробських заробітків.

Важливою причиною слід вважати і фіскальне свавілля та масове казнокрадство, яке не припинилось і після реформ Кисельова. В 1841 р. сільський старшина Висоцького селянського товариства Шаповалівської волості Сава Щиголь, він же і збірник податків, з коштів козака Яковенка, який сплатив 2 руб. 70 коп. податків за селянина Сергієнка і отримав розписку 12 квітня 1842 р., привласнив 1 руб. 30 коп., записавши в податний зошит приходом за 10 квітня лише 1 руб. 40 коп. [29, арк.15]. Як видно, сума вкрадених грошей сягала майже 50%. У цьому ж році асесором палати державних маєтностей Силичем у Висоцькому сільському товаристві була знайдена сума в розмірі 136 руб. 20 коп. сріблом, яка ніде не була врахована. Окрім цього, сільський старшина Сава Щиголь самовільно зробив грошовий збір з населення, але про кількість зібраних і витрачених грошей перед товариством не прозвітував [Там само, арк.15]. У 1854 р. при перевірці Висоцького козачого товариства помічник Борзенського повітового начальника виявив недостачу в селянській позичковій касі 21 руб. 6,75 коп. Старшина Іваницький, попечителі каси Ушкаленко і Ювченко селянам, які брали в позику гроші, записували більші суми. На Мироні Іваницькому, який взяв 5 руб., числились 20 руб. Федору Замоздрі було записано 30 руб, а він взяв також 5 руб. Всіх ошуканих було близько 10 [30, арк.1.]. Як видно, частина недоїмок населення з'являлася штучним шляхом через крадіжки грошей і приписування додаткових платежів селянам і козакам членами волосних і сільських правлінь.

З метою недопущення появи та росту недоїмок у деяких сільських товариствах на сільських сходах вирішували, що за вибулих із сільських товариств та бідних податки платитимуть заможні селяни чи козаки від чверті окладу до 4 на одного господаря. Сума визначалась від кількості землі та худоби. Так, за вибулого із с. Високого Андрія Корецького в 1848 р. по одному душовому окладу (всього 4) мали заплатити Іван Рожко, Іван Корецький, Осип Корецький та Устим Панченко, за Кіндрата Іващенко - Іван Орел, за Івана Просяника по половині окладу мали платити Давид та Іван Козли. У 1848 р. у с. Високому було 15 вибулих господарів, у с. Новоселівці - 6, у с. Прачах - 2, а малозабезпечених у с. Високому було 45 господарів, с. Новоселівці - 23, у с. Прачах - 5. Всього у Висоцькому козачому товаристві вибулими були 23 господарі, а

малозабезпеченими - 73. Всього на вибулих особах товариства числилось у недоїмці 33 оклади, які мали сплатити 37 козаків. Так, гроші по 25 окладах, що числились на вибулих с. Високого, мали заплатити 26 чол., 6 окладів вибулих с. Новоселівки було роздано 7 козакам, 2 оклади вибулих с. Прачів віддано 4 козакам. Сімдесят шість окладів малозабезпечених козаків товариства волосним правлінням також було розділено між 97 козаками. У с. Високому 43,5 окладу було роздано 54 козакам, 28 окладів бідних козаків с. Новоселівки роздано 34 багатим козакам, а 4,5 окладу бідняків с. Прачів - 9 козакам [31, арк. 2-4.]. Таким чином, деякі забезпечені козаки змушені були терпіти подвійний податковий прес.

Найбільше надходжень збирачі податків отримували в період з лютого по травень та в жовтні-листопаді. Так, в Шаповалівській волості в 1852 р. податки по громадському збору надходили у лютому, квітні, травні і жовтні. В інших місяцях не надійшло жодної копійки [32, арк.2-181.]. В 1853 р. надходження до волосного бюджету з'явилися у березні, травні і листопаді [33, арк.6-142].

З введенням громадського збору в державних поселеннях продовжували також існувати і мирські збори. Ці кошти витрачались на ремонт доріг, рекрутську повинність та ін. Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства в 1847 р. був встановлений громадський збір у розмірі 12,5 коп., а з казенних селян - 9,5 коп.[34, арк.12.] Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства від 25 жовтня 1850 р. була визначена сума мирського збору на полагодження доріг, мостів та гатей. Всього планувалося зібрати 108 крб. 4 коп. На одну з 1168 ревізьких душ припадало по 9,25 коп. [35, арк.7.]

Непосильний гніт призводив до розорення багатьох господарств, ставлячи їх на межу зuboжіння. Законом дозволялось у разі непогашення недоїмок сільському сходу продавати майно. До реформи П.Д.Кисельова розпродаж зазвичай призначався земською поліцією, а в подальшому - повітовими начальниками. І в цьому, і в іншому випадках приговори часто фальсифікувались, а майно розпродавалось за копійки і часто потрапляло до рук самих членів правлінь або їх сімей, ставлеників. Сільський сход мав право зробити приговор про висланя самого неплатника або членів його сім'ї на мирські або приватні роботи. В 1845 р. декілька державних селян, що не змогли сплатити податки, за вироками сільських сходів були відправлені на заробітки, на будівництво Петербурзько-Московської залізниці. У 1854 р. подібні заходи набули офіційного статусу. Циркуляром міністра державних маєностей було дозволено без обмежень віддавати боржників на роботи за межі їхніх губерній. Така практика породжувала численні зловживання з боку місцевої адміністрації. Вже через 4 роки в одному з циркулярів міністерства державних маєностей зазначалось, що іноді справні платники податків примусово направлялись на роботу [36, с.82.]. Нарешті недоїмщика могли віддати позачергово в рекрути, а в разі непридатності відправляли на поселення. В 1857 р. в Чернігівській губернії, за неповними даними, зафіксовано не менше таких випадків [там само, с.82.].

Проте ніякі покарання не могли змусити селян сплачувати всі податки.

Після реформи 1861 р. відбулась реорганізація громадського збору. Тепер збори проводилися згідно із законом від 3 вересня 1861 р., основна частина збору призначалась на утримання палати повітових управлінь, на межування, на утримання корпусу лісничих, відрахування в господарський капітал і суми на підтримання повітових казначейств; інша частина (на утримання волосних і сільських правлінь) була віднесена на приватні мирські збори. Решта витрат, за розпорядженням нового міністра державних маєностей А.А.Зеленого, віднесена на державні потреби [37, с.191.]. В Шаповалівській волості в 1864 р. громадський збір був 60,25 коп. з ревізької душі. Згідно з кошторисом, 4531 козаків і 278 державних селян мали сплатити на ці витрати 2896 крб. 21,75 коп., проте було сплачено на 1225 крб. 76,25 коп. більше, або на 43%. Всього 4121 крб. 98 коп. [38, арк.51.]. Мирських зборів було сплачено 760 крб.47,5 коп. [39, арк.79.].

Після реорганізації громадський збір існував до середини 70-х рр. XIX ст. 30 грудня 1875 р. цей вид податку був приєднаний до подушного податку.

Таким чином, за рахунок громадського збору уряд отримав можливість покривати адміністративні витрати у державному селі, фінансувати проведення реформи і частково поповнював громадський капітал. У кінці 50-х рр. XIX ст. із громадського збору робилися

відрахування у казну і на підготовку реформи 1861 р. Загалом численні мирські збори були прихованою формою подушного податку, введеного для утримання нової адміністрації і фінансування реформи у державному селі. Кінцевим результатом стало приєднання його значної частини до подушного податку.

Джерела та література:

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946.; Гуржій І. О. Розклад феодальної системи у сільському господарстві України в 1 половині XIX ст. - К.: Держполітвидав України, 1954.; Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987.; Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Историчні дослідження: Вітчизняна історія. - Випуск 8.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989.
2. Наш край в XIX ст. (Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії у 8 класі.). Під ред. Л.Е.Раковського. - Чернігів, 1988.; Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2.; Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 3.; Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006.; Страшко Є.М. і Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини.). // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті». - Ніжин, 2005.
3. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Фонд 128 . - Оп. 1. - Справа 583.
4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
5. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
6. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
7. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989. -112 с.
8. ДАЧО. - Фонд 810. - Опис 1. - Справа 3.
9. Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Козир - дівка.// Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 224-271.
10. Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006. - С. 37-45.
11. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII - начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
12. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 209.
13. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
14. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
15. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
17. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
18. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
19. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 346.
20. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364
21. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
22. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
23. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
24. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
25. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
26. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
27. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
28. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
29. ДАЧО. - Ф. 810. - Оп. 1. - Спр. 5.
30. ДАЧО. - Ф.810. - Оп. 1. - Спр. 314.
31. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 122.
32. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 508.
33. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 648.
34. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 108.

35. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
36. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - 78-79 с.
37. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
38. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1621.
39. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1623.
-

Іван Сергєєв

●

«ЖИТНИКИ»: ЗАБУТА СТОРІНКА ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В історії народної освіти України радянської доби можна виділити кілька різних за тривалістю та значенням періодів. У перші роки після «остаточного» встановлення радянської влади в Україні, за часи перебування на посаді наркома освіти УСРР В.П. Затонського, система освіти будувалася за зразком тієї, яка існувала в РРФСР [1, с. 3]. Наслідуючи приклад російського Наркомосу, керівництво освіти України застосовувало державне фінансування всіх навчальних закладів, запровадило принцип безплатності навчання в загальноосвітній трудовій школі та закладах професійної і вищої освіти.

Але в 1921 р. керівництво Наркомосу Росії, а за ним й інших радянських республік, вирішило перейти до радикальних змін у справі фінансування закладів народної освіти. В результаті джерелом фінансування трудової школи перестав бути тільки державний бюджет. Таких джерел стало кілька. Одним із типів трудової школи була договірна школа, яка перебувала на утриманні сільських громад. Умови цього утримання вироблялися шляхом укладання угоди між сільською громадою та органами управління освітою. Громада брала на себе зобов'язання щодо забезпечення школи всім необхідним для навчального процесу і матеріального утримання вчителів, яких їй пропонували органи управління освітою. Оскільки в Україні зазвичай ці вчителі отримували від громади платно не грошима, а продуктами харчування (певна кількість пудів жита), в народі їх називали «житниками».

Інформація щодо обставин появи в УСРР договірних шкіл і матеріального становища «житників» міститься в документах керівних органів держави і народної освіти того періоду, в українських періодичних виданнях початку 20-х років ХХ ст. Але в спеціальній літературі з історії розвитку радянської системи освіти та педагогіки ці питання детально не висвітлювались. У дослідженнях радянських істориків можна знайти лише короткі зауваження про те, що через нестачу державних коштів у 20-і роки минулого століття деякі школи утримувалися за рахунок місцевого бюджету та самоподаткування селян, про сам факт існування договірних шкіл [2, с. 41; 3, с. 21]. Отже, ми маємо всі підстави вважати договірну школу «забутою сторінкою» історії народної освіти в Україні радянської доби, а висвітлення питання щодо умов життя і праці «житників» нагальною проблемою вітчизняної історії.

Більшовики України і Росії обіцяли поліпшити умови праці та підвищити матеріальний рівень життя народного вчителя. В перші місяці перебування при владі вони намагалися підвищити розмір заробітної плати вчителів, але темпи її зростання не відповідали темпам інфляції; заробітна плата вчителям вчасно не виплачувалась, що вело до швидкого зростання заборгованості держави перед працівниками освіти. Врешті-решт, у 1921 р. керівництво Наркомосу РРФСР змушене було офіційно визнати, що вчитель радянської школи одержує не більше 20% заробітної плати народного вчителя царської Росії, а фінансування радянської політехнічної трудової школи не може здійснюватись лише з державного бюджету [4, с. 501-502].

Як вказував у своїх доповідях нарком освіти РРФСР А.В. Луначарський, ідею перекладення утримання шкіл на плечі місцевого населення висунув заступник наркома освіти РРФСР Є.О. Літкенс. Його підтримали керівники Наркомфіну. Вони стверджували,

що школа не повинна висіти на гачку, вбитому в стелю державного бюджету: гачок лопне, і школа провалиться, тому її треба опустити на землю [5, с. 8-10; 6, с. 15].

У керівництві більшовицької партії доцільність реалізації цієї ідеї викликала сумніви у Г.Є. Зінов'єва, але В.І. Ленін її підтримав, вказавши в листі Зінов'єву від 8 вересня 1921 р., що він вважає це «абсолютно правильним, безумовно спішно необхідним. ... З селян треба брати більше і більше на утримання місцевих шкіл» [7, с. 180].

Як тільки керівництво Наркомосу Росії висунуло пропозицію щодо переходу системи освіти з державного бюджету на місцевий, Наркомфін, за словами А.В. Луначарського, «идя слишком стремительно по этому пути, не приняв во внимание младенческого состояния местных ресурсов, сбросил почти всю школу на иждивение местной власти» [8, с. 227].

Одним із заходів щодо реалізації ідеї використання коштів населення для утримання школи Наркомос вважав запровадження спеціального цільового самообкладання певних груп населення. 16 вересня 1921 р. було видано відповідний декрет РНК РРФСР, доповнений постановою Наркомосу від 24 вересня 1921 р. про можливість проводити самообкладання в натуральному вигляді - продуктами [9, с. 24].

Під час розподілення державних кредитів на першу третину 1922 р. спеціально створена для цього комісія ВЦВК під головуванням Ю. Ларіна за участю Наркомосу, керуючись декретом від 16 вересня 1921 р., вирішила, що з 513 тис. освітан Радянської Росії 293 тис. на 1/3 тарифної ставки будуть забезпечені грошовим утриманням з державних коштів, а на 2/3 - натурою за рахунок самообкладання селянського населення або прикріплення до виробничих органів і підприємств [10, с. 372].

Але кампанія по запровадженню самообкладання велась не скрізь достатньо широко та енергійно. В кількох губерніях Російської Республіки воно разом з асигнуваннями місцевого бюджету забезпечувало потреби школи на 70-80%, але в більшості цей відсоток падав нижче 20% і на серпень 1922 р. у середньому становив 23% [9, с. 23].

Особливо погано самообкладання приживалось на селі, де воно, зазвичай, набувало натурального вигляду і сприймалося селянами як зайва прибавка до введеного радянською владою продподатку. В деяких губерніях самообкладання приймало настільки обов'язковий характер, що неплатників притягали до суду і конфіскували їхнє майно [9, с. 23].

Життя показувало, що самообкладання не є достатньо ефективним засобом вирішення проблеми фінансування сільської школи. Вже в лютому 1922 р. Всеросійський з'їзд завідувачів губвно визнав необхідним запровадження замість самообкладання, яке дало незадовільні результати, цільового податку на потреби народної освіти [11, с. 55].

Але Наркомос вирішив, що населення може активніше залучатись до допомоги школі, якщо з ним укладатимуться формальні угоди. Президія колегії Наркомосу підготувала проект приблизного договору, який узгодила з ЦК профспілки робітників освіти, і 7 липня 1922 р. розіслала його в усі губвно як додаток до спеціально написаного з цією метою циркуляра. У цьому було вказано, що проект договору необхідно терміново обговорити в колегії губвно, доробити з урахуванням місцевих особливостей, затвердити і негайно розіслати в повітові ВНО для термінового застосування на місцях [9, с. 23].

У циркулярі підкреслювалась необхідність неухильного, рішучого збереження всіх основ трудової школи як незаперечна умова для укладання договору. Під час укладання договору необхідно було на спеціальному зібранні колективу сільської громади детально визначити всі витрати на школу і її працівників. Представники повітового ВНО повинні були запропонувати селянам відкрито заявити, згодні вони взяти на своє утримання школу чи ні, тому що держава не має на це коштів, і вона буде закрыта. В протоколі зібрання (який додавався до тексту договору) треба було точно вказати розмір грошових і натуральних внесків кожного з членів громади, які називались поіменно. Точно треба було вказати і строки виконання зобов'язань селян.

У договорі йшлося про обов'язок повного утримання школи і в період канікул. Сільська громада одержувала від ВНО приміщення школи з інвентарем, повинна була підтримувати повний порядок у приміщенні, здійснювати ремонт, опалення, освітлення школи, забезпечувати вчителів, яких їй пропонував ВНО, житлом, оплачувати працю вчителів і технічних працівників школи (за ставками профспілки робітників освіти). Дозволялось замість грошей оплачувати працю всього персоналу школи натурою, але за цінами не нижче ринкових.

У договорі містилось попередження, що в разі невиконання громадянами умов

договору ВНО зберігає за собою право закрити школу тимчасово або на весь навчальний рік [9, с. 23-24].

Повітові ВНО Росії з готовністю прийняли до застосування циркуляр і договір, вони були раді позбавитись від клопоту щодо фінансування шкіл, переклавши його на плечі сільських громад. Але циркуляр і договір визначали лише формальні відносини між сторонами угоди, недостатньо чітко встановлюючи гарантію повного виконання умов договору. В договорі не були встановлені форми збору з населення його чергових внесків, умови зберігання і використання грошових внесків, яким чином треба було звітувати про сплату внесків і т. ін. Така недовомовленість часто призводила до матеріальної залежності школи і її працівників від населення [9, с. 24-25].

В УСРР керівництво держави і Наркомосу з другої половини 1921 р. також відмовилось від державного бюджету як єдиного джерела фінансування школи. Підведення комбінованих господарських основ (державне постачання, місцеве натуральне обкладання в селах, цільові грошові збори в містах, передача окремих закладів під патронат інших державних органів та робочих організацій і т. ін.) під всю систему виховних і освітніх закладів замість єдиного базису державного постачання обгрунтувалося такими обставинами, як зменшення державних ресурсів і важкі потрясіння голодного року [12, с. 3].

28 вересня 1921 р. була прийнята постанова ВУЦВК про запровадження в сільській місцевості добровільного самообкладання населення для забезпечення продовольством, паливом, транспортними та ремонтними засобами сільських лікарень, амбулаторій, шкіл та інших закладів і всього їхнього персоналу. Розмір самообкладання по окремих господарствах і порядок його збору встановлювався сільрадами та волосними радами за пропозиціями виконкомів і комнезамів (найбідніша частина населення постановами сільрад від обкладання звільнялась). Хоча обкладання вважалось добровільним, в постанові вказувалось, що для того, аби не допустити закриття лікувально-освітніх закладів через нестачу продовольства або палива, у випадку ухилення сільського населення від добровільного самообкладання, виконкомом надається право примусового обкладання [13, с. 118-119].

19 жовтня 1921 р. приймається постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про одночасний грошовий збір у містах і містечках України на потреби культурно-освітніх закладів». У ній відзначалось, що з метою забезпечення трудових шкіл та інших культурно-освітніх закладів ресурсами, необхідними для утримання особового складу, проведення невідкладного ремонту та опалювання додатково до коштів, які надаються державою, з усіх підприємств, закладів та приватних осіб міст і містечок України збираються гроші. Ті заклади і приватні особи, які будуть ухилятися від збору, підлягатимуть суду революційного трибуналу [14, с. 92-93].

28 січня 1922 р. була видана постанова РНК УСРР щодо проведення з 1 березня 1922 р. «Двотижневика освіти». В ній зазначалось, що з метою організації допомоги робітникам освіти та безпосереднього залучення широких мас трудящих до відродження шкільного господарства республіки спеціально створювані центральна та місцеві комісії по проведенню «Двотижневика» повинні були організувати збір з населення добровільних грошових і натуральних відрахунків з коштів професійних, кооперативних і державних організацій, провести недільники, позаурочні роботи, спектаклі, концерти і т. ін. на користь освіти, сприяти успішному проведенню місцевого самообкладання та збору цільового податку на потреби освіти [15, с. 63-64].

У результаті такої політики щодо фінансування закладів освіти різко зменшились державні витрати на освіту. Якщо у 1920 р. видатки на освіту в УСРР становили 10,4% державного бюджету, то в 1922 р. - 2-3%, з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям [16, с. 18].

Але спроби залучити місцеві кошти на потреби освіти у вигляді цільового податку, самообкладання в сільській місцевості, прикріплення культурних закладів до господарських підприємств, як і проведення «Двотижневика освіти», не дали помітних результатів і в УСРР. На кінець 1921-1922 навчального року становище працівників освіти значно погіршилось [17, с. 329]. Безпосереднім наслідком цього було значне зменшення кількості трудових шкіл у губерніях України. Так, якщо у 1920 р. у Бердичівському повіті Київської губернії працювало 190 шкіл, то на осінь 1922 р. - 30 [16, с. 18-19].

Слідом за керівництвом Радянської Росії уряд УСРР прийшов до висновку, що

поліпшити стан освіти на селі можна шляхом широкого запровадження договорів між органами народної освіти та сільськими громадами щодо утримання сільської школи та її працівників коштами селян. За таких обставин на початок 1922-1923 навчального року в Україні зародилась договірна школа [18, с. 21].

Поява договірних шкіл не привела до припинення процесу зменшення в Україні кількості трудових шкіл. Можливо, темпи його знизались, але він продовжувався. Якщо в 1921 р. в Україні було 19.128 шкіл [19, с. 13], то на 1 січня 1923 р. - 16.988, на 1 січня 1924 р. - 15.437 [23, с. 18].

Чи не найголовнішим результатом цього нововведення було те, що українське вчительство відтепер було поділене на два «табори» - утриманців місцевого бюджету й тих, хто перебував на утриманні сільських громад. Якщо представники першого з цих «таборів» одержували заробітну плату в грошовому виразі, то другого - в передбаченій умовами договору певній кількості пудів зерна на місяць. Зазвичай це було жито, тому представників цього «табору» вчительства й стали називати в народі «житниками» [18, с. 21].

Договірні школи набули швидкого і широкого розповсюдження по всій території УСРР. Наприклад, у Донецькій губернії у 1922-23 р. майже 80% шкіл утримувались селянами, 7,3% - на кошти профорганізацій, 14,4% - з місцевого бюджету і лише 3,5% - на кошти Наркомосу УСРР [16, с. 20]. У цілому ж по Україні число договірних шкіл у 1922-1923 навчальному році сягало 9 тис. [20, с. 112].

Як і в Радянській Росії, керівництво Наркомосу України планувало, що працівники договірних шкіл, за умовами договору, повинні перебувати не в гіршому матеріальному становищі, ніж ті їхні колеги, які залишались на утриманні державного або місцевого бюджетів. Насправді ж все виявилось не зовсім так. Хоча заробіток освітян у бюджетних школах був невисокий і виплачувався далеко не завжди регулярно, становище «житників» було значно гіршим. У 1922-1923 навчальному році, як правило, ставка вчителя за договором з сільською громадою становила 8-10 пудів зерна в місяць, що при переведенні на грошову оплату становило 50% державного мінімуму [17, с. 330]. Однак і ця оплата праці пересічно на 40% не виконувалась, а влітку деінде і на всі 100%, завдяки використанню сільськими громадами всіх хлібних ресурсів [21, с. 239].

Згідно з колективною умовою 1923/24 року, по місцевому бюджету вчитель одержував за 11 розрядом 21 крб. 50 коп. на місяць, а «житник» - 20 пудів жита, що при найкращій ціні дорівнювалося 10 або 14 крб. на місяць [18, с. 21].

Якщо вчитель по місцевому бюджету отримував зарплатню більш-менш своєчасно, «житник» свої 20 пудів жита - через 2-3 місяці, а то й пізніше. Наприклад, на кінець бюджетного 1923/24 року в Катеринославській губернії заборгованість «житникам» становила до 104.000 крб., або 208.000 пудів зернохліба [18, с. 21].

«Житники» зазнавали також великих моральних втрат. Часто-густо, щоб одержати належну платню, їм доводилося ходити по селу й збирати свій «заробіток», а що ще гірше - переходити від однієї хати до другої й «харчуватися в чергу» [18, с. 21].

Дуже яскраво матеріальний і суспільний стан учителів договірних шкіл РРФСР (а в Україні він був не кращим) охарактеризувала в своїй доповіді на XIII з'їзді РКП(б) Н.К. Крупська, котра, як відомо, займала одну з керівних посад в Наркомосі Радянської Росії. За її словами, невинна постанова російського раднаркому щодо передачі школи на утримання селянами в умовах господарської розрухи на селі мала для шкільної справи надзвичайно тяжкі наслідки. За умовами договорів, селяни повинні були давати хліб, а повітові ВНО бралися поставити вчителя. Але після офіційного договору встановлювався договір домашній, за умовами якого вчителю давалося набагато менше, ніж за офіційним, а за офіційним договором давався тільки «прокорм». У результаті в деяких губерніях вчителя зведено до стану пастуха в колишні часи. Вчитель ходить з хати до хати, годується і ночує по хатах. На підтвердження своїх слів Н.К. Крупська зачитувала допис самарських вчителів: «Вийдеш на сход, кланяєшся, кланяєшся, просишь, просишь, сколько насмешек терпишь - передать словами нельзя» [22, с. 15-16].

Дуже скоро керівники Наркомосу і РРФСР і УСРР прийшли до висновку, що договірна школа не виправдовує покладені на неї сподівання. В одній із своїх доповідей А.В. Луначарський визнав, що від договірної школи треба відмовлятися: там, де вона запроваджена, вчительство поставлене в принизливе становище, а у населення витрати на утримання школи викликають глибоке незадоволення [5, с. 8]. Ще до початку 1924-

1925 навчального року колегія Наркомосу РРФСР прийняла постанову, в якій одним з практичних завдань на наступаючий навчальний рік була названа рішуча відмова від договірної кампанії з населенням [24, с. 6].

І в Україні по мірі зміцнення місцевого бюджету договірні школи почали переводитись на його утримання. На осінь 1924 р. витрати на утримання закладів для дітей розподілялись у таких пропорціях: на центральному бюджеті - близько 27%, на місцевому бюджеті - близько 35%, на кошти різних організацій - близько 20%, на кошти сільських громад - 14%, за рахунок зборів плати за вчення - 4% [20, с. 12]. Наприкінці ж 1924 р. тільки в Катеринославській губернії залишалось 939 договірних шкіл (через те, що в цій губернії ще не було проведено адміністративного поділу на райони і був відсутній районний бюджет) і зовсім невелика кількість їх зберігалась у Харківській та Подольській губерніях [19, с. 119]. Можна стверджувати, що на кінець 1924-1925 навчального року завершилось існування договірної школи як масового явища в системі освітніх закладів УСРР.

Отже, договірна школа в УСРР з'явилась у Радянській Україні як запозичений з освітньої практики РРФСР варіант заміни державного бюджету як джерела фінансування трудової школи. Термін існування цього типу шкіл не був довгим - усього три навчальних роки (з 1922-1923 по 1924-1925). У суспільній пам'яті українського народу договірна школа і «житники» не залишили такого глибокого сліду, як голодомор або сталінські репресії. Для вчителів же договірних шкіл ці три роки були довгим періодом матеріальних і моральних повевірянь. Невдалий експеримент радянських чиновників від освіти сприяв подальшій дискредитації в очах всього суспільства і молоді благородної професії вчителя.

Джерела та література:

1. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // УїЖ. - 1999. - № 5. - С. 3-14.
2. Народное образование в СССР / Под ред. И.А. Каирова и др. - М., 1957. - 783 с.
3. Веселов В.Р. Великий Октябрь и становление народного образования. - М., 1987. - 64 с.
4. Покровский М.Н. К учительскому съезду // Покровский М.Н. Избранные произведения. Кн. 4. Лекции, статьи, речи. - М., 1967. - С. 498-505.
5. Луначарский А. Доклад Наркомпроса на II сессии ВЦИК // Народное просвещение. - 1924. - № 9-10. - С. 7-33.
6. Луначарский А. Всеобщее начальное обучение (Доклад на III сессии ВЦИКа XII созыва) // Народное просвещение. - 1926. - № 11. - С. 9-27.
7. Ленін В.І. - Г.Є. Зінов'єву // Повне зібрання творів. Т. 53. - Київ, 1975. - С. 180.
8. Луначарский А.В. Положение народного образования // А.В. Луначарский о народном образовании. - М., 1938. - С. 219-229.
9. Плюснин-Кронин Б. Совместное финансирование школ // Народное просвещение. - 1926. - № 4-5. - С. 23-29.
10. Всем работникам просвещения // Путь просвещения. - 1922. - № 2. - С. 371-376.
11. Съезды и конференции, организованные Наркомпросом // Народное просвещение. - 1923. - № 1. - С. 53-56.
12. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполнаркоматов и Центральных Учреждений У.С.С.Р. 6-му Всеукраинскому Съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. - Харьков, 1921. - 340 с.
13. Постановление ВУЦИК от 28 сентября 1921 г. // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. Вып. 2. - Харьков, 1921. - С. 118-119.
14. Постановление ВУЦИК и СНК от 19 октября 1921 г. «О единовременном денежном сборе в городах и местечках Украины на нужды культурно-просветительных учреждений» // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. Вып. 2. - Харьков, 1921. - С. 92-93.
15. Об организации двухнедельника просвещения // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. - 1922. - № 3. - С. 63-64.
16. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932). - Київ, 1965. - 256 с.
17. Долинко Л. Материальное положение работников просвещения // Путь просвещения. - 1923. - № 2. - С. 329-331.
18. Приходько. Про договірну школу на селі. (Досвід Катеринославщини) // Робітник освіти. - 1925. - № 9-10. - С. 21-22.
19. Народное просвещение на Украине. - Харьков, 1924. - 216 с.

20. Народня освіта на Україні. - Б.м., 1924. - 206 с.
21. Слущкин І. Матеріальне становище робітників освіти на Україні // Путь просвещения. - 1923. - № 9-10. - С. 237-241.
22. Крупская Н.К. О культурной работе в деревне (доклад на XIII съезде РКП) // Народное просвещение. - 1924. - № 6-7. - С. 14-23.
23. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. - Харків, 1927. - 101 с.
24. Коллегия Наркомпроса о культурном состоянии деревни. Постановление Коллегии от 12-го июня 1924 г. // Народное просвещение. - 1924. - № 4-5. - С. 3-10.

Сергій Діброва

●

Я.П.НОВИЦЬКИЙ – ІСТОРИК-ФОТОФІКСАТОР ЗАПОРОЗЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Серед основних історичних регіонів України території Запорозьких вольностей належить особливе місце, оскільки історія запорозького козацтва є яскравою сторінкою української історії. Тож всебічне вивчення «артефактів» минулого цього регіону вкрай важливе.

Нині вже зібраний численний археологічний, фольклорний, етнографічний, архівний матеріал щодо «малої Батьківщини» запорожців.

Утім, через будівництво Дніпрогесу та багаторічне нищення природи й численних історичних пам'яток усе це назавжди втрачене для нащадків.

Проте, як виявляється, завдяки наполегливій праці одного із найвизначніших краєзнавців втрачені історичні об'єкти завдяки фотофіксації все ж збереглися. Ця подвижницька праця залюбленого в запорозькі старожитності вченого заслуговує не лише на повагу, але й на запровадження до наукового обігу.

Йдеться про Якова Павловича Новицького (1847 - 1925) - історика, археолога, археографа, етнографа, статистика, збирача фольклору і краєзнавця в усіх цих сферах науки. Виводячи свій родовід від охочекомонного полковника Іллі Новицького та його нащадків, вчений понад півстоліття займався комплексним вивченням історії Запорозжя та Катеринославщини, запорозькими старожитностями загалом та їх матеріальними, етнографічно-фольклорними і природничими (флора і фауна) артефактами. Багато десятиліть він тотально досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни майже усіх запорозьких січей (окрім Кам'янської та Олешківської), всі пороги, історичні балки і зимівники - місця, де мешкали і діяли козаки. Новицький опублікував більше 40 праць та збірників історичного фольклору і писемних документів.

Особливу цінність у науковій спадщині Я.П.Новицького мають фотографії та карти, які він сам виготовляв упродовж близько п'ятдесяти років. Ці матеріали практично не використовувалися дослідниками, тому їх цінність зростає: зафотографовані історичні пам'ятки (як на місцевості, так і окремі археологічні експонати), а також карти історичних місць Запорозжя через практично повну втрату більшості пам'яток після затоплення історичних місцевостей нині втрачені, як немає й частини речей з археологічних розкопок та етнографічних експедицій Новицького.

Перш ніж аналізувати означені матеріали, варто зробити кілька суттєвих зауваг. Перша і дуже важлива: Новицький самостійно фотографував усі об'єкти, оскільки мав близько п'яти власних фотокамер. У його архіві збереглися рахунки і листування з магазинами фототоварів.

Спочатку Новицький зав'язав стосунки з магазином фотографічних, фізичних та оптичних приладів І.І.Коркунова в Петербурзі. Це сталося наприкінці літа 1905 р., коли Яків Павлович звернувся до власника магазину з проханням надіслати йому посібник з фотографування. І.І.Коркунов підручника не надіслав (був повністю розпроданий), але дав цінні поради щодо кращих фотоапаратів, об'єктивів та способів панорамного і наближеного предметного фотографування¹. Коркунов запропонував досліднику фотоприлади та знаряддя на 80 руб.², але Новицький купив фотокамеру і фототовари

на 132 руб. 93 коп. - камера була кращою і дорожчою, але вчений розумів, що для його потреб середній апарат не може підійти³. Утім, на цьому Яків Павлович не зупинився і вже через півроку почав переговори з Коркуновим щодо інших марок фотокамер⁴. Упродовж 1906-1909 рр. Новицький регулярно купував у Коркунова фототовари, а в лютому 1909 р. знову розглядав питання про купівлю нового фотоапарата та ремонт об'єктива і касет раніше куплених апаратів⁵.

Паралельно з Коркуновим Новицький у квітні 1906 р. почав листування з петербурзьким торговим домом І. Стеффен, звідки отримав посібники з фотографування⁶. Надалі аж до 1916 р. у цьому магазині дослідник також постійно замовляв фототовари, книги з фотографування та регулярно купував «Фотографический вестник»⁷. У березні 1908 р. Новицький замовив тут фотоапарат «Гліфоскоп», затим поміняв його на «Германія» і постійно слідував за іншими новинками⁸.

У 1906-1909 рр. Новицький купував фототовари також у петербурзькому магазині Ф. Іохима та К^о (це лише допоміжні матеріали, але не апарати)⁹.

Нарешті, у 1909-1911 рр. Яків Павлович був клієнтом «Акціонерної компанії Кодак» у Петербурзі: його цікавив складний кишеньковий апарат «Кодак-3-а» та картридж «Кодак-5». Тут Новицький постійно купував фотопапір «Велокс» та придбав збільшувальний прилад Брауні¹⁰.

Усю цю інформацію ми навели для того, щоб показати, що Новицький з 1905 р. був обізнаний з усіма новинками фотографування, мав у власному розпорядженні кращі фотокамери того часу, постійно читав відповідну літературу і сам оволодів доволі складною, як на той час, системою фотографування, аж до перших компактних фотокамер.

Додатковим доказом цьому слугують спеціальні книги в його бібліотеці: Бобырь. «Художественная фотография. Беседы пейзажиста» (К., 1907), Гауфф «Фотографическое руководство» (СПб., 1910), Донде «Стереоскопическая фотография, ее теория и практика» (М., 1908), Гюбль «Проявление фотографических пластинок» (СПб., 1898), Евдокимов «Фото-увеличения» (СПб., 1916), «Как научиться безошибочно проявлять» (Пгр., 1916), Ермилов «Как фотографировать облака, воду, волны и пр.» (СПб., 1905), Іохим «Руководство для начинающих заниматься фотографией» (СПб., 1906), Карпов «Руководство к изучению практической фотографии» (СПб., 1896), Кемпе «Фотографические портреты и группы» (СПб., 1906), Ламберт «Портретная фотография для любителей» (М., 1908), Лауберт «Фотографические рецепты и таблицы» (М., 1916), Стеффен «Руководство для начинающих фотографировать» (СПб., 1904), Граншан «Руководство для копирования на бромистой бумаге с проявлением» (СПб., 1917) та ін.¹¹. Як бачимо, Новицький серйозно цікавився фотографією. Зазначимо, що він навіть навчав своїх помічників фотографування, про що свідчать листи до нього Петра Бондика 1910 р.¹²

Утім, як і в історії, він усе ж був самоуком, а тому його фотографії при всьому технічному оснащенні, якісному папері та реактивах виглядають по-аматорському (на тлі доброякісних фотографій початку ХХ ст.). І все ж зафіксовані на них об'єкти історії становлять незаперечну наукову цінність для сучасних дослідників запорозьких старожитностей.

Усі фотографії з архіву Новицького можна тематично розбити на кілька груп.

Перша з них - це група фотографій окремих речей та пам'яток запорозьких старожитностей. Збереглося сім фотографій: дошка із записом про освячення першої за часом церкви в с. Андріївці (Люцманівці) 1782 р. (заснована полковником А. Я. Леванідовим)¹³; горщики, віднайдені 1902 р. у садибі селянина села Переступового Олександрівського повіту, а також відкрита гончарна майстерня з горном і розбитими гончарними виробами¹⁴; кам'яна баба в шоломі, військовому обладунку з келихом у руках та з яскраво вираженими чоловічими ознаками (вусами)¹⁵; кам'яний склеп з дерев'яними дверима, побіч яких поставлені дві кам'яні баби у високих головних уборах з орнаментом на одязі та якимось предметом у руках¹⁶; віковий дуб на Хортиці в дворі німця-колоніста Арона Гордера (фото досить якісне)¹⁷; кам'яний конусоподібний пам'ятник-монумент¹⁸; кам'яний надмогильний пам'ятник кошовому С. Гладкому¹⁹.

Як бачимо, в цьому блоці представлені як пам'ятки козацької доби, так і більш раннього часу (кам'яні баби), однак пам'ятки доісторичної (дописемної) доби все ж активно «жили» й навіть використовувалися козаками. А отже, ця, хай незначна, добірка

фотографій об'єктів історії (власне, історичних джерел), котрих нині вже немає, може стати важливим джерелом для дослідників.

Друга тематична група фотографій - скелі острова Хортиці. Всі вони зафіксовані на плівку 13-19 лютого та 6 серпня 1905 р. Фотографії мають авторські підписи: скеля Стовпи чи Катеринине крісло²⁰; скеля Вища Голова²¹; скеля Лазні²²; інший знімок Стовпів з видом на поділ течії «Старого» та «Нового» Дніпра (фото з каменя, розташованого посередині річки)²³; скеля біля поромної переправи з острова Хортиця (вигляд з берега)²⁴. Вигляд цих скель нині змінився, отож ці фотографії Новицького є безцінним джерелом інформації про історичну топографію околиць першої Січі.

Третя тематична група - фотографії історичних урочищ. Усі фотографії зроблені 6 та 27 серпня 1905 р. Це урочище Вирва з видом на острови Хортиця та Канцирський²⁵; урочище Царська пристань²⁶; вид з Дурної скелі на річище урочища Сагайдачного та скелю Середню²⁷; вид з Дурної скелі на Хортицю і урочище Сагайдачного та Савур-скелю²⁸; вид на урочище Сагайдачного з Савутиної скелі, проглядають Дурна скеля та камені Перейми і Скопцеві, Кичкас²⁹; піщаний перевал при гирлі Верхньої Хортиці з «Тирлом» і скелястими берегами³⁰. Названі урочища до сьогодні не збереглися у своєму первозданному вигляді, який можна реконструювати нині лише на підставі фотографій Я.П.Новицького.

Нарешті, три фотографії фіксують течію Дніпра: в порожистій та кам'яній частинах із силуетом людини, що сидить на скелі³¹; Дніпро з порогом Ненаситець та каменем Катерини II, на якому сидить жінка³²; Лиса Гора з видом річки, човном та рибалкою³³. Цих краєвидів нині просто вже немає.

Звісно це далеко не всі фотографії, які свого часу зробив Новицький. У його архіві зберігся авторський список знімків, зроблених у 1906-1912 рр. із вказівкою точних дат та змісту кожного. У травні-грудні 1905 р. дослідник зробив 95 фотографій скель, порогів, вікових дубів, Лисої гори, Хортиці, криниці Андрія Первозванного, маяків, Перуна, могильників, курганів, урочищ (Сагайдачного), озер. У січні-жовтні 1907 р. було виготовлено 80 фотографій: вид Олександрівська, пам'ятник кошовому С. Гладкого, вулиці, сади, міст через Дніпро з потягом тощо. У січні 1908 р. - 39 фотографій: чумацькі речі, вікові дуби. У січні-листопаді 1909 р. - 24 фотографії: всі пороги, амфора, сторожові могили. У березні-жовтні 1910 р. - 27 фотографій: грамоти Петра I на хортицькій землі, колонії менонітів на Хортиці, Піраміда - пам'ятник століття перебування німців-колоністів (менонітів) у Росії. У лютому-серпні 1912 р. - 13 фотографій різних історичних місць Запорожжя³⁴. На жаль, доля більшості цих світлин залишається невідомою. Враховуючи те, що архів Я.П.Новицького відразу по його смерті в 1925 р. був цілком перевезений до Києва і фактично повністю зберігся, можна припустити, що більшість фотографій була роздана вченим ще за його життя. Можливо, частина фотоматеріалів в архіві Д.І.Яворницького та фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького походить саме з колекції Я.П.Новицького.

У фототифікації запорозьких старожитностей Я.П.Новицький ніби змагався з Д.І.Яворницьким. Цінність його колекції полягає саме у фіксації історичних об'єктів Олександрівського повіту і, зокрема, острова Хортиці. Такої кількості фотографій з цього району в колекції Яворницького та Катеринославського музею ім. О.Поля не було. Зазначимо, що сам Новицький використав досить незначну кількість своїх фотографій у публікаціях, а відтак вони залишаються штучно створеним дослідником не зужитим резервом історичної пам'яті та важливим джерелом для сучасних вчених.

Зазначимо також, що до початку самостійних зйомок Новицький користувався послугами місцевих фотографів. Про це свідчать його листи до Яворницького. Наприклад, у 1887 р. Яків Павлович повідомляв, що для Дмитра Івановича виготовлена фотографія козацької баклагги, і в свою чергу просив для себе замовити фото у О.Поля із зображенням запорожця (ймовірно, козака Мамає)³⁵. На жаль, цей ранній корпус замовних фотографій зовсім не зберігся, тому про його склад практично нічого не відомо.

Карти Я.П.Новицький так само малював переважно самостійно пером та олівцем. Вони також не є професійними й можуть бути критиковані картографами. І все ж через втрату більшості об'єктів та місцевостей з історичною топографією ці рукописні карти вченого, окрім того, що відображають його творчий метод та розуміння потреби повного картографування історичного регіону, який він вивчає, також становлять своєрідне історичне джерело втраченого назавжди історичного рельєфу.

Як і фотографії, карти Новицького можна поділити на кілька тематичних блоків. Найбільша кількість карт-планів стосується колоній переселенців в українські степи XVIII ст.: Богодарівка (Ковалевська)³⁶; Горькая (Назарівка)³⁷; Весела (Гупалівка)³⁸; Красноселка (Гирка)³⁹; Межиреч⁴⁰; Нечаєвка⁴¹; Новозлатополь⁴²; Приютна⁴³; Розкішна (Галушки)⁴⁴; Трудолюбівка⁴⁵. До цієї групи можна віднести і карту дачі села Петровського-Свистунова⁴⁶.

Для історика запорозьких старожитностей, ймовірно, найцікавішими можуть бути карти та плани, пов'язані з Хортицею та Дніпром і його порогами. Щодо Хортиці, то Новицький насамперед у 1888 р. уточнив план і опис генерального межування 1798 р. селища Хортиця та 1783-1801 рр. села Любимівки⁴⁷. Другою роботою дослідника (чорне чорнило, олівець, акварель) слід вважати карту Дніпра з островом Хортицею, позначенням курганів та залізничних шляхів⁴⁸. Саме цю карту Р.Квітка просив у Я.П.Новицького в жовтні 1923 р., але дослідник все ж залишив свою працю у власному архіві⁴⁹. Карта острова Станового та околиці (село Чапеля) з Усть-Самарським ретраншементом містить також історичну довідку Новицького про час заснування останнього в 1690 р. (посилання на працю О.Рігельмана)⁵⁰. На жаль, остання зі збережених карт, на якій були позначені всі дніпрові острови та судноплавні шляхи, збереглася лише частково⁵¹. До цього блоку карт варто віднести опис маршруту 5-денної поїздки (на човнах, при подорожі на пароплаві - чотириденна) на Дністер за малої води: два дні на поїздку до Кам'янки, два дні в - Бендери та Лиман⁵².

Окремий блок становлять карти практичного призначення, складені іншими особами, які використовували Новицький та робив на них свої позначки й замітки. Це карти Олександрівського повіту (Г.А.Чернишова 1910 р.)⁵³, карта волостей повіту⁵⁴, карта-опис районів навчального округу з позначенням шкіл⁵⁵; карта земських поштових станцій Олександрівського повіту (Р.Чернишова 1903 та 1910 рр.)⁵⁶.

Осібню варто поставити схематичний рельєф старого дерев'яного собору в м. Олександрівську, який накреслив сам Я.П.Новицький 12 квітня 1886 р.⁵⁷.

Отже, картографічний матеріал Я.П.Новицького виконував у його творчості переважно допоміжні функції. Лише плани Хортиці були використані автором у його творчій роботі (книзі) з історії та природи Хортиці.

Залишається пошкодувати, що в архіві Новицького не збереглося карт та планів його розкопок, які, безперечно, мали б стати найціннішою частиною картографічних матеріалів ученого. І все ж потяг Новицького до картографування та його вміння «бачити» місцевість у плані, його здібність до орієнтування і точність передачі місць на планах та картах - усе це важливий момент, який наочно доводить, що всі зроблені дослідником замітки та описи відповідних місцевостей у його працях про Запорозжя можна вважати доволі точними. Більше того, всі ці місцини Новицький сам не раз обстежував і добре знав. Невипадково всі екскурсанти, які прибували на територію Запорозьких вольностей від таких відомих осіб, як Д.І.Яворницький, В.В.Гарновський, М.Л.Кропивницький, П.Саксаганський, О.Сластьон та ін. і до учнів різних шкіл, вважали за потрібне звертатися за консультаціями та проханнями про супровід саме до Новицького. Його «практичне» знання всіх закуточків Запорозької вольності були вражаючими, і це не могло не відбитися на творчості дослідника. Звідси зрозуміло, що його фото та картофікації історичних пам'яток території Запорозьких вольностей були «прицільними», а відтак - украй важливими для сучасних дослідників. Усі вони потребують корпусної публікації, яка могла б збагатити наші знання про один із найбільших історичних регіонів України.

Джерела та література:

1. Інститут мистецтвознавства фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Інститут рукопису (ІМФЕ ІР). - Ф. 4. - Спр. 140, арк. 1-2.
2. Там само. - Арк. 3.
3. Там само. - Арк. 4.
4. Там само. - Арк. 5.
5. Там само. - Арк. 6-8.
6. Там само. - Спр. 140. - Арк. 13.
7. Там само. - Арк. 12, 14-15, 17-19, 21-24.
8. Там само. - Арк. 16, 20.
9. Там само. - Арк. 9-11.

10. Там само. - Арк. 25-27.
11. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України. Інститут рукопису (далі - НБУВ ІР). - Ф.Х. - Спр. 7144. - Арк. 1-13. - Спр. 7143. - Арк. 1-6. - Спр. 7142. - Арк. 1-6 зв.
12. НБУВ ІР. - Ф.І. - Спр. 11580. - Арк. 1-4.
13. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 134. - № 5.
14. Там само. - № 4.
15. Там само. - № 1-2.
16. Там само. - № 3.
17. Там само. - № 6.
18. Там само. - № 7.
19. Там само. - № 8.
20. Там само. - Спр. 133. - № 1.
21. Там само. - № 2.
22. Там само. - № 3.
23. Там само. - № 4, 9.
24. Там само. - № 5.
25. Там само. - № 8.
26. Там само. - № 7.
27. Там само. - № 10.
28. Там само. - № 11.
29. Там само. - № 12.
30. Там само. - № 6.
31. Там само. - № 13.
32. Там само. - № 14.
33. Там само. - № 15.
34. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 30. - Арк. 1-9.
35. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 369.
36. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 205. - Арк. 1.
37. Там само. - Спр. 206. - Арк. 1.
38. Там само. - Спр. 207. - Арк. 1-2.
39. Там само. - Спр. 208. - Арк. 1.
40. Там само. - Спр. 209. - Арк. 1.
41. Там само. - Спр. 210. - Арк. 1.
42. Там само. - Спр. 211. - Арк. 1-2.
43. Там само. - Спр. 212. - Арк. 1.
44. Там само. - Спр. 213. - Арк. 1.
45. Там само. - Спр. 214. - Арк. 1.
46. Там само. - Спр. 201. - Арк. 1.
47. Там само. - Спр. 204. - Арк. 1.
48. Там само. - Спр. 203. - Арк. 1.
49. Там само. - Спр. 176. - Арк. 1.
50. Там само. - Спр. 202. - Арк. 1.
51. Там само. - Спр. 201-204. - Арк. 1.
52. Там само. - Спр. 223-224. - Арк. 1-3.
53. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 135. - № 3.
54. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 201-204. - Додатки. - Арк. 3-4.
55. Там само. - Арк. 5.
56. Там само. - Спр. 226. - Арк. 1.
57. Там само. - Спр. 214. - Додаток 1. - Арк. 1.

Ігор Левенок

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПАРТИЗАНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ В РОЗРІЗІ СТОСУНКІВ О.Ф. ФЕДОРОВА ТА І.М. БОВКУНА

Тематика досліджень, що стосувалися радянського руху опору в Україні під час радянсько-німецької війни, завжди посідала особливе місце в радянській історичній

науці. Тогочасне політичне замовлення ставило перед дослідниками цілком конкретну мету – висвітлити всенародний характер боротьби українського та інших народів проти окупантів в тилу, її героїку, звитяжність і головне - показати “керуючу та направляючу” роль партії в цій боротьбі. Привабливість дослідження проблем, пов’язаних саме з радянським партизанським рухом, відзначалася досить високим ідеологічним потенціалом, а також ґрунтовною джерельною базою. Вона складалася як ще за часів війни, так і в післявоєнний період, у більшості своїй за рахунок учасників воєнного лихоліття – колишніх партизанів.

Ледве чи не всі командири партизанських загонів, з’єднань відразу ж після закінчення війни поміняли свої автомати на ручки і сіли писати мемуари. Одним з таких мемуаристів став командир Чернігово-Волинського партизанського з’єднання О.Ф. Федоров. Його книга “Підпільний обком діє” повністю відповідає тогочасній політичній доктрині і вищевказаним критеріям. По закінченні війни звання двічі Героя Радянського Союзу забезпечило Федорову високі посади у вищих ешелонах влади. Він фактично стає упорядником та монополістом у плані висвітлення партизанського руху в межах не тільки області, а й усього Поліського краю. Автор “Підпільного обкому” дуже прискіпливо ставився до праць, присвячених історії партизанського руху на Чернігівщині. Досить сказати, що майже всі книги з цієї тематики виходили тільки з його відома і з його рецензів.

Досліджуючи перипетії, пов’язані з радянським партизанським рухом на Чернігівщині та його висвітленням, автор звернув увагу на той факт, що не всі мемуаристи зображали події такими, якими їх хотіла бачити партійна верхівка. Зокрема, йдеться про колишнього командира партизанського з’єднання “За Батьківщину” Івана Михайловича Бовкуна. [З’єднання діяло на півдні Чернігівської області, наприкінці війни його особовий склад нараховував 3009 бійців. – І.Л.] Його книга “Солдати другого фронту”, видана Львівським газетно-журнальним видавництвом у 1957 році, викликала шалений гнів з боку партійних босів на чолі з Федоровим. Після виходу книги проти Бовкуна розпочалася справжня війна на газетних шпальтах. Чернігівська обласна газета “Деснянська правда” 29 березня 1959 року опублікувала статтю Ф.Короткова та В. Яременка – колишніх членів підпільного обкому партії – під назвою “Витвір наклепника і кар’єриста”. Наступного дня з’явилася стаття самого Федорова у газеті “Радянська Україна” під назвою “У спотвореному вигляді”. Статті безпосередньо торкалися особисто і Бовкуна, і його книги. Автор книги звинувачувався в них у тому, що він *“неправильно, тенденційно розповідає про бойові дії партизанських загонів, зокрема, у Носівському, Ніжинському і Бобровицькому районах”*. Федоров писав, що він, *“як безпосередній учасник партизанського руху на Чернігівщині і керівник партійно-комсомольського підпілля, аж ніяк не може погодитися з оцінкою обстановки та дій партизанських загонів у Носівському, Ніжинському та Бобровицькому районах. Оцінка дана з неправильних, тенденційних позицій. В книзі спотворено показано дії партизанських загонів, зведено наклеп на їх керівників, зокрема на комуністів, які були організаторами, душею партизанської боротьби в тилу ворога”*. Таку реакцію з боку Федорова та його “команди” можна пояснити тим, що автор книги “Солдати другого фронту” справді піддає сумніву та критиці стратегію, яку обрала партійно–номенклатурна верхівка щодо організації партизанських загонів та бойових дій проти окупантів. Він вказував на помилки, які призвели до значного послаблення партизанського руху на півдні області, а саме: бездіяльність та непрофесіоналізм партійних керівників районів та області у військових справах.²

Ці статті (прочитавши їх, не важко здогадатися, що вони взаємопов’язані) довершили розправу над Бовкуном. Його було виключено з партії, книгу проголошено “шкідливою” і вилучено з обігу, над ним розпочинається низка судових процесів за начебто перевищення своєї влади, яку він проявив, коли розстріляв командира та комісара Бобровицького партизанського загону – товаришів Бабича та Брусиловця (вони разом зі своїм загonom не вели ніяких дій проти німців, і на прохання Бовкуна об’єднати зусилля для спільних дій проти ворога відповіли категоричною відмовою, за що і були розстріляні, а бійці їхнього загону, зрештою, об’єдналися із загonom Бовкуна).³

Доведений до відчаю опальний партизанський командир намагається відстояти свою правоту, і останнім кроком до пошуків справедливості для нього стає лист, який він написав особисто М. Хрущову. Уривки з цього листа автор наводить для того, щоб дати повну картину подій. *“...29 березня 1959р. в Чернігівській обласній газеті “Деснянська правда”*

надрукована стаття Короткова та Яременка “Витвір наклепника та кар’єриста”, слідом за нею в газеті “Радянська Україна” з’явилася стаття самого Федорова “В спотвореному вигляді”. Обидві статті торкаються мене особисто, а також моєї книги “Солдати другого фронту”, яка вийшла у Львові в 1957 році. Кожна людина може критикувати будь-яку книгу, її автора різко та без жалю, але те, що написано Коротковим та Яременком, а також Федоровим, нічого спільного з критикою не має. Перекручування фактів, брутальна видумка, фальсифікація – на цьому будують свої демагогічні заяви та роблять висновки автори. Федоров спотворює те, що вважає за потрібне, замовчує те, що не на його користь, навіть не дивлячись на те, що протирічить сам собі на кожному кроці, в кожному абзаці... В статті Федорова підкреслюється, що саме він був керівником партійно-комсомольського підпілля та партизанів Чернігівщини. Одночасно він у своїй книзі “Підпільний обком діє” зізнається, що перші місяці приходилося тільки блукати по області в пошуках загону Попудренка. Але в статті про мою книгу він стверджує, що вже в перші місяці окупації Чернігівщини там діяли великі партизанські з’єднання. Таким чином, якщо з’єднання воювали з ворогом тоді як Федоров блукав сам по селах, то, скоріш за все, не його заслуга в їх виникненні. Як бачимо, не Федоров був єдиною вирішальною силою в розвитку партизанського руху, його організації. Відданий ідеям партії, Радянській владі, народ не чекав, поки схаменеться Стратилат [секретар Носівського райкому партії. – І. Л.], поки прийде в свою область Федоров. Народ підіймався на боротьбу з фашизмом. Що стосується керівної ролі партії, то Федоров просто ігнорує зміст моєї книги. Його не було в з’єднанні “За Батьківщину”. Про нього писати не було чого. Він не намагався з нами зв’язатися, не надавав нам допомоги. До 1943 р. аж до самого розформування з’єднання від нього до нас не прийшов жоден зв’язівець. Федоров і не підозрював про існування на Чернігівщині з’єднання “За Батьківщину”, яке складалося з декількох тисяч бійців. Нея – Федоров зводить наклеп на партію, говорячи, що в книзі “Солдати другого фронту” не видно її керуючої та направляючої ролі. В той час, коли Федоров не спромігся поцікавитись, що робиться в нього під боком, як живуть та борються партизани на півдні Чернігівщини. Там дуже мало лісів і з’являтися в тих районах було небезпечно, за тисячі кілометрів від Москви, партія направила до нас свого представника Я. Р. Овдієнко, який став нашим радником, партійним керівником. Але Федоров вважає, що тільки послання на його власну персону може свідчити про те, що в з’єднанні “За Батьківщину” мало місця партійне керівництво. Якщо в книзі показані інші, а не він, Федоров, таким чином виходить, що і керівна роль партії не відображена автором. Невпадково в книзі самого Федорова “Підпільний обком діє” читач не знайде й, навіть згадки про те, що відбувалося в районах Чернігівщини, де, власне і нога самого Федорова не ступала, як жили одним життям з партизанами, керували ними, воювали, боролися з ворогом такі посланці ЦК, як наш Яків Романович Овдієнко, який виправляв ситуацію там, де провалив її Федоров. Хто ж тоді, я чи Федоров, замовчує організаційну роль партії? Ні, нема в книзі й натяку на з’єднання “За Батьківщину”. А воно, повторюю, нараховувало не одну тисячу партизан. Ні словом не обмовився про з’єднання Героя Радянського Союзу Ю. Збанацького, Тарануценка. Ці та інші партизанські колективи ні на жоден грам не зобов’язані ні своїм народженням, ні діяльністю командирів Чернігівсько-Волинських партизан, про їх дії Федоров дізнався тільки вже після закінчення війни. І він свідомо замовчує їх роль, оскільки Федоров вважає, що якщо на Чернігівщині і не було когось окрім нього, то і бути не могло. Тому ним і було затіяно цькування на мою адресу”.⁴

Цей лист не допоміг Івану Михайловичу Бовкуну. Довгих 7 років знадобилося йому, щоб хоча б частково відновити своє добре ім’я, спаплюжене наклепами. Апелюючи до ХХІІІ з’їзду КПРС, вже в 1965 році він напише: “За роки Великої Вітчизняної війни мені довелося бути одним з організаторів і командувати найбільшим на Україні партизанським з’єднанням “За Батьківщину”. Про славетні бойові діла цього монолітного колективу я хотів розказати в книзі “Солдати другого фронту”.⁵ Таким чином, можна припустити з великим відсотком вірогідності, що О. Федоров справді не міг змиритися з тим, що хтось інший, а не він претендував на роль організатора одного з найбільших партизанських з’єднань не тільки в області, а й в країні. Користуючись довір’ям у правлячих кіл як колишній “керівник партійно-комсомольського підпілля та партизанського руху на Чернігівщині”, він зробив все, щоб лише його власне ім’я асоціювалося з непримиренною боротьбою “народних месників”.

Серед архівних документів знаходимо довідку під грифом “секретно”, котра яскраво свідчить про наміри тоталітарної верхівки створити єдину історичну доктрину щодо висвітлення партизанського руху, яка б, у свою чергу, задовольняла ідеологічні потреби . “Райкомам КП (б)У була дана директива скласти та затвердити звіти про діяльність

підпільних райкомів КП (б) У. Після отримання звітів райкомів комісія в повному складі або через окремих її членів шляхом виїзду на місця перевіряла достовірність викладеного в звітах матеріалу, одночасно вивчаючи і на основі багаточисельних бесід з учасниками підпілля та партизанського руху, і зібраних документів, по узгодженню з членами підпільного обкому та їх вказівкою, доповнювало або змінювало окремі факти, які неправильно або неповно показували дійсний стан речей...⁶ Жоден звіт про діяльність будь-якого партизанського загону області не проходив поза увагою Федорова. Не став виключенням і звіт з'єднання "За Батьківщину" за період німецької окупації 1941-1943 років. Підтвердження цьому знаходимо знову в архівних документах. "Перед підписанням звіту членами підпільного обкому та затвердженням його, звіт був переданий бувишному секретарю Чернігівського підпільного обкому КП (б) У товаришу Федорову Олексію Федоровичу, який після детального ознайомлення запропонував внести ряд доповнень, а саме: більше показати керівну роль ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б) У, більшовицького підпілля, більш повно висвітлити роль нашої розвідки та участі жінок"⁷.

Звичайно, ніхто не наважився перечити всемогутньому Федорову – звіт було перероблено, а "на гору" полетіли кляузи типу: "Бовкун в звіті про діяльність партизанського з'єднання неправильно висвітлив історію створення партизанського загону, ігнорував роль підпільного Носівського райкому партії та його секретаря Стратилата. Чернігівський обком партії, затверджуючи звіт партизанського з'єднання "За Батьківщину", це відмітив у своєму рішенні та виклав історію створення партизанського з'єднання та його бойову діяльність як це було б в дійсності."⁸ Це був страшний удар, котрий міг звалити будь-кого. Іван Михайлович викреслювався з історії партизанського руху в Україні з тавром "наклепника та кар'єриста". Постановою бюро обкому КП (б) У зазначено: "Вважати керівником більшовицького підпілля та партизанської боротьби протягом усього періоду окупації Носовського району [один з районів, де активно діяло з'єднання "За Батьківщину". – І. Л.] тов. Стратилата Михайла Івановича."⁹

Зрештою, останню крапку у дослідженні теми ставити ще рано. Оскільки проблема, яка пов'язана з переглядом та переробкою мемуаристичної літератури – партизанського епосу часів німецько-радянської війни, – дуже гостра, принаймні на сьогодні. Розв'язання її потребує від дослідників великих зусиль та наполегливості. Але з упевненістю можна сказати, що ці зусилля не виявляться в майбутньому марними і ті "білі плями", які мають місце в історії партизанського руху, будуть заповнені без перекручень та кон'юнктури.

Російський історик Карамзін писав: "Холодний попіл мертвих немає захисників, окрім нашої совісті". Цей фактор і має стати гарантом відновлення історичної справедливості.

Джерела та література:

1. Федоров О.Ф. У спотвореному вигляді // Радянська Україна. – 1959 – 30 березня.
2. Бовкун І. Солдати другого фронту. – Львів, 1957– С. 126-132.
3. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 - Спр. 154. – Арк. 5.
4. Ємельянов В. Партизани. – Ніжин, 1998 – С. 126-142.
5. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 154. – Арк. 8.
6. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 20. – Арк. 27.
7. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 20. – Арк. 28.
8. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 154. – Арк. 6.
9. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 27. – Арк. 257.

Ніна Полетун

НАЩАДОК СЛАВНОГО РОДУ

Пошуки, проведені в Держархіві Чернігівської області, дали цікаві результати: віднайдені документи про предків Олександра Миколайовича Сполатбога.

Як з'ясувалось, походили вони з Польщі (мабуть, цим пояснюється досить незвичне,

як для Чернігівщини, прізвище). Представники роду Сполатбогів прославились на військовій службі, за що в 1442 р. їм був пожалований герб, зображення і опис якого можна знайти в «Малоросійському гербовнику» В. Модзалевського і В. Лукомського.

На щиті герба на червоному полі зображений срібний кавалерський хрест, на кінцях якого розташовані чорні лілії. Нашоломок - павиний хвіст з таким же хрестом.¹

У 1700 р. вотчина, якою володіли Сполатбоги в Брацлавському повіті, була продана і придбані маєтності на Ніжинщині. В Україну переїхав Петро Антонович Сполатбог, значковий товариш, і його син Іван.

Цікава доля Якова Івановича Сполатбога (народ. в 1759 р.), прадіда Олександра Миколайовича.

Був він людиною надзвичайно енергійною і не боявся робити сміливі кроки, кардинально змінюючи власне життя і життя своєї родини. Одного разу забажав Яків Іванович зайнятись комерцією і навіть став купцем 3-ї гільдії. До речі, потім цей факт став на заваді його сину Миколі, коли той доводив свої права на дворянство. Довелося вишукувати документи про древність роду Сполатбогів і заслуги предків і, нарешті, за указом департаменту герольдії від 23 листопада 1848 р. - 30 грудня 1849 р. рід Сполатбогів був затверджений у дворянстві.

Пізніше Яків Іванович Сполатбог служив ніжинським старостою, потім першим бургомістром Ніжинського магістрату, протягом 10 років був міським головою, за що затверджений іменним громадянином і отримав чин титулярного радника.

1815 року у нього народився син Микола. На жаль, докладних відомостей про Миколу Яковича Сполатбога у документах архіву віднайти не вдалося. Все своє свідоме життя він прослужив на державній службі і помер від сухот 13 січня 1863 р., залишивши дружину і п'ятеро дітей. Родина не отримала навіть права на пенсію за померлого, а родовий маєток у хут. Бобрик Ніжинського повіту (225 десятин) небіжчик продав ще за життя.

Двоє синів Миколи Яковича - Костянтин і Микола - обрали для себе військову службу і вона стала їх долею.²

Микола Миколайович Сполатбог дослужився до полковника і прославився геройськими подвигами під час Російсько-турецької війни 1877-1878 років, а його син Олександр став військовим моряком.

Джерела та література:

1. В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський «Малоросійський гербовник». - С.-Петербург, 1914. - С. - 174.
2. Держархів Чернігівської області. - Ф. 133. - Оп. I. - Спр. 294. - Арк. 14-15; Ф. 127. - Оп. 12а. - Спр. 18. - Оп 1а. - Спр. 944.

Андрій Магурчак

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ПОРША (1900-1921 рр.)

Процес творення національної держави неможливий без висвітлення сторінок минулого. Сучасним популярним напрямком історичних досліджень є персоналістика. До тих, хто намагався творити українську історію, належав Микола Володимирович Порш (1879-1944) - громадсько-політичний діяч, кооператор, родом з Полтавщини. З

1900 р. член РУП, а потім УСДРП, певний період очолював партію (1904-1907 рр.). Автор праць зі статистики, робітничого і національного питання. У період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. член Української Центральної Ради, генеральний секретар міністерства праці, військових справ, голова української делегації для підписання економічного договору з країнами Четвертного союзу, посол УНР у Берліні. З вищезазначеного автор ставить за мету проаналізувати найважливіші джерела, які висвітлюють різні аспекти громадської і політичної діяльності М. Порша.

Основу джерельної бази становлять науково-публіцистичні праці М. Порша, архівні неопубліковані та опубліковані документи. Основний джерельний масив матеріалів, який допомагає розв'язати цю проблему, умовно можна поділити на актові матеріали державних та громадських установ і джерела особистого походження.

До першої групи належать актові матеріали державних органів влади та офіційних установ України, зокрема Української Центральної Ради (УЦР), Української Народної Республіки (УНР), Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР, Міністерства закордонних справ (МЗС) УНР, а також документи партійних організацій, тобто РУП, УСДРП.

Значна частина першої групи джерел не опублікована і зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України), Державному архіві м. Києв (ДАК), National archive of Canada (НАС). Серед різноманітних за типологією, походженням, фактологічною наповненістю та характером джерел найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ЦДАВО України: 3807 (особистий фонд А. Жука), 1063 («Генеральний секретаріат»), 1076 («Військове секретарство УНР»), 1115 («Українська Центральна Рада»), 3696 («Міністерство закордонних справ УНР»), 1118 («Міністерство торгівлі і промисловості Української держави»), 3619 («Посольство Української Народної Республіки в м. Берліні»).

Так, у фонді 3807 містяться матеріали, що висвітлюють політичну діяльність М. Порша від утворення РУП до III з'їзду УСДРП, а саме: протоколи, резолюції, постанови з'їздів РУП - УСДРП, листування з однопартійцями на політичні теми, його ставлення до найважливіших питань, актуальних для партії. Вони також дають можливість простежити шлях М. Порша до лідерства в партії, ілюструють ідейні та організаційні розбіжності між ним та деякими членами партії, а також його внесок у розбудову УСДРП, позицію лідера УСДРП щодо національного питання і його відносини із РСДРП та «Спілкою».

Участь М. Порша в національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. відображена в таких фондах. У ф. 1076 (Генеральний секретаріат з військових справ) зберігаються накази, розпорядження по військовому міністерству, підписані М. Поршем¹. Значна їх частина присвячена кадровим питанням, що дає нам можливість прослідкувати кадрові зміни у військових частинах², зустрічам із військовими делегаціями окремих армій³. Вони також дають підставу зробити висновок, що акцент у військовому будівництві зроблено на формуванні Вільного козацтва. Частина документів показує процес українізації, перейменування назв частин із загальноросійських на українські. Однак цей фонд не повністю висвітлює військову діяльність М. Порша. Цю прогалину доповнює ф. 1063. Зокрема, в ньому вміщені виступи, доповіді М. Порша про військовий стан в Україні наприкінці грудня 1917 р⁴.

У ф. 1118 виявлені протоколи засідань комісії між представниками Австро-Угорщини і Німеччини з одного боку та представниками від УНР – з другого (їх очолював М. Порш) для підписання економічного договору. Вони ілюструють переговорний процес і показують, які позиції обстоював М. Порш⁵.

Досить цінними є матеріали, що висвітлюють його дипломатичну діяльність. Основний їх масив зосереджено у фондах 3619, 3696: це звіти посольства про міжнародну ситуацію, внутрішню і зовнішню політику Німеччини, листування М. Порша із МЗС УНР, інформація про російських, гетьманським політичних діячів⁶, проекти виходу із криз⁷, документи про ліквідацію військово-санітарної місії та передачу її справ посольствам⁸.

Ставлення дипломата до найважливіших зовнішньополітичних проблем і шляхи їх розв'язання висвітлено у ф. 3696, де зберігаються матеріали конференції у Карлсбаді

(серпень 1919 р.)⁹, а також доповіді про роботу посольства, протоколи нарад представників держав, що утворилися на теренах Російської імперії, записка про діяльність П. Скоропадського в Берліні¹⁰, листування дипломата із МЗС про фінансове становище та про дипломатичну діяльність місій за кордоном, про колишніх гетьманських посадовців у Німеччині, про ставлення європейських держав до уряду УНР та до східного питання¹¹. Також у цьому фонді зберігається справа, яка висвітлює діяльність посла М. Порша в Німеччині¹². Але матеріали цієї справи - заяви, накази про звільнення, причини невідтримки ним зовнішньої політики (21 арк.) - охоплюють останні місяці діяльності посла.

Листування та звіти, адресовані С. Петлюрі, ілюструють ставлення М. Порша до зовнішньої і внутрішньої політики Директорії¹³. Матеріали фонду 3286 (IV з'їзд УСДРП 30 жовтня - 3 листопада 1917 р.), дають можливість простежити його позицію щодо питань, обговорюваних на з'їзді, а саме: війна і мир, федерація Російської імперії, Всеросійські установчі збори, ставлення до УЦР, Генерального секретаріату, земельне питання. Слід зазначити, що в цьому фонді є дві справи, авторство з'ясовано лише щодо однієї з них. У висвітленні роботи зазначеного з'їзду вони доповнюють одна одну.

Фонд Української Центральної Ради (1115) показує роботу М. Порша в комітеті ЦР, а також його виступи та пропозиції щодо актуальних для УНР суспільно-політичних питань¹⁴. Зокрема, вони містять тексти виступів М. Порша, присвячених дню річниці ЦР, щодо обговорення законопроектів, скликання Українських установчих зборів тощо.

Деякі матеріали перелічених вище фондів, що стосуються діяльності М. Порша у ЦР, Генеральному секретаріаті, опубліковані у двотомнику «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹⁵.

У ЦДАГО України зберігаються документи ЦК УСДРП, які відсутні в інших архівах. Для нас цікавими є партійні програми РУП, до укладання яких був причетний М. Порш¹⁶.

Серед фондів ЦДІА України (ф.274, 275, 705) департаменту жандармерії містяться донесення і повідомлення про політичну неблагонадійність М. Порша. Доповідні записки дають змогу проаналізувати його участь в РУП-УСДРП протягом 1903-1910 рр.¹⁷. Також подано його зовнішні характеристики¹⁸. Частково доповнює жандармський нагляд за лідером УСДРП справа із ДАПО¹⁹.

Особова справа студента університету св. Володимира М. Порша зберігається в ДАК ф.16 («Київський університет»). Вона подає відомості біографічного характеру, вказує причини звільнень із університету²⁰. Крім того, в цьому архіві є матеріали, що висвітлюють участь М. Порша в кооперативному русі, а саме: протоколи засідань кооперативної секції Всеросійської виставки в Києві, проекти програм і наказів Всеросійського кооперативного з'їзду, листування з діячами кооперативних організацій²¹.

Матеріали з теми дослідження автор дисертації також опрацював у відділі рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). У ф.1 («Літературні матеріали») міститься рецензія О. Скорописа-Йолтуховського на працю М. Порша «Із статистики України»²².

Важливим джерелом для дослідження даної проблематики є матеріали листування М. Порша, які висвітлюють різні сторони громадської і політичної діяльності лідера УСДРП. Значну їх частину автор дисертації увів до наукового обігу вперше. Зокрема, у ІР НБУВ ф.159 («Русов Олександр Олександрович») зберігається лист М. Порша до О. Русова про підготовку видання української газети²³. У ЦДАВО України зберігаються його листи до В. Винниченка, С. Петлюри, В. Степанківського²⁴, в яких обговорюються найважливіші партійні та особисті питання.

Частина неопублікованих матеріалів, що проливають світло на деякі віхи життя М. Порша, зберігається в НАС. Формування цього фонду і його історію висвітлили М. Палієнко, І. Срібняк, І. Гирич²⁵. Так, архівні збірки РУП - УСДРП А. Жук, перебуваючи у Відні, передав до Праги в Музей визвольної боротьби. З приходом у 1945 р. радянських військ ці матеріали опинилися у ЦДАВО України (колишньому Центральному державному архіві Жовтневої революції) і кілька десятиліть перебували у спецфонді. Однак значна їх частина залишилася в помешканні А. Жука у Відні. У сімдесятих роках ХХ ст. Ю. Бошик і Ю. Жук (син А. Жука) переправили увесь архів у Канадський національний архів в Оттаві, де працює знаний архівіст Мирон Момрик. А у вісімдесятих

роках був створений фонд Andriy Zhuk Collection, MG30, C167. Завдяки М. Момрику автору вдалося отримати й опрацювати чотири справи з цього фонду.

Фонд А. Жука включає 31 опис (volumine) та 50 одиниць зберігання - справи (file)²⁶. Описи фондів не містять вказівок про кількість сторінок у кожній справі фонду, справи-файли не пронумеровані й не підшиті. Описи укладено за тематичним принципом. Нас особливо зацікавили перший, третій і четвертий описи, присвячені матеріалам біографічного характеру визначних осіб, мемуарним нотаткам, листуванню, документам і матеріалам політичних партій. Як окрема група представлені матеріали про діяльність відомих діячів РУП - УСДРП: М. Галагана, Д. Дорошенка, Б. Мартоса, М. Порша та ін. Особливо цінним є четвертий опис, в якому зберігаються листування М. Порша із А. Жуком. Зокрема у НАС міститься 26 його листів до А. Жука, написаних упродовж 1908-1913 рр. (vol.4, fil.7). Вони висвітлюють причини та шляхи виходу із партійної кризи (II пол. 1907 - 1910 рр.), видавничі питання, літературну діяльність «Слова» (до редакції якого входив М. Порш), кооперативний рух.

Протягом 1910 - 1912 рр. тривало листування Миколи Володимировича із М. Грушевським. Матеріали цього листування зберігаються у ЦДІА України в особистому фонді М. Грушевського²⁷. М. Порш консультувався з ним щодо написання статей та праць, просив посприяти в їх опублікуванні. На жаль, багато з епістолярію М. Порша не збереглося; втрачено майже всі листи до нього. Однак епістолярна спадщина суттєво допомагає з'ясувати, які ідейно-політичні позиції він обстоював.

Твори М. Порша становлять вагомий частку опублікованих джерельних матеріалів. Особливе місце серед них займають спогади, надруковані у збірнику «Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів» (за редакцією А. Жука), де автор детально описав свою діяльність у період 1904-1905 рр., на жаль, обмежившись тільки ним. Свою увагу він зосередив на запеклій партійній боротьбі з її внутрішньополітичними суперечностями. Цікаві відомості подає М. Порш про роботу на партійних з'їздах, описує тогочасну атмосферу в партії, міжособистісні стосунки з Д. Антоновичем, В. Винниченком тощо. Національне питання розглядається на основі партійних документів.

Цінним джерелом також є періодичні видання, на сторінках яких Микола Володимирович публікував свої науково-публіцистичні статті. Значна їх частина пізніше вийшла окремими працями, в яких висвітлюються економічні, статистичні і національні питання. Це - «Праця», «Вільна Україна», «Слово», «Рада», «Робітничая газета», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь», «Записки українського наукового товариства», «Україна». Дописи М. Порша в них - важлива база дослідження його поглядів у дореволюційний та революційний періоди.

Крім того, на сторінках періодики ми знаходимо цінну інформацію про роботу М. Порша на партійних з'їздах, у державних органах. Так, «Робітничая газета» інформувала читачів про його участь у роботі партійних з'їздів (IV -VI), публікуючи виступи на зазначених партійних форумах. Цим вона не обмежилася і подавала відомості про роботу М. Порша у київській організації УСДРП, Малій Раді, Генеральному секретаріаті. «Киевская мысль», висвітлюючи роботу II Всеросійського кооперативного з'їзду (Київ, серпень 1913 р.), фрагментарно подавала інформацію про його участь в зазначеному заході.

На відміну від «Робітничої газети», «Нова Рада» на своїх сторінках подавала досить цінну інформацію про роботу М. Порша в Генеральному секретаріаті, Центральній Раді.

Ще одне джерело цього дослідження - щоденники, спогади сучасників М. Порша, які суттєво вплинули на формування наукових оцінок його діяльності. Авторами мемуарів є колишні військові та політичні діячі, різних періодів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Це матеріали суб'єктивного характеру, переповнені полемікою з політичними противниками з інших українських партій, однак містять свідчення про М. Порша в конкретних умовах його революційної, державної діяльності. Вивчення та аналіз доступної мемуарної літератури дали змогу виявити чимало цікавих фактів, а головне - пояснити мотиви, якими керувався М. Порш. Та обставина, що певний мемуарист суб'єктивно висвітлював історичний процес та персоналії, дотримуючись певних політичних поглядів, вимагала критичного ставлення до написаного.

Мемуари за змістовною спрямованістю умовно можна поділити на три підгрупи. У першій можна виділити спогади М. Чеботаріва, Ю. Колларда, М. Галагана,

М. Могилянського²⁸, які висвітлювали діяльність М. Порша у позитивному ключі. Другу репрезентують спогади П. Скоропадського, В. Петрова, В. Винниченка²⁹, де знаходимо негативні оцінки діяча. До третьої належали мемуари Є. Чикаленка, А. Гольденвейзера, С. Сумського³⁰, які неоднозначно розглядали його діяльність. Серед них найбільше за обсягом інформації про цього громадсько-політичного діяча містять спогади М. Чеботаря. Він зазначає, що в мемуарній літературі інформації про М. Порша обмаль, і вона не відображає реального образу лідера УСДРП.

Отже, ступінь джерельної бази досліджуваної проблеми є достатнім. Наявні джерела хронологічно охоплюють період 1900-1921 рр., виняток становлять 1914-1916 рр. Тематично документальний матеріал є досить різноманітним, має різне походження, що дає можливість повністю реконструювати картину зазначених у роботі періодів громадсько-політичної діяльності М. Порша. Вони допомагають визначити внесок видатного діяча у державне будівництво України 1917-1921 рр.

Джерела та література:

1. ЦДАВО України. - Ф. 1076. - Оп. 1. - Спр. 6.
2. Там само. - Спр. 1а.
3. Там само. - Оп. 3. - Спр. 11.
4. ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Оп. 3. - Спр. 1.
5. ЦДАВО України. - Ф. 1118. - Оп. 1. - Спр. 38, 51.
6. ЦДАВО України. - Ф. 3619. - Оп. 1. - Спр. 12.
7. Там само. - Спр. 1.
8. Там само. - Спр. 17.
9. ЦДАВО України. - Ф. 3696. - Оп. 1. - Спр. 68.
10. Там само. - Спр. 15.
11. Там само. - Оп. 2. - Спр. 307, 349.
12. Там само. - Оп. 2. - Спр. 391.
13. ЦДАВО України. - Ф. 1429. - Оп. 2. - Спр. 20.
14. ЦДАВО України. - Ф. 1115. - Оп. 1. - Спр. 11, 20, 21, 29, 30.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У-2х т. - К.: Наукова думка, 1997. - Т. 2. - 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - 421 с.
16. ЦДАГО України. - Ф. 266. - Оп. 1. - Спр. 1.
17. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 303, Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 2521., Ф. 705. - Оп. 2. - Спр. 78.
18. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 105.
19. ДАПО. - Ф. 138. - Оп. 1. - Спр. 78.
20. ДАК. - Ф. 16. - Оп. 464. - Спр. 8494.
21. ДАК. - Ф. 161. - Оп. 1. - Спр. 10,12,14.
22. ІР НБУ. - Ф. 1. - Спр. 33552.
23. Там само. - Ф. 159. - № 144.
24. ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 2. - Спр. 18,22.
25. Палієнко М., Срібняк І. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Яковича Варшавчика. - К., 1999. - С. 168-175; Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. - 2002. - № 3. - С. 168-176.
26. Гирич І. Вказана праця.
27. ЦДІА України. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 703.
28. Чоботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документи і спогади М. Чеботаря). - К.: Темпора, 2003. - 288 с.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП). - Торонто: Срібна сурма, 1972. - 234 с.; Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). - Львів: Червона калина, 1930. - 202 с.; Могилянських Н. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 115-135.
29. Скоропадський П. Спогади. - Київ-Філадельфія, 1995; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). - Львів, 1927. - Частина I: До Берестейського миру. - 83 с.; Винниченко В. Щоденник. Том. I. 1911-1920. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. - 390 с.
30. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. - Прага, 1932. - 48 с.; Він же Щоденник. Том. II. - К.: Темпора, 2004. - 416 с.; Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 1- 63; Сумський С. Одиннадцять переворотів // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 99-114.

УКРАЇНА У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Досліджувана тема потребує, незважаючи на значну кількість праць, які вийшли протягом ХХ століття, свого подальшого розгляду. На це неодноразово вказували провідні фахівці вітчизняної історичної науки О.П.Рєєнт та С.В.Віднянський. Серед найвідоміших дослідників даної проблематики відзначимо, окрім названих, І.О.Гуржія, О.Попова, В.А.Золотова, Т.М.Кітаніну та інших. Стаття, що пропонується, - це спроба узагальнити існуючий матеріал з історії зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах Російської імперії наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст.

Після скасування кріпосного права та проведення ряду буржуазних реформ в Україні, як і в Росії в цілому, виникли сприятливі умови для розвитку товарного землеробства та тваринництва. У 80-х роках ХІХ ст. виник і розвинувся до великих розмірів вивіз з Росії продуктів птахівництва. За звітами про зовнішню торгівлю Росії, виданим Митним департаментом, у 1887 р. усіх продуктів птахівництва було вивезено на суму 13,1 млн.крб., у тому числі яєць на 7,9 млн. крб. У 1890 р. цифра вивозу піднялася до 19 млн.крб., у тому числі яєць до 12,3 млн.крб. У 1895 р. ця цифра зросла до 28,3 млн.крб., в тому числі на яйця припадало 19,7 млн.крб. А в 1901 р. усіх продуктів птахівництва було відправлено за кордон на суму 46,9 млн.крб., у тому числі яєць на 35,3 млн.крб. Звідтоді вивіз усе збільшувався і в 1911 р. досягнув величезної цифри - 97 млн. крб., більша частина якої припадала на яйця, потім йшли жива і бита птиця, пух, пір'я, яєчні білки та жовтки.¹

З 1900 по 1910 рр. вивіз продуктів птахівництва збільшився більше як удвічі і 4/5 всього вивозу в даній галузі за цінністю припадали на яйця. Зовнішня торгівля продуктами птахівництва України розвивалась з рідкісною швидкістю, як за кількістю, так і за цінністю, яку вона займала в українському експорті. За даними С. Новінського, вона займала перше місце серед всього експорту продуктів харчування. Серед продуктів птахівництва, які вивозили за кордон, перше місце належало яйцям. Вони становили 84% від суми вивозу усіх птахопродуктів. Птахівництво в Україні відіграло роль підсобного промислу, однак його продукція займала провідне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі. В 1911 р., за даними Російської експортної палати, Росія вивезла цієї продукції на 100 млн. крб. З них частка України становила приблизно половину всієї суми.²

За даними німецької статистики, половина привозу яєць до Німеччини від 42 до 50% припадало на частку України. В 1911 р. українські яйця становили половину експорту суди усіх країн, а експорт яєць до Великобританії досягнув 53% усіх завезених у цьому році. Переважне значення для експорту України мали Німеччина, Великобританія та Австро-Угорщина. Остання ввозила удвічі менше, ніж Німеччина та Англія окремо і до того ще частину товару відправляла до Німеччини. Українці вивозили до Великобританії близько 40% експортованих яєць і більше половини експорту битої птиці. На Німеччину припадало приблизно стільки ж яєць і майже весь експорт живої птиці.

Головним споживачем українських яєць був англійський ринок, що поглинав до 34% усіх увезених звідси яєць, випередивши Німеччину, яка ще в 1905 р. була головним імпортером даного товару. За даними 1912 р., Голландія отримувала 5,1%, Данія - 1,4%, Фінляндія - 0,9%, Швеція - 0,8%, Франція - 0,8%, інші країни - 0,3%. Отже, основну масу яєць вивозили в Англію, Німеччину, Австро-Угорщину.

Головними пунктами вивозу яєць за кордон були Новоселиці на кордоні з Буковиною (поряд з м. Кам'янцем-Подільським), Волочискь. У 1910 р. через ці пункти було відправлено: з Новоселиці - 237.000 пуд. і Волочискька - 212.000 пуд. яєць. Окрім того, через останній пройшло транзитом 1.142.000 пуд. Українські губернії досягли високого рівня розвитку яєчного промислу. На початку ХХ ст., згідно з офіційними

статистичними даними, вони поступалися лише Воронежському району в Росії. Деякі дані відображені у таблиці:

Відправлено з губерній залізницями в 1905 р., 1910 р. (в тис.пуд.)	Відправлено яєць залізницями в 1905 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1905 р.	Відправлено яєць залізницями в 1910 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1910 р.
З Подільської губернії	713	6	724	6
З Київської губернії	560	8	565	8
З Волинської губернії	364	12	455	9
Всього:	1637	-	1744	-

Джерело: Новинский М.Г. К вопросу об экспортной торговле яйцами // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Вып. XXI.

Отже, Волинська губернія, яка в 1905 р. займала за розмірами експорту яєць 12 місце, до 1910 р. стала вже на 9 місце. Київська і особливо Подільська губернії значно збільшили свій експорт. Це дало можливість учаснику Київського обласного з'їзду експортерів продукції тваринництва А.М.Челинцеву охарактеризувати Подільську губернію в економічному відношенні як пшенично-ячний регіон (якщо не брати до уваги вирощування цукрових буряків). За свідченням Челинцева, в Подільській губернії селяни збували нерідко до 6-8 тис. яєць на суму 100-150 крб. Цей прибуток був для селянського господарства важливим, оскільки таку суму селяни не завжди могли виручити зі своєї далеко не ідеальної землі. На початок XX ст. у країнах Європи відбувався тісний взаємозв'язок виробництва та умов реалізації сільськогосподарської продукції, створеної дрібними виробниками. Відбувалося інтенсивне перебудовування існуючих форм збуту, зокрема масла, хлібної торгівлі. Але ці заходи не торкнулися України, оскільки російський уряд не приділяв цим питанням належної уваги.

Якщо в організації спільного збуту хліба українські господарі були піонерами, то в галузі яєчного збуту є приклади: Австрія та Данія, які виступали разом з Росією на світовому яєчному ринку і з великим успіхом організовували суспільний збут цієї продукції. У своїй доповіді на обласному з'їзді Південно-Західного краю з питань експорту в зв'язку з переглядом російсько-німецької угоди 17-22 березня 1914 р., О. І. Новинський заявив, що експорт яєць був порівняно молодою галуззю експортної торгівлі. У першій половині 80-х років він становив за вартістю 300 тис. крб., у першій половині 90-х років XIX ст. - 2 200 тис. крб. Потім відбувається стрімке зростання яєчного експорту, і до 1914 р. він досягнув 80 млн. крб., зайнявши 4-е місце серед усіх товарів, що вивозилися з Росії, поступившись лише експорту пшениці, ячменю та лісним матеріалам.³

Другим після яєць продуктом птахівництва, який вивозився, до речі, з тенденцією до збільшення, були гуси. Експорт їх до Німеччини був настільки значним, що німецький уряд визнав за необхідне виділити цей вид тварин в особливу митну рубрику і прийняти ряд спеціальних законодавчих актів. Під назвою живої птиці за кордон йшли виключно гуси. Вони вивозилися у Німеччину та Австрію. Динаміка вивозу гусей у названі країни показана в таблиці:

Країни вивозу	1908 млн .штук	%%	1909 млн .штук	%%	1910 млн. штук	%%
Німеччина	5,0	96	5,8	97	6,4	95,5
Австрія	0,2	4	0,2	3	0,3	4,5
Всього	5,2			6	6,7	

З битої птиці з України відправлялись у незначній кількості лише кури.

Слід зазначити той факт, що у другому десятилітті XX ст. експорт птиці характеризується скороченням у порівнянні з попереднім періодом, але натомість

розвивається в посиленій прогресії вивіз битої птиці, що було в усіх відношеннях значно вигідніше. В цьому можна перекоонатися із таких порівнянь: у 1907 році загальні відправлення живої та битої птиці становили у 80 тис. пуд., а в 1911 році вони досягли 135000 пуд., тобто збільшилися на 60%. За даними, розробленими паном Тиманським у департаменті землеробства, в 1910 р. Південно-Західними залізницями було відправлено 459 тис. пуд. живої птиці, Південними - 118 тис. пуд. і Південно-Східними - 161 тис. пуд. При цьому перше місце належало Чернігівській губернії⁴:

Місце губернії за кількістю вантажів	Губернії	Пудів
1	Чернігівська	559 000
4	Херсонська	157 000
5	Волинська	135 000
6	Київська	118 000
7	Полтавська	103 000
14	Подільська	50 000
16	Харківська	47 000

З 23 губерній, які брали участь у зовнішній торгівлі птицею, як бачимо, лідируючі позиції належали українським губерніям.⁵ Отже, експорт птиці значно поступався експорту яєць за своєю чисельністю.

Важливу роль відігравала Україна і в загальному експорті цукру з Росії. За даними Всеросійського товариства цукровиробників, в 1906-1907 рр. була вивезена значна кількість цукру до Баку з метою подальшого перепродажу його в Персію за ціною 2.85-3.15 крб. за пуд білого рафінаду і 2.20-2.50 крб. - за пуд білого піску. Ціна мелісового (жовтого) цукру дещо відрізнялася: 3.00-3.15 крб. - за пуд рафінаду і 2.20-2.30 крб. - за пуд цукрового піску. Цукор відправлявся морським фрахтом від Одеси до Константинополя, Генуї, Лондона.

За даними Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, наприклад, лише з Волинської губернії в 1905 р. через митниці було вивезено 150 119 пудів цукру на суму 300 277 крб⁷. Росія, яка вступила з 1 вересня 1908 року на 5 років, (тобто до 1 вересня 1913 року) до Брюссельської міжнародної цукрової конвенції, взяла на себе зобов'язання відповідно до підписаного 6-19 грудня 1907 року акту обмежити на вказаний строк вивіз цукру на світові ринки одним мільйоном тонн (61 млн. пуд.)⁸ Згідно з цим же актом вивіз нашого цукру до Фінляндії та Персії, а також до інших сусідніх з Росією держав (сухопутним та морським шляхом), за винятком азійської Туреччини, залишений без будь-яких обмежень. Цукор в основному вивозився через митниці: Одеську - 5 193 273 пуд. (5 124 593 пуд. цукру-піску і 68 680 пуд. рафінаду), Волочеську - 2 336 041 пуд., Гусятинську - 475 302 пуд., Олександрівську - 814 245 пуд., Доброжинську.⁹

З 1 по 21 листопада 1915 р. було вивезено 290 130 пуд. цукру, з них 252 718 пуд. - залізницею і 26 465 пуд. - морем.¹⁰ За наказом імператора Миколи II російським намісником на Кавказі була скликана особлива нарада 11-12 листопада 1915 р. На нараді було вирішено допустити вивіз цукру до Персії, але не інакше як у супроводі акцизних документів і не більше річного обсягу, визначеного міністерством фінансів. Річний обсяг вивозу для Кавказької митниці визначено було 175 000 пуд. цукру на рік і, зокрема, 140 000 пуд. через Бакинську митницю, 33 000 пуд. через Джильфінську і 2000 пуд. через Шахтахтинську щомісячно. У справі експорту цукру з України відзначилися нащадки Терещенка і М.Бродський.¹¹ У 1892 р. старший син Артемія Терещенка Микола Артемієвич отримав звання почесного громадянина Києва, а в 1899 р. Київська міська дума змінила назву вулиці Олексіївська на Терещенківську.¹² Підсумовуючи, слід сказати, що у справі експорту цукру Україна відігравала значну роль і на її частку у різні роки припадало від 40 до 80%.

Виноробна, горілчана і спиртова промисловість Росії до кінця XIX ст. досягла значних обсягів. Крупні виноробні та горілчані заводи склали в Україні 7% загальної кількості

заводів Російської імперії. Введення акцизної системи дуже позначилось на експорті спирту з України, який з середини 60-х до початку 90-х років неухильно зростав. З початку 1900-х років почалось нове зростання експорту, який досяг у 1911 році 11, 1 млн. відер високоякісного спирту. Цьому зростанню сприяло заохочення вивозу спирту шляхом зняття акцизного збору зі спирту, який направлявся до митниць і повернення сплачених акцизів на вироби зі спирту та безакцизні відрахування «в премію» і за шляхові втрати. В 1911 році ці безакцизні відрахування в перекладі на суму акцизу дали 2, 1 млн. крб., що склало 1/3 (третину) загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії Росії, який в цьому році становив 598 млн. крб.¹³

На думку С. Асенкова, головна кількість спирту на початку ХХ століття вивозилась з України, причому значення її у загальноімперському вивозі поступово збільшується з 2,9% в 1906 році до 7,9% в 1911 році, в той час, як значення інших регіонів неухильно знижується. Наприклад, у 1906 році вивіз з Південно-Західних регіонів імперії становив 81,6% загального вивозу за кордон, а в 1911 році він упав до 45,3%. Переважно спирт вивозився з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Таку ж тенденцію спостерігаємо щодо інших губерній. З інших російських губерній вивозилася порівняно невелика кількість даного продукту.¹⁴

Головним ринком збуту українського спирту з давніх часів була Туреччина, куди йшло понад 50% всього його експорту. Значним, але нестійким був вивіз спирту до Німеччини, який становив 30% всього експорту України. За 5 років, починаючи з 1909 року, до 7% зріс експорт спирту до Китаю. Вивіз цього продукту до Англії дорівнював 1% і зазнавав коливань. Експорт «хлібної очищеної горілки» був досить незначним, з явною тенденцією до поступового скорочення і з великими коливаннями. Це пояснюється, з одного боку, недостатнім розвитком внутрішнього виробництва, а з іншого - високим митом (25 крб. з пуда брутто на спирт та горілку в діжках і 30 крб. або з пуда того ж продукту в пляшках).

Експорт лісу з України відбувався в декількох напрямках. З імперських ринків найбільше значення мали Польща, Новоросія, Передкавказзя. Закордонний експорт обслуговувався почасти водними, а почасти залізничними шляхами. Облік вантажів у цьому напрямку не був можливим. Залізницями ліс йшов переважно через Одесу. Наприклад, у 1911 році було відправлено будівельних матеріалів - 1409 тис. пуд., шпал - 1834 тис. пуд., клепок - 440 тис. пуд. Також товар відправлявся через австрійський кордон (у цьому ж році будівельних матеріалів-520 тис. пуд.)

Особливо велика кількість лісу йшла на експорт через суходільний німецький кордон (шпали, клепка тощо), почасти через Лібаву (клепка-316 тис. пуд.) З Одеси в Австрію транзитом через Новоселицю в 1909 р. було відправлено 4430 тис. пудів лісу, в 1910 р. - 4462 тис. пуд. і в 1911 р.-2830 тис. пуд.¹⁵ Саме в цей час зростає зацікавленість до українського лісу з боку іноземних підприємців. Окрім традиційних імпортерів лісу з України-Франції та Німеччини, на Україну звернули увагу Італія, яка зайнялась обробкою лісу в Овруцькому повіті, та керівництво австрійських залізниць, яке в 1912 р. придбало на Волині 5 тис. дубових телеграфних стовпів. Ці факти свідчать про виняткове значення Київського регіону в експортній лісовій промисловості України.¹⁶

З 1902 по 1911 р. відпуск лісу відносно запланованого експорту значно зростав. Так, в 1902 р. з призначених для експорту за кошторисом 1 333 452 куб. саж. було продано 868 796 куб. саж., або 76,6%, а в 1911 р. з призначених для експорту 980 073 куб. саж. було продано 884 734 куб. саж., або 90,3%. З цього видно, що використання державних лісів в Україні швидко збільшувалося. Державні дачі приносили неабиякий прибуток. Окрім того, на півдні України знаходилися відмінно організовані приватні мастки, як, наприклад, графа Потоцького, князя Сангушка, Терещенка, а також удільні мастки.

Вивіз вовни також був незначним. Переважно вивозились козяча вовна та шкіра. Досить великим був вивіз щетини. Наприклад, у 1910 році близько 2/3 всього експорту щетини (на 6 млн. крб.) було вивезено до Німеччини. Решта розподілялась між Австрією та Англією. Необроблені шкури вивозили до Німеччини, Англії, США.

Олійне виробництво в Росії розвивалося лише для внутрішніх потреб.

Соняшникова, конопляна, лляна олія була продуктом народного вжитку і за кордон вивозилась в обмеженій кількості. Натомість вижимки були важливим предметом експорту. Вони були цінним кормом для худоби і за кордон вивозилися саме з цією метою. Екпортувались головним чином до Німеччини, Данії, Англії, Бельгії та деяких інших країн.

Імпорт до України та Росії товарів протягом 1900-1910 років у процентному відношенні можна відобразити так:

Хліб в зерні та борошні - 4,0-12,4% (в 1908 р.).

Інші продукти землеробства 33-45,9%.

Тварини та їх продукти - 28-30%.

Продукти садівництва та городина - 6,7-8,7%.

Добрива - 1-1,3%.

Сільськогосподарські машини та знаряддя 9-11%.

Імпорт сільськогосподарської продукції вимірювався сотнями мільйонів карбованців.¹⁷ І, з точки зору торговельного балансу, це було ненормальним явищем.

1. Хліб завозився двох видів: пшениця, жито.

2. Серед інших продуктів землеробства можна назвати рис, борошно, бавовну, олійне насіння, джут тощо.

3. Тварини та їх продукти: коні, велика рогата худоба, вівці, м'ясо свіже, сир, бавовна, пух, сало, шкури баранячі, шкіра необроблена, віск, шовк-сирець.

4. Сільськогосподарська продукція в обробленому вигляді: олія, виноградне вино, шампанське в пляшках, вино виноградне в діжках, оброблена шкіра.

5. Продукти садівництва та городина: фрукти та ягоди свіжі та сушені, лимони, мигдаль, фісташки та різні горіхи.

6. Добрива: суперфосфати, «томасів шлак» тощо.

7. Сільськогосподарські машини та знаряддя: коси, борони, плуги, жатки, сінокосарки, молотарки, снопов'язалки, сіноворушилки, парові молотарки, автомобілі. Жито завозили з Німеччини. Наприклад, у 1910 році ввіз жита становив 6,4 млн. пуд. Рис завозився з Персії, Німеччини, Японії. Так, в 1910 році рису було завезено в Росію 6,8 млн. пуд., у тому числі: з Персії - 4,6 млн. пуд., Німеччини - 0,8 млн. пуд., Голландії - 0,3 млн. пуд.¹⁴

Через Німеччину і Голландію завозився рис американський (так званий каролінський за значно вищою ціною). Баранячі шкури, як правило, завозили з Німеччини. Сушені фрукти з Персії, Німеччини, Туреччини, Австрії, апельсини - з Італії, Німеччини, Туреччини, Австрії, лимони - з Італії, Туреччини, Австрії, Німеччини. Добрива ввозились з Німеччини, Англії, Швеції, Австрії, Бельгії, Голландії. Автомобілі та сільськогосподарські машини - з Англії, Німеччини, Австрії, Швеції, Данії, США. Серед імпорту серйозне значення мав лише довіз в українські митниці, коли Україна виступала лише в ролі країни транзиту. В 1910 році в Україну було довезено всього 13,6 млн. пуд., з них 12,5 млн пуд. у Миколаїв, Маріуполь та 1 млн. пуд. - в Одесу.¹⁸

У цілому можемо констатувати, що в зазначений період переважав пасивний баланс у зовнішній торгівлі України і Російської імперії в цілому: ввіз 1916 р. вже протягом першого півріччя перевищив ввіз мирного часу. Вивіз 1916 р. (2186587 крб.) становив вже 26% ввозу (839990 тис. крб.).¹⁹ Змінилась і кон'юнктура імпорту в цей час. Перше місце в ньому протягом мирного часу займала група: руди, метали та вироби з них. Друга група - «прядильні матеріали та вироби з них». У 1915 р. ці групи займали ті ж самі місця. Третє місце посідала група «Одяг та галантерейні товари». В 1916 р. більше всього зріс імпорт канцелярських товарів (на 235% від суми ввозу мирного часу). По всіх інших групах товарів спостерігалось зменшення імпорту у порівнянні з попереднім періодом. Разом з тим війна значно змінила кон'юнктуру українських товарів.²⁰

Основним видом зовнішньоекономічної діяльності України був також експорт-імпорт капіталів. Так, наприклад, у 1911 р. французький банк «Сосьєте генераль», який був головним акціонером «Наваля», придбав у бельгійського «Товариства» акції підприємства за половину вартості - 7 862 000 франків і 6 червня 1911 р. на його базі було засноване «Товариство миколаївських заводів та верфей», яке контролювалося двома фінансовими монополіями- «Сосьєте генераль» і Російсько-Азіатським банком. Початком нового етапу діяльності підприємства можна вважати 1912 р. Керування новим акціонерним товариством взяли на себе його Паризький й Петербурзький відділи. Перший очолював П.Думер, хоча фактично головою був Б.Захаров - власник англійської фірми «Віккерс та Максим», яка спеціалізувалася на виробництві зброї. Останній належав контрольний пакет акцій заводу «Наваль». Головою Петербурзького відділу було призначено представника Русько-Азіатського банку промисловця І.Путілова.²¹

3 червня 1912 р. розпочався процес зрощування двох суднобудівних гігантів

Миколаєва, які належали Петербурзькому банку. Так, головному бухгалтеру «Россуда» А.Філіпповичу було доручено виконувати аналогічні обов'язки і на заводі «Наваль», а директором заводу призначено колишнього інженера «Россуда» Б.Юрьєва, який уже навесні 1913 р. обладнав другий басейн для добудови кораблів загальним тоннажем 45 000 тонн. Таким чином, боротьба за володіння заводом між англо-французьким та російським капіталом завершилася перемогою останнього. 8 жовтня 1913 р. було прийнято статут нового «Товариства миколаївських заводів і верфей», куди ввійшов «Механічний завод Уманського». Основний капітал нової компанії, яка контролювала всю суднобудівну промисловість Миколаєва, нараховував 49 000 акцій загальною вартістю 7 млн. крб. Останнім кроком, який закріпив утворення монопольного об'єднання, став договір між «Россудом» і «Товариством миколаївських заводів і верфей» про передачу один одному замовлень на всі типи кораблів з прибавкою 10% прибутку. Остаточо злиття двох заводів відбулося в травні 1915 р., коли підприємства отримали загальне замовлення від уряду на будівництво двох підводних човнів «Фіат» та «Голанд».²²

Серед інших видів зовнішньоекономічної діяльності слід відзначити участь України в обміні робочою силою Росії з іншими країнами, зокрема в її міграційних процесах. Трудова імміграція в Україну розпочалася ще наприкінці XVIII ст. і спочатку розвивалась повільно. В 1861 р. в Україні проживало лише 2 443 сімей іноземців. Але після проведення економічних реформ і виникнення сприятливих політичних умов заселення українських земель іноземцями набуло широких розмірів.

15 липня 1888 р. російським урядом прийнято нову постанову про облаштування іноземних поселенців, котрі оселилися в українських губерніях, яка до певної міри сприяла переселенню робітників і селян з інших країн.²³ Так, за даними 1882 р. у Волинській губернії нараховувалось 15 747 дворів і 87 731 осіб, у 1886 р. число іноземних дворів у цій губернії сягало вже 26 355, або на 67% більше, ніж у 1882 р. В 1889 р. іноземців нараховувалося близько 160 тис. душ, а за переписом 1890 р., населення поза межами міста складало вже 194 412 осіб, тобто збільшилося на 221% проти 1882 р. із загальною кількістю іноземців, які опинилися у Волинській губернії, за даними того ж перепису 1890 р., 78% становили німці і 85, 9% з них належали до російських підданих.

Це збільшення можна пояснити тим, що воно відбувалося не від переселення іноземців безпосередньо з-за кордону, для яких володіння землею, безперечно, заборонялося, а від поселення в цій губернії вихідців з Польщі, які вважалися російськими підданими і дії закону від 14.03.1887 р. не підлягали. Відомий факт, що в Україні було багато наймачів і орендаторів земель та маєтків, які володіли землею без усіляких письмових угод на підставі усних домовленостей.

Подивимось, яке економічне значення мало російське законодавство для іммігрантів. Із 35 412 домогосподарств іноземців, які оселилися на Волині, лише 7 912, або 22%, володіли землею на правах власності, решта 78% належали орендарям і безземельним робітникам. А з 308 044 десятин землі, яка перебувала у володінні перших, лише 62 044 десятини, або 20,4% належали їм на правах повної власності, решта 79,6% була у них в оренді.²⁴

Окрім того, на Волині була ще чимала кількість іноземців, які орендували маєтки у повному їх складі. Зникали цілі колоністські поселення, їх прибутки скорочувалися, оскільки замінити іноземних поселенців місцевими орендарями не було можливості. На думку генерал-губернатора, потрібно було організувати переселення німців у внутрішні райони Росії, а не поза її межі. Цю думку підтримував і статс-секретар міністерства внутрішніх справ Дурново. Далі передбачалося поступове виселення їх з місць поблизу військових і стратегічних пунктів, шляхових споруд тощо. У першу чергу передбачалося виселення «отдельных, особо упорных личностей, направленных к поддержанию немецкой обособленности».

Найбільший розквіт колонізації спостерігався після франко-пруської війни 1871 р. і після об'єднання Німеччини. З цього часу за 25 років кількість німецьких колоністів збільшилась у десять разів і досягла у 1908 р. 2 млн. 100 тис. чоловік, у власності яких перебувало понад 12 млн. десятин землі на Західному кордоні Російської імперії (у Волинській і Подільській губерніях), на Півдні країни - у Новоросії, в Ковенській губернії і Привісленському краї.²⁵

15 липня 1888 р. російський імператор затвердив правила державної ради щодо облаштування побуту іноземних поселенців, які оселилися в Київській, Подільській,

Волинській губерніях. За цими правилами іноземні поселенці, які прийняли російське підданство і не набули до цього часу прав вищого стану, вводилися до складу сільських і міських обивателів. До речі, мешканці Царства Польського могли прийняти російське громадянство, перебуваючи на своєму попередньому місці помешкання. Поселенці зараховувались у залежності від місця постійного помешкання: а) особи, які мешкали в містах, посадах, містечках, - до міських обивателів; б) поселених поза містами і в селищах - до сільських мешканців. 30 квітня 1906 р. німецький уряд видав закон, за яким Привіслянський край у відношенні страхування робітників прирівнювався до ставок внутрішніх територій Німеччини. Тобто за складом населення з німецької сторони він не розглядався як закордонна територія. До позитивних моментів німецької колонізації слід віднести порівняно швидкий розвиток сільськогосподарської культури. На думку члена Державної думи С.П.Мансирова, відбувалося «мирне завоювання нашої торгівлі, промисловості, банківської і страхової справи. Машинобудівну галузь розвивали Ліпарди, Бутенопи. В будь-якому страховому товаристві в основному розмовляли мовою Шиллера і Гете». Викликані війною і обставинами 2 лютого 1915 р., були видані правила, які, однак, використовувалися і в мирний час. Було встановлено район прикордонної зони в 100-150 верст.²⁶

Поселенці, зараховані до стану міських обивателів, приписувалися до міщанських товариств і міст, де постійно мешкали. Начальник штабу Київського військового округу 17 червня 1916 р. повідомляв, що на будівництві залізничної лінії Шепетівка - Ямпіль-Збарж працювали 43 особи єврейського походження, з яких 13 були ратниками ополчення 2-го розряду.²⁷ Едуард Рудельд, почесний громадянин, який закінчив Уманську сільськогосподарську школу, володів 240 дес. землі в с. Кулеші. Його син Рудольф у Новограді-Волинському мав свій будинок і содовий завод. Райнгольд Герман - Шульц мав у цьому ж місті 3 будинки і ковбасний завод.²⁸

Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління 23 березня 1916 р. доповідав, що 20 березня з Дубенського повіту до Новограда-Волинського прибуло 50 сімей біженців, які були розміщені в садибах виселених німців. Тим часом у газеті «Новий час» у № 14277 було надруковано порядок виселення з району Волинської губернії німців-колоністів. Повідомлялося, що з наступом неприятеля у травні-червні 1915 р. в районі Волинської губернії розпорядженням командуючого армією було виселено усіх німців-колоністів з Володимир-Волинського і Ковельського повітів. При цьому обліку їх не велось і дія створених згодом так званих ліквідаційних комісій на них не розповсюджувалася.²⁹

У липні-вересні 1915 р. надійшло розпорядження про загальне виселення з Волинської губернії німців-колоністів, за винятком тих громадян, які мали членів родини у діючій армії. Всього було виселено 56 тис. чоловік. За даними газети «Новий час», з 5 повітів було виселено у 1915 р. 4,5 тис. колоністів. Але за даними полковника поліції, це були не зовсім точні відомості, реальна кількість становила 6,5 тис. німців. В окремих випадках німців засилали до Сибіру, як, наприклад, сім'ю Акман, яку було вислано до Іркутська.³⁰

Так, наприклад, за даними старшого поліцмейстера, у 1873 р. в м. Києві мешкали 465 пруських підданих, у Черкаському повіті - 151 пруський підданий, у Сквирському повіті - 145 бельгійців, у Бердичівському повіті - 98 і у Проскурівському повіті Подільської губернії - 175 іноземців. Про національний склад та рід занять іноземців в Україні можемо судити з архівних даних. Так, у Київській губернії мешкали турецькі піддані Алі-Ізмаїл, Халіл Юсуф, Мезей Мусло, Йоган Менцер - пруський виробник дріжджів, Петр де-Маре - вчитель французької мови, Жан Гільє - перчаточник, француз Краус Саксон - пономар лютеранської церкви, Міхель Байер - співробітник заводу Бродського, датчанин Рау Фрідріх 41 року - директор цукрового заводу, Бергер Фердінанд 46 років - власник театру і актор, Штейн Терція, австрійська піддана з дочками Марією та Амалією, Йоган Кривец в м.Обухів працював на цегельному заводі, Пітер Бонікемпер в м.Мироновці був управляючим маєтку Шумахера, Кароліна Метуельтін на Солом'янці - кухаркою, Генріх Шульц 51 року у селі Деміївці мав пивний завод, Самуїл Лоренц володів Деміївським цукровим заводом, Антуан Гребель на Шулявці працював слюсарем, француз Віктор Готьє в м. Городянці - економічним землеміром, Олександр Тірі, 66 років, в м. Бишеві - ксьондзом, Карл Френонт в Пашківці працював на посаді економа і фарбувальником.³¹

У Кам'янець-Подільську волость з Одеси були направлені перекладачі з румунської

мови. Ці румунські громадяни жили певний час в Кам'янець-Подільському і, за даними ротмістра Кирпотенка, всі мали відповідну освіту і отримували 300 крб. на рік. У Подільській губернії жила німецька емігрантка Лариса Антонівна Фрейде, дворянка 18 років, яка працювала сестрою милосердя. В Одесі мешкав на вул.Херсонській, 17 швейцарський підданий Евелін Ендігер 46 років, який працював на Уралі, але повернувся на українську фабрику. З 1912 р. до 11 грудня 1916 року безвизно жив в Одесі серб Мендель Зесев. Він служив прикажчиком в мануфактурному магазині Гальперіна. На броварному заводі Санценбахера в м.Одеса служив кореспондентом і помічником бухгалтера німецько-підданий Фрідріх Сіверсен (Віктор Федоров) 44 років лютеранського віросповідання, який згідно з постановою головного начальника Одеського військового округу і генерал-губернатора від 3.11.1914 р. за №845\108 був висланий з дружиною Наталі в м. Чорний Яр Астраханської губернії. Туди ж були вислані на помешкання Антон Бек 34 років - фінансист і Симон Зейгер.³²

Про особливу увагу до міграційних процесів свідчить той факт, що на початку 1905 р. російський імператор Микола II відрядив у західні українські губернії члена ради міністерства фінансів, дійсного статського радника Рудченка для всебічного вивчення «відхожих промислів на західному кордоні». Ця місія мала секретний характер.³³

Серед євреїв переважали лікарі, юристи, журналісти тощо. Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% від усього населення і 33% міського населення України. Ті ж показники й по Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілості євреїв, де їм дозволялося оселятися на постійне проживання. Ці показники були ще вищими: відповідно 12,5 і 80%. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де повністю панували єврейські громади зі своєю культурою, мовою, релігією. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоч там воно переважно русифікувалося. На один з найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Кількість німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар, румунів та молдаван. Крім того, наприкінці XIX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгары - 200 тис., греки - 140 тис., вірмени - 50 тис., чехи - 38 тис., словаки - 13 тис.³⁴ Зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно у містах і промислових селищах.

Таким чином, Україна мала важливе значення у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії наприкінці XIX-на початку XX ст. Українські губернії були тим регіоном, який на початку XX ст. почав відігравати визначну роль у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії і до певної міри мав право визначати основні напрямки та обсяги зовнішньої торгівлі, що було чималим здобутком на той час.

Джерела та література:

1. Денисов В.И.Русская птицепромышленность. - СПб., 1913. - С. 42.
2. Российская экспортная палата. Материалы по пересмотру торговых договоров. Птица и продукты птицеводства. - СПб.: Тип. «Север», 1913. - С. 5.
3. Департамент земледелия. Продукты птицеводства во внешней торговле России. - СПб., 1912. - С. 77.
4. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.// Отдельные оттиски из Ежегодника Департамента земледелия 1911 г. с 6-ю географическими таблицами. - СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912. - С. 6.
5. Морозова О. Об яичной торговле.-М., 1911. - С. 7.
6. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 422.
7. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет: 1895-1908 гг.
8. Там само. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391.
- К вопросу о подъёме экономических сил.-Спб. б.р.в. - С. 12.
9. Там само. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 523. - Арк. 1.
10. Там само. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.
11. Повница А.Господа Терещенки Бизнес.-2004.-16 февраля. - С. 35-37.
12. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 529. - Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего

соизволения на право ношения Львов Бродским пожалованого ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

13. Асенков С. Спирт и его экспорт из России.-Спб.: Изд. ред. журн. «Российский экспорт, 1914. - С. 6.

14. Карачун М. Лесная промышленность // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты.-Вып.7.Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под ред. А.И.Ярошевича.-К.: Тип. А.М.Пономарёва, п.у.И.И.Врублевского, 1913. - С. 68.

15. Измьестьева И.Россия в системе европейского рынка. Конец XIX-начало XX ст. (опыт количественного анализа).-М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 19.

16. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.

17. ЦДІАУ. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.

18. Свод законов Российской империи. - СПб., 1900.-Т.Х, Ч.1.

19. Шевченко А.М.Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни (на прикладі Миколаївського заводу «Наваль») // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. Випуск ІХ. - К., 2005.

20. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261.О переселении в Юго-Западные губернии постоянных жителей Царства Польского из иностранцев-католиков польского происхождения. - Арк. 376.

21. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 52. - Спр. 440. - Арк. 109.

22. Там само. - Арк. 112.

23. Там само. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261. - Арк. 254.

24. Там само.

25. Там само. - Ф. 1335. - Оп. 3. - Спр. 200. - Арк. 631.

26. Там само.

27. Там само. - Ф. 385. - Оп. 2. - Спр. 215. - Арк. 46.

28. Там само. - Арк. 47.

29. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни.-Спб., 1887. - С. 7.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Ірина Соломаха

●

ІДЕАЛ ЛЮДИНИ В КОНЦЕПЦІЇ І. ГАЛЯТОВСЬКОГО

Антропологічні ідеї української філософії XVII-XVIII ст. залишаються майже невідомими вітчизняній та світовій науковій спільноті. Багаторічне нехтування спадщиною І.Галятівського має бути змінене ретельним вивченням праць самобутнього вітчизняного мислителя. Введення в науковий обіг сучасної української філософії його філософсько-антропологічного доробку дозволяє заповнити ще одну лаку в історії української філософської думки. Зважаючи на потреби реформування українського суспільства на початку XXI ст., аналіз філософсько-антропологічної спадщини І.Галятівського та провідної в його антропології проблеми пошуку правди і правдивості українського суспільства набуває актуальності як важливий чинник поєднання поривів нинішньої людини до правди й істини з кращими історичними зірцями національної ментальності, представленими в історико-філософській спадщині українського народу.

У статті буде розглянуто ідеал людини, адже в І. Галятівського ідеал людини й суспільного устрою пов'язується з концепцією «правдивого життя». При розгляді теми автор буде спиратися на концепцію історико-філософського синтезу (В.Нічик, Я.Стратій, В.Литвинов, В.Лісовий та ін.); концепції національного характеру й українського менталітету (П.Гнатенко, М.Попович та ін.); вчення про екзистенціальний підхід до історії філософії (А.Бичко, І.Бичко, С.Грабовський, А.Макаров, В.Окороков, В.Шевченко та ін.), які є методологічною основою сучасної української філософії історії, філософської антропології та українознавства.

Щоб визначити власний шлях до правди, пересічна людина повинна мати у своєму розумі й серці зразок правдивої поведінки, ідеал правдивого життя. Тому в своїх казаннях І. Галятівський постійно апелює до ідеалу правдивої людини та ідеалу правдивого суспільного устрою, що мають, на його думку, запанувати в Україні. Розглянемо докладно ці аспекти спадщини мислителя.

Синтезуючи в собі західну і східну традицію сприйняття істини (як правди та мудрості), на ґрунті вітчизняної філософії І. Галятівський сформував оригінальне, національно самобутнє філософське бачення світу. Проте неможливо говорити про цілісну антропологічну концепцію українського мислителя, адже «далеко не завжди культура прагне повноти зображення людини. ... В епоху бароко образ людини розціплювався на складові. Була значимою не сама людина, а її стосунки із силами добра і зла. Вона виступала проекцією християнської картини світу»[2, 7]. Саме тому пошук відповідності життя людини ідеалу божественної істини, шляхів «життя в правді» поєднує досить розрізнені антропологічні уявлення нашого земляка.

Природно, що провідна думка І. Галятівського про взаємозв'язок правди та істини ґрунтується на релігійній та моральній проблематиці. В цьому одна з особливостей його філософії - її практична спрямованість. Однак високий духовний сан, професійна діяльність вимагали буденні проблеми пересічної людини переосмислювати в доктринальному контексті православ'я. Отже, антропологічна концепція І. Галятівського цілком відповідає православним теологічним уявленням про людину, проте має певні самобутні риси. У творах мислителя прослідковується інтерпретація

українськими авторами XVI-XVIII ст. основної православної ідеї про теозис, тобто про уподібнення людини Богові, її наближення до Нього і єднання з Ним, яке розроблялося в рамках доктрини ісіхазму. Обожнення людини розглядалося як дар Божий, справа Його благодаті, прийняття чи відкидання якої ставилося в залежність від волі та діяльності людини.

Гаятовський твердив, що людина створена не з матерії як абстрактної тілесності, а з фундаментальних субстанційних основ світу, якими є чотири стихії: земля, вода, повітря, вогонь. Таке розуміння відіграє суттєву роль у поясненні людини у чернігівському літературно-філософському колі (Л.Баранович, І.Гаятовський, Д.Туптало, І.Максимович та ін.). Цими елементами в І. Гаятовського, як і у Л.Барановича були: земля - мертво тіло, вода - кров, повітря - душа, вогонь - бажання жити, діяти. У своєму творі «Ісус Христос - Месія правдивий» філософ так описує появу людини: «Тільки - человек в недосконалости своей, сына родит недосконалога, с матери, в единости четырех элементов» [3, 1].

На переконання І. Гаятовського, людина внаслідок первородного гріха, скоєного Адамом і Євою, не має первісної гармонії і народжується внутрішньо суперечливою. Її тіло віддається чуттєвим пристрастям і надмірностям, душа розривається від протилежних бажань і прагнень, розум схильний до збочень і блукань. «І тому людина - це світ і темрява, небо і земля, янгол і звір»[4, 99]. Щоб знайти власну правду, людині треба вийти з внутрішньої розірваності, зосередити всі сили й потяги в одній точці. Символом цієї точки є правда. Тільки оволодівши правдою «в собі», людина здобуває цілісність, визначається у світі, правильно спрямовує своє життя.

Правдиве життя, на думку І. Гаятовського, не нав'язується людині природною необхідністю. Вона сама вибирає своє життя, спираючись на мораль та життєвий приклад. Через це й скруту життя терпить добровільно, а не фатально. Існування суспільства сприймається філософом не як збіг випадковостей, а як «любов», взаємообмін усім кращим, що створено і напрацьовано людьми. Але цей обмін можливий лише на основі спільного ідеалу, який допомагає взаємодіяти з іншими людьми. Саме тоді особистість набуває усіх властивих людині чеснот і моральних якостей, хоч конкретне їх співвідношення у кожного своє.

Ключовою темою антропології І. Гаятовського постає тема свободи людини, свободи вибору. Протягом свого короткого життя, гадав мислитель, людина намагається досягти певної визначеності, яку можна синтезовано назвати правдивістю перед Богом. Свідомий вибір відбувається в людині постійно. Тільки з допомогою розумного вибору вона може проникнути в Божі таємниці, стати, згідно з позицією І. Гаятовського, «соратником» Бога.

Для вчених чернігівського кола така об'єднуюча Бога і людину ідея тісно пов'язана із христологічною метафізикою, адже Христос водночас є Боголюдиною і месією правдивим. Тобто І. Гаятовський вважав взірцем життя правдолюбця Христа. Тому правда і правдиве життя в його творах розглядаються через призму відповідності вчинків людини вченню Христа. Якщо Бог створив людину і дав їй частинку себе - душу, то й царство небесне, на думку І. Гаятовського, міститься не тільки «вгорі», але у самій людині. Проте знайти «небесне» в собі вона спроможна тільки тоді, коли докладе зусиль, щоб очистити від гріхів свій внутрішній світ. Саме на це звертав особливу увагу мислитель у творах «Ключ розуміння» та «Ісус Христос - Месія правдивий».

Начала, які виражають суть вибору, за І. Гаятовським, властиві людській індивідуальності. Одні з них зумовлені пропорцією, в якій у людині змішані світобудівничі елементи, а інші - пов'язані тільки з душею як об'єктом боротьби Бога і Сатани, ангелів і темних сил. Через це всі люди, крім Сина Божого, мають демонічне начало, яке протистоїть у кожній людині началу світлому, Божому. Вибір між праведністю (правдою) та гріхом (брехнею) через це постійно супроводжує людину. Щоб йти вперед, вона вибирає розвиток, який тлумачиться І. Гаятовським суто лінійно: Христос, як початок відліку, засновує церкву, а кінця її немає. Через це і правдиве життя має абсолютний засновок, але триває безконечно. Правдиве життя мислитель, таким чином, бачить у розвитку людини, в зростанні її духовного багатства і досвіду діяльності. Воно формує внаслідок цього удосконалення людських дій, що втілюють мету прогресу, - життя богоподібного. Такі дії потребують проведення змін в існуючому негуманному світі, в тому числі й змін існуючого ставлення до суспільно-політичних

відносин. Навіть «до смерті подвигайся по истинни, - пише І. Галятовський, - и Господь Бог поборет по тебе. До смерти воюй за правду, и сам Бог поможет тебе»[1, 87].

Таке розуміння правди ґрунтується на християнській заповіді любові. «Заховаймо любовь, котрую Хсі кажесть заховати, то вси наряды признають, же наша правдива А ест(ъ) црківъ»[1,110]. Любов до ближнього і до Бога уподібнюється святими отцями руху від різних точок окружності до її центра. Чим ближче людина до Бога як центра, тим ближче вона до інших людей, адже кожна людина йде до єдиної мети - до Бога. Якщо перенести на суспільство цей образ, отримаємо ідеал правдивого суспільства, за І. Галятовським.

Прагнення жити по правді надає поняттю справедливості у нього онтологічного статусу: справедливість виражає відповідність способу життя окремої людини чи народу вищим цінностям буття. Поклик правди - це поклик онтологічної, а не гносеологічної істини. Розуму тут не вистачає. Тому лише через серце, через духовно-інтуїтивний досвід осягає людина надраціональну природу справедливості. Знання доповнюється вірою, а прагнення справедливості визначається вже не обуренням ображеного самолюбства, а щирим прагненням людини збагнути та виконати своє призначення у світі. Саме це прагнення до справедливості відрізняє світогляд українців від більш притаманної західній ментальності боротьби за справедливість, що урівнює людей.

З давніх часів в українській традиції основу існування правдивої людини, людини природної або навіть богоподібної, символізує центр її душі - серце. «Це не тільки орган тіла, а й особлива реальність, що перебуває поза людиною. Це те загальне, що об'єднує «всі серця»» [5, 105]. Галятовський пише: «Оком называєтьсяА ... и сердце наше, не телесное, але дшівное, ... поневажь мовимо до якого члївка, ... відаєть то сердце твоє, що сь учиниль» [1,73]. Пізніше, у філософських творах Григорія Сковороди та Памфіла Юркевича детально показано місце серця в українському мисленні та світобаченні.

Г.Сковорода говорив про два серця, а Галятовський розглядає єдине серце, але двічного змісту: серце - частина тіла людини та серце - мірило життя та правди. «Сам бгїг відаєть сердца людскїи»[1,65]. Серце стає виміром істини та можливості проникнення в правду. І. Галятовський задовго до висновків Г.Сковороди випробовував свою думку щодо первинності ролі серця в істинному існуванні людини-творця. Гуманізмом сповнені його міркування про людські гріхи й провини. Так, він вважав, що не є гріхом порушення моральних правил і звичаїв, які суперечать розуму, людина повинна слухатися свого розуму й слідувати саме за розумом.

Основний інтерес І. Галятовського - людська душа. Але до її пізнання людина може дійти шляхом самопізнання. Важливо знайти ключ до власної душі і тоді за допомогою цього ключа можна відкрити душі інших. Таким ключем, на думку мислителя, є не розум, а почуття, емоції, естетичні, художні переживання.

Для І. Галятовського тандем душі і розуму - це шлях до майбутнього. Як дійти до мирного поєднання бурхливої природи людини і всесвіту, котрий і є Богом? Природна людина не завжди хоче і може дійти вищої правди (гармонії з Богом). Природний індивід - нестабільний, ризикований, запальний, бажающий своєї погибелі. Філософ вірив, що, вибравши правду як основу існування, людина здатна піднятися до моральної досконалості, а тому може мати щастя у земному житті. Якщо ж людина нещасна, то заважати їй відчувати щастя можуть три «неприятелі»: світ (недосконалий), власне тіло (гріховне) і Сатана.

Правда, здобута на підставі розуму і віри, вважав І.Галятовський, не може бути крайністю. Вона скоріше «золота середина», хоч дотримання її нерідко змушує людину вступати у конфлікт із собою, а це породжує внутрішній дискомфорт, вагання і сумніви. Але внутрішні суперечності особистості усуваються, якщо вона шукає правду не самотньо, а в гурті з іншими, перш за все з народом, згуртованим навколо певної ідеї. Разом з тим І. Галятовський, як і всі діячі чернігівського кола XVII - XVIII ст., допускав, що людина має право тлумачити на свій розсуд певний церковний статут чи заповідь, діяти згідно із власним розумінням християнської моралі. Тобто підходив до церковних настанов і догм з точки зору здорового глузду і тлумачив їх раціонально.

Усе це вказує на те, що він бачив людину не пасивною, покірною, а творчою, активною, сміливою. Вона морально зобов'язана втручатися у світопорядок, виявляючи силу розуму, твердість духу і віру в перемогу. Віра і розум - духовні доброчинності, котрі усталюють пошук правди, споріднюють людину із національною субстанцією,

місцем, де вона народилася і живе. Правдивий світопорядок постає єдиною надійною умовою нормального буття Гетьманщини, в суспільстві якої повинен панувати принцип «убозтва». Під «убозтвом» розумілося не матеріальне зубожіння нації, а заперечення думок про необхідність надмірного особистого майнового збагачення. Тому думка про загальне благо повинна передувати в діях кожної людини. Звідси постала і проблема убогості як самообмеження або, як пише І. Галятовський: «...убозтво добровольное», яке «масмо и мы взяли и за Христосом ити»[1,135]. Таке багатство проявляється у нагромадженні знань, досвіду, мудрості, а не у потязі до мертвих речей та володінні ними.

Перед І. Галятовським постає питання визначення «універсального критерію», що давав би можливість людині безпомилково праведно жити. Таким критерієм постає совість розумної людини, яка керує всіма її діями, засуджує чи схвалює її вчинки, відчуваючи, що є істинно, а що є правдиво. Ще одним критерієм істини та правди є людський розум, який дає можливість людині пізнати закони природи і діяти відповідно до них. Цим самим І. Галятовський ставить природне право як критерій людських вчинків в чомусь вище закону Божого «Царствіє Божіє внутри вас єсть» [1,71].

Мислитель зрозумів, що не знайде правди ні в новій книжці, ні в новому цікавому співрозмовникові. Скрізь будуть тільки доктрини й слова. Він вважав, що все набагато простіше, правда не ховається за горами, чи в «царстві розуму», чи в «царстві Божому», вона має бути досяжна кожному, хто хоче її осягнути, треба тільки хотіти й вміти її знайти. Отже, й істина не ховається, якщо істина взагалі можлива, вона повинна бути на поверхні первинних знань. Але не так сталося, як гадалося, і пошук істини для досягнення правди переслідує кожную мислячу істоту.

Пошук правди, з точки зору людської природи, мислиться І. Галятовським діяльністю, що споріднена з тваринними інстинктами, емоціями, пристрастями: людина змушена долати пристрасті та афекти, випадковості, котрі спонукають її вдаватися до крайнощів. Проте людина бароко відчуває, що вона не здатна бути до кінця ані «духовною», ані «тілесною». Безконечні вагання, роздуми, сумніви супроводжують кожен її крок. «Сум за втраченою ілюзією гармонії й внутрішньої досконалості - основа трагічного гуманізму бароко» [6, 36].

Зразком правдивого життя для І. Галятовського постає життя природне. Метод пізнання людини і Бога через природу, притаманний йому, А.Макаров слушно називає «теологічно-природознавчим, або емблематичним» [6, 69]. Правила взаємоуправління в природі, жорстка правдивість божественного в ній є для І. Галятовського першоосною. «Змінюється ж бо образ світу цього. ... і світ може називатися хамелеоном, бо є різний і непостійний, часом сприяє людині, потім її вбиває»[1, 520].

Першим аспектом інтерпретації нашим філософом правди постає народно-міфологічне світосприйняття. Лише в період легенд, «золотої» час буття людина жила правдиво, і Бог вчив, управляв нею правдиво. Внаслідок цього легенди у проповідях та творах І. Галятовського «Ключ розуміння», «Скарб похвали» та інших сприймаються як дійсність. Він спирається на народне розуміння правди. Аналізуючи твори видатних мислителів, І. Галятовський, зрозумів, що секрет нетлінності їх змісту криється в корінні ідей, що взяті з народних знань, котрі не відокремлюють людину від природи, яка не знає гріха, отже, перебуває в первинній, даній Богом своєму творінню правді.

Людина у І. Галятовського - частина природи, вищий її щабель, вона виступає активним, творчим началом. Її душа і тіло нерозривні і невіддільні, вони у своїй єдності можуть досягнути вищого гатунку правди і осягнути все розмаїття істин. Самопізнання, цілеспрямована діяльність людини, керована розумом, її воля, свобода можуть дати відчуття повного щастя. Галятовський вважав, що моральні норми, оцінки встановлюються історично, в процесі розвитку людства.

Проблема формування ідеальної людини розглядається мислителем як поява «нового Адама». Концепція «нового Адама» може розглядатися як барокова біблійна метафора історичного поступу України від Руїни до незалежної держави, котра повинна будуватися на засадах Божої правди. Цим новим Адамом, з погляду І.Галятовського, є Христос як взірць правдивого життя. З ним, як ідеалом, пов'язується етико-гуманістичне начало людського існування. «Тому образ «людини правдивої» філософ пов'язує із біблійними сюжетами. Христос по відношенню до «древнього Адама», що впав у гріх, з погляду І.Галятовського, постає особистістю, котра не тільки безгрішна, але й виправляє

життєві помилки «древнього Адама», виводячи його з пекла. Такою, на думку мислителя, повинна стати «правдива людина» в Україні, здатна на виправлення своїх помилок і вад світу, у якому «немає миру». При цьому загальнолюдські моральні цінності ним не відкидаються, а розглядаються через призму українського гуманізму, який синтезує моменти язичницької та християнської моралі.

Образ правдивої людини внаслідок цього ніби розколюється на людину «до Христа» і Христа як людину нової якості. Новий Адам, тобто Христос, на думку І.Галятівського, постає людиною подвигу, творцем, що започатковує новий тип життя - «безгрішного». Древній Адам пов'язаний тільки із землею і виявився грішним, а новий Адам пов'язаний з Небом-Отцем, через що «чистий», «духовний» і рівновеликий Отцю-Богу. Бог же залишається таким, яким був - невідомим Вседержителем і Владикою, який підтримує нас своєю мудрістю навіть у «неприступних адових місцях». Тому І.Галятівський висловлював сподівання, що орієнтація життя на «нового Адама» захистить українське суспільство від падіння. Але це можливо лише коли народ згуртується, а суспільство з'єднається завдяки спільному ідеалу на основі - правдивого існування.

Ідея «нового Адама» як ідеалу істинної людини була потрібна Україні, бо у XVII-XVIII ст. тут діяв ще «древній Адам». Він був джерелом розбрату, війн, поневолень. Саме через це, вважали вчені Чернігівського гурту, біди людини - в самій її природі. Слід через це змінити природу людини, воскресити її як «нового Адама». Отже, ідеал «нового Адама» набуває функцій раціонально-символічної конструкції, що виконувала у роз'єднаній Україні роль методу раціонального й морально-естетичного обґрунтування національної єдності. Причому «древній Адам» поставав як правляча верхівка, котра вбачала мету свого буття у нагромадженні земель, багатств, предметів розкоші за рахунок визиску селян, міщан, козацьких низів.

Проте «воскресити» нову людину в Україні не просто. Це можливо лише тоді, коли кожен усвідомить себе вільним від природи і відповідальним за свої вчинки. Звідси - людина не може бути замкненим у собі аскетом.

Галятівський радів появі на початку XVII ст. нового типу культурного діяча, який заради життєвих інтересів народу міг зігнувати навіть благородні концепції християнських моралістів - гетьманів, козацьких вождів, меценатів, братчиків, героїв походів. «Інтерес до людини в таких випадках вимірюється вже не її «тихістю», смиренням, а її «діяннями», її славою, розумом, освіченістю, талантом і навіть багатством» [6, 109-110]. Ідеалом людини нового типу стає в його розумній козак-чернець як активний борець за правду на землі, котрий «нібито подолав одвічну суперечність у концепції християнського гуманізму, яка передбачала існування лише пасивного добра й аполітичної святості як єдино правильного засобу протистояння активно злому світові» [6, 120].

На жаль, мрії про воскресіння на теренах України «нового Адама» не судилося стати реальністю. Ще за часів І. Галятівського в 1720 р. впровадження «духовного регламенту», який був використаний Російською імперією з метою культурної асиміляції України, негативно вплинуло на соціально-філософську думку країни. Царату потрібен був «регламент» покірності, а не різноманітність «правильного» і «неправильного» думання. Втрачається потреба в істині, деформується пізнавальне й вільне моральне ставлення до дійсності. Отже, ідея Галятівського про можливість осягнення правди та істини «новою людиною», гасилась процесом виховання «нової людини». Панівній верхівці в Російській імперії потрібен був не «новий Адам», а людина, покірна владі.

Наголошуючи на необхідності того, щоб кожна людина «воскресла із мертвих», Галятівський наполягав, щоб «воскресіння» має бути в Україні і для України. Разом з тим своє завдання він вбачав у проповіді воскресіння, а своє місце - на межі між повсякденністю «Ада» і проектом нового правдивого життя. Галятівський разом із колегами із чернігівського гурту розглядав себе провісником суспільного інтересу, що наставляє чинити «добрі діла».

Отже, ми бачимо, що еволюція поглядів на людину у філософії І.Галятівського, формування концепції «нового Адама» відбувається у контексті розвитку антропологічних уявлень чернігівського літературно-філософського кола і має всі специфічні риси українського барокового антропологізму, який, в свою чергу, відзеркалював складний та суперечливий процес українського націєтворення наприкінці XVII ст.

Джерела та література:

1. Галятовський І. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П.Чепіга. - К.: Наукова думка, 1985. - 445 с.
2. Софронова Л.А. Культура сквозь призму поезики. - М.: Языки славянских культур, 2006.
3. І.Галятовський. Ісус Христос. - Месяя правдивий. - К., 1672. - б/с.
4. Касіян Сакович. Трактат про душу // Історія української філософії. - К., 2000.
5. Шевченко В.І. Концепція пізнання в українській філософії. - К., 1993.
6. Макаров А.М. Світло українського бароко. - К.: Мистецтво, 1994.

Ірина Богачевська

●

ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНУ ТА БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА: СПРОБА СИНТЕЗУ НАУКИ ТА РЕЛІГІЇ

У рамках християнської рефлексії релігійних текстів накопичений величезний емпіричний досвід аналітики християнського наративу, розроблені основні теоретичні постулати герменевтики, які дозволили їй в ХХ ст. перетворитися з прикладної дослідницької методики на потужну галузь сучасної гуманітаристики, розвиток якої справляє значний вплив на всі без винятку парадигмальні утворення сучасної філософії. «Тотальною», основою всіх розколів християнської церкви, починаючи зі Схизми й Реформації і закінчуючи сучасними дробленнями протестантських і неохристиянських деномінацій, є «автентичне» розуміння й трактування ними Біблійного одкровення, на абсолютну істинність яких претендують ініціатори все нових напрямків, створюваних у християнстві. Разом з тим в основі екуменічних процесів у сучасному християнстві лежить усвідомлення спільності основних догматичних принципів віровчення різними християнськими деномінаціями.

На жаль, герменевтична спадщина християнської теології майже не введена в обіг вітчизняної релігієзнавчої науки. За винятком ґрунтовних досліджень С.Головащенко і Т.Горбаченко, християнський наративний комплекс ще не поставав об'єктом наукової рефлексії в вітчизняному релігієзнавстві. Це спонукало автора до розгляду заявленої в статті проблеми, надало їй аналізу актуальності.

Пропонована читачеві стаття є спробою аналізу впливів постмодерністських наративних концепцій на християнське богослов'я, постмодерністської герменевтики на сучасну Біблійну екзегезу. Ставиться на меті проаналізувати напрямки та засоби трансформації сучасного християнського богослов'я під час асиміляції ним постмодерністських філософських побудов, виявити методи адаптації постмодерністських ідей в контексті традиційної християнської антропології. Методологічною основою аналізу постають дослідницькі принципи вітчизняної школи академічного релігієзнавства.

Об'єктом нашого філософсько-релігієзнавчого розгляду виступає християнський метанаратив, тобто наративна традиція християнства як форма християнської релігії, яка містить її смисл. Предметом - текст Біблії, який постає як певна «сукупність культурних кодів, у відповідності до якої організується знакове різноманіття культури»[1,1056]. Священні книги не є текстами-стереотипами, а постають в культурах Книги - а християнство та іслам є саме такими культурами - як медіуми складаного духовного відношення читача (віруючого) з їх автором - Творцем.

Християнське вчення не передбачає варіативності. Але воно виявляється тим значеннєвим ядром, силоне поле якого породжує нові значення і нові тексти. Саме християнство породило спеціальну науку - герменевтику. «Історія законів і теорії тлумачення герменевтики, якою вона була колись, поки її не привласнила філософія, тісно зв'язана з історією біблійної екзегетики. Екзегети брали закони чи канони, очищували їх, здійснювали розрізнення різних видів герменевтичної діяльності і розширювали коло її питань; зокрема, у нього входили питання про те, як стає можливим тлумачення як таке, яке впливає на нього проміжок часу між створенням тексту і тлумаченням, що в ньому контролюється запропонованими правилами, а що залишається

на долю осяянь, дарованих тлумачу «згори»».[2, vii].

Однак протягом сторіч християнська герменевтична традиція не була позбавлена впливів «метанаративу» світської науки, світського способу мислення. Ці впливи час від часу привертають до себе увагу дослідників. Наприклад, праця Е.Тізлтона «Два горизонти» [3] послідовно відслідковує та оцінює вплив ідей Гайдеггера та Гадамера на біблійну герменевтику. Саме вплив постмодерністської парадигми мислення на сучасне богослов'я ми пробуємо з'ясувати. Адже кінець XIX ст. став моментом закінчення багатвікового шляху герменевтики від конкретної методики тлумачення сакральних текстів до оформлення герменевтики самостійного філософського, а в XX ст. і загальногуманітарного наукового напрямку. Після Ф.Шлейєрмахера й В.Дільтея Герменевтика саєра остаточно відділилася від магістрального шляху розвитку герменевтики як світської науки. Сучасні теологи віддають першість у герменевтичних дослідженнях світським ученим. А із середини XX ст. можна вже говорити про зворотні впливи філософської герменевтики на розвиток християнської екзегези. Саме їх ми і спробуємо проаналізувати докладніше.

У центрі уваги структуралізму і феноменологічної школи німецької герменевтики XX ст. - мовний феномен, текст як самостійна структура. Онтологізуючи мовну проблематику герменевтики, М.Гайдеггер перетворює герменевтику у вчення про буття. Екзистенціальна герменевтика протестантизму вбачає в такому підході повернення до Слова як основи буття. Трансцендентальна феноменологія Е.Гуссерля та герменевтична феноменологія М.Гайдеггера підірвали примат авторської інтенції. Згідно з Г.Гадамером, зі зміною культурно-історичного контексту текст набуває нових інтенцій. Не можна зрозуміти текст сам по собі, без врахування критеріїв контексту. Отже, виокремлюються дві герменевтичні точки зору:

- зміст твору тотожний авторській інтенції (позитивізм, історизм) - принципова позиція фундаменталістів всіх конфесій;

- авторська інтенція при інтерпретації тексту не має принципового значення (російські формалісти, американські New Critics, французькі структуралісти) - позиція ліберальних течій католицизму та протестантизму.

Згідно з ідеєю М.Фуко, тлумачення Біблії, як усяке тлумачення і всяке знання, відбувається в рамках структури, де знання - сила чи, інакше, влада. У протестантських богословських колах існує точка зору, дуже співзвучна цій ідеї постмодернізму. Відповідно до неї, сама організація канону в Старий і Новий Завіти відображає прояв влади, про який пише Фуко. Щоб відчуті це «насильство», досить фрази «іудео-християнська традиція» (яку не вживають іудейські вчені, що серйозно ставляться до своєї віри), що маскує, на думку М.Лодела, «ідеологічне насильство ... яке триває два тисячоріччя: з-під благопристойної личини асиміляції проглядає високомірною заміна»[4, 334].

Хоч і не явно, деконструктивна позиція присутня в різних напрямках богослов'я звільнення - богословського напрямку в Латинській Америці. Даний регіон християнського світу характеризується різними соціально-майновими контрастами. Саме тут виникла школа тлумачення, відповідно до якої «головний текст - це реальність», тобто політична й економічна ситуація розглядається як необхідна умова розуміння Святого Писання. «Будь-яке пропонуване нам тлумачення (будь то екзегеза, систематичний аналіз або етичний розбір), - пише Мигес Боніно, - варто розглядати з погляду тієї практики, на якій воно засновано. ... Ми не можемо без підозри ставитися до богословського тлумачення, прийнятого у світі багатіїв, а тому не можемо не задумуватися про те, яку практику воно підтримує, відображає і намагається узаконити. Чому, наприклад, до самого недавнього часу від ліберальних тлумачів завзято приховували очевидні політичні мотиви і підтексти життя Ісуса?» [5, 91].

Незважаючи на те, що М.Боніно застерігає проти повної релятивізації Писання й особливо відзначає необхідність задіяти весь інструментарій об'єктивного тлумачення - «історичний, літературний, традиційно-історичний, лінгвістичний», та думка, що основою тлумачення є практика, а не теорія, відкриває двері менш обережним «християнським деконструктивістам». Вони прагнуть підвищити «свідомість» тлумача, перш ніж він зуміє знайти правильне тлумачення, причому під свідомістю мається на увазі усвідомлення факту гноблення. Таким чином, Біблія стає непрямим засобом звільнення - але звільнення від сил, що визначаються, як правило, позабіблійними

термінами. Опора на факт, що Фуко (слідом за Марксом) назвав неминучим і невідворотним: «Істини, породжувані нашими тлумаченнями, завжди комусь приносять вигоду, а комусь заподіють шкоду, у рамках християнського світогляду, проте, є помилковою. Істина починає розглядатися не як проникнення в суть або онтологічна присутність, а як засіб влади.

«Трьома китами» типового модерністського підходу до знання були беконівська фрагментація, картезіанська відчуженість і ньютонівський механіцизм. Ці характеристики модерністського підходу були притаманні біблійній герменевтиці, так само, як і сучасній думці в цілому.

Будь-яке серйозне богословське дослідження Священного Писання припускає роботу з текстом на рівні всіх його зв'язків як з об'єктом, що вимагає пояснення в рамках різних законів граматики. Богослови схильні розглядати текст як механічну систему, що складається з окремих частин, значення котрих ми можемо з'ясувати шляхом правильного і точного застосування деякого методу. Текст - це щось таке, що потрібно розділити на частини, проаналізувати і зібрати заново, керуючись визначеними законами.

Богослови виключають із екзегетичного і герменевтичного дослідження особисті пристрасті, себе. Ототожнюючи об'єктивність з істиною, вони описують свої відкриття в пасивному стані (страдательний залог). Не допускається ніяких посилах на власну думку чи власну переконаність. Тим самим ілюструється третя характеристика модерністського підходу - відчуженість. Л. Улкінсон стверджує: « Ми немов би впевнено уклали, що зуміємо щонайкраще виразити свою повагу до Слова Божого, якщо застосуємо до нього ті методи аналізу, що в століття модернізму були відточені до досконалості» [6, 169]. Він вважає, що на християнську герменевтику істотно вплинув модерністський ідеал незалежної істини, до якої можна прийти, методично і скрупульозно просуваючись від частини до цілого. «Знання ж - щось набагато більше; от чому нам варто прислухатися до постмодерністських критиків, які прагнуть повернути в процес пізнання і розуміння того, хто пізнає і розуміє, - тобто людину, особистість» [6, 169].

Сучасні протестантські богослови вітають деконструктивистський протест проти тієї дуже зручної епістемологічної ідеї, що наше тлумачення і є істина: «Для Деррида немає ні шедевра, ні імені майстра, ні «метафізики наявності», ні Традиції. Є тільки тексти, імена і традиції... Зміст розсіяний, розвіяний по вітрі. Спроби зупинити цей потік, співучо викрикуючи ім'я майстра і споруджуючи штучні острівці безпеки, насильницькі по визначенню. Подібні тотальні акції завжди залишали в історії широку смугу руйнування і страждання, підминаючи і придушуючи «інше». [7, 345]. На думку Джеймса Олтвіса, християни повинні вітати пророчий вимір деконструктивізму: «Для християнського співтовариства, що живе любов'ю до Бога і ближнього, це ... переломні і животрепетні питання. Реальність систематичного насильства, реальність знедолених, пригноблених і безмовних як у наші дні, так і протягом історії, незаперечна» [7 346].

Л. Улкінсон говорить про необхідність визнання того, що «конструкції істини, нав'язані нам реальності, стали причиною великого зла і безлічі страждань» [6, 171]. Християни часом доходять у суперечках із приводу того чи іншого місця Писання до крайньої межі, у першу чергу через переконання в незаперечному авторитеті тієї книги, у тлумаченні якої вони розходяться.

Питання: «Що користі в непогрішному тексті, якщо в нього немає непогрішного тлумачення» для сучасного богослов'я дуже серйозні. І саме відповідь на нього є вододілом, тією межею, до якої сучасні теологи готові використовувати ідеї й аргументацію постмодерну.

Міркування Е. Хірша, що традиція - поганий захист від релятивізму, цілком виконується щодо сучасної біблеїстики: «Ідея традиції щодо тексту - не більш і не менш, ніж історія тлумачення тексту. Кожне нове тлумачення самим фактом свого існування змінює її традицію. Отже, традиція не може функціонувати як стабільна, нормативна концепція, оскільки на ділі являє собою концепцію мінливу, описову... Не маючи по-справжньому стійкої норми, ми навіть у принципі не можемо зробити вибір між двома різними тлумаченнями й у підсумку дійдемо висновку, що текст взагалі нічого конкретного не значить» [8, 250-251].

Цю ідею афористично сформулював Д. Кепьютоу. Його твердження, що «рятівна

звістка в тому і полягає, що ніякої рятівної звістки немає» [7, 352], не може бути прийнято жодною з християнських деномінацій, якими б модернізованими не виглядали їхні богословські побудови щодо ортодоксальної традиції.

Для того, щоб вписати постмодерністські підходи у тверду систему християнської догматики, сучасні протестантські богослови талановито використовують розходження позицій філософів, які вплинули на сучасну біблійну герменевтику. Д.Олтвіс іменує найвідоміше з них «протистоянням Гадамер-Дерріда». [Докладніше про суть розбіжностей філософів див. у: 9.] Богослов стверджує, що істотний момент цього протистояння полягає в тому, що ми бачимо два на вигляд несумісних ідеали. З одного боку, з ім'ям Гадамера пов'язане (справедливо чи ні - інше питання) ідеал «глибоко єдиної істини» (вислів Олтвіса). З іншого боку, з ім'ям Дерріда асоціюється ідеал множинної істини - «розкриття одного змісту за другим у процесі ... безпричинної гри».

За Д.Олтвісом, у цьому протистоянні приховані дві богословські істини - про творіння і стан людства. Переконаність в існуванні джерела істини і можливості розв'язання, на його думку, «спекулює на християнській вірі в те, що все суще створено і тримається на єдиному Божому Слові/Духу» [7, 352]. Але на це єдине слово трансцендентного Бога, що явив Себе в Писанні й творінні, люди відповідають по-різному, при цьому недосконало і гріховно через гріховність своєї природи. «Ми віримо в істинність (нехай навіть і приховану) Божого Слова в творінні й одкровенні; джерела ж цієї віри - в Богом даній волі і (чи можна це вимовити) здатності діяти, збагнути яку ми можемо лише в порівнянні з Його творінням» [6, 174]. Цю волю у поєднанні з творчим дарунком дав людям Бог, але один з її наслідків - гріх. От чому віра в смисл, що лежить в основі того, що Рорті називає епістемологією, має цінність: вона корениться в Божому творінні, що говорить само за себе. Однак має цінність і радикальна підозрливість у відношенні будь-яких людських спроб пристосувати Богом даний смисл до власних систем і тлумачень. Ми пожинаємо плоди того, як ми розпорядилися власною волею, і плоди ці теж гріховні і перекручені.

У такий спосіб богословська інтерпретація постмодерністських ідей залишається на догматичному фундаменті, древньому, як світ. Адже будь-яка точка зору при такому підході може бути оголошена або результатом творчості в рамках доступного для людей, або ілюстрацією гріховності людської природи.

Звернемося до Д.Олтвіса, котрий коментує характерну для філософії Дерріда екзегезу слова *pharmakon*, «з якої випливає, що це або ліки, або отрута». Така двозначність, за Олтвісом, «необов'язково демонструє принципову нерозв'язність чи невизначеність значення. Скоріше на глибинному рівні вона відображає саму суть створеного життя перед Богом: якщо ми підемо за Його діючим Словом, будь-яка річ може стати для нас ліками (тобто благословенням і миром); якщо ж ні, та ж річ може перетворитися на отруту (тобто прокляття і хаос)» [7, 353]. Коментарі, як кажуть, зайві.

Незважаючи на розмаїтість підходів до Нового Завіту в працях різних авторів, у них зберігається доктринальна єдність. Незважаючи на всі історичні особливості, ці праці, як і раніше, становлять для церкви нормативний авторитет. Як написав Дж. Рейман, «наскільки воно спонукує вірити в Слово Боже й коритися йому - от головне випробування для біблійного богослов'я» [9, 203]. Схоже, герменевтичні розбіжності й дебати навколо Біблії припиняться лише там і тоді, де й коли герменевти не будуть вдивлятися в текст «крізь дзеркало в загадці» і знати його лише «почасті» (1 Кор. 13:12). Твердження «інтерпретація або розуміння не статичні» [10, 10] вселяє надію не тільки у продовження досліджень у галузі герменевтики, але й на пошук читачами з різним ставленням до Біблії тих методів, які допоможуть їм почути саме те, що хотів сказати її автор.

За відсутності нової магістральної герменевтичної концепції розвиток християнської герменевтики в наш час відбувається «вшир». Виникла неймовірна кількість нових методів вивчення й інтерпретації Нового Завіту. У прагненні глибше зрозуміти Новий Завіт богослови все частіше звертаються до наукових дисциплін. Їх список увесь час поповнюється: одні, відштовхуючись від лінгвістики, зайнялися семантикою й семіологією; інші звернулися до наративного аналізу, риторичного критицизму й критики, орієнтованої на відгук читача, так званій «новій» літературній критиці. Під впливом постмодерністських ідей перебуває структуралістський підхід до тлумачення

Біблії. Він не переймається збереженням зв'язку повного змісту біблійного тексту зі змістом первісним. Структуралістів не цікавлять питання про історичні передумови виникнення тексту, про характер і духовне життя епохи, способи передачі тексту; часом їм не цікавить навіть намір автора, оскільки предметом головної турботи залишається остаточна форма, якої набув текст як незалежний лінгвістичний феномен.

Однак межі й спрямованість дослідження не завжди чітко простежуються. Одні підходи, орієнтовані на структуралізм, деконструкцію й новітні акценти на герменевтиці, лежать на стику різних дисциплін; інші, такі як канонічний критицизм, - створюють свої власні напрямки. Звертаються сучасні богослови до соціології, антропології й навіть психології. Останнім часом дослідження й інтерпретація Нового Завіту поповнилися «специфічними підходами» - феміністський погляд, чорне богослов'я, «герменевтика двох третин світового населення» тощо.

Залишається неясним, яким чином все це вплине на подальший розвиток християнського богослов'я. Деякі з новітніх тенденцій здаються досить проблематичними. Обмежимося згадуванням двох проблемних моментів. По-перше, деякі прихильники новітнього методу літературного критицизму наполягають на розгляді новозавітного оповідання поза яким-небудь зв'язком з дійсністю. З їх погляду Євангелія, наприклад, варто вивчати як самодостатні й ніяк не пов'язані з реальним світом історії. Тим самим історичні проблеми відмітаються убик як непотрібні. Зміст із цих історій ми витягаємо так само, як витягаємо його з романів та інших творів мистецтва. По-друге, деякі захисники критики, орієнтованої на відгук читача, думають, що єдине значення тексту - це вплив, здійснений на читача. Отже, всі спроби встановити, який зміст вкладали в текст автори Нового Завіту, не потрібні й марні. Кожне із тлумачень тексту - і неважливо, яке саме, - так само добре, як будь-яке інше. Очевидно, що такі висновки згубні для традиційної християнської екзегези.

Використати винятково нові методи прагнуть тільки прихильники крайніх підходів. Залучення нових дисциплін для вивчення Нового Завіту може бути й корисним. Причому це стосується не тільки вдосконалених розробок того, що вже входило в традиційний історико-критичний екзегезис, але й методів вивчення власне тексту. Таким чином, критика, орієнтована на відгук читача, справедливо звертає нашу увагу на неминучу співучасть читача в створенні змісту тексту. Позаісторичний підхід до тексту справедливо нагадує, що текст слід розглядати в його цілісності й що аналіз літературної сторони історичного оповідання теж важливий. Однак для більшості західних протестантських богословів залишається принциповим, щоб всі ці методи розглядалися як допоміжні, а не підмінювали історико-критичний метод. Останній, за їхнім переконанням, як і раніше повинен займати найважливіше місце в тлумаченні біблійних документів. Це аксіома.

Новітні методи вже вплинули на богослов'я Нового Завіту за допомогою дослідження різних спеціальних тем¹. Але ми не бачимо жодної всеосяжної богословської праці, написаної строго з тієї або іншої позиції й орієнтованої на який-небудь із цих нових методів. Р.Скроггс вважає, що нові напрями «ставлять під загрозу саме існування новозавітного богослов'я». На його думку, так звана «герменевтика сумніву» перетворилася в «герменевтику параної». Він закликає поважати «намір авторів тексту», оскільки на ньому засноване богослов'я Нового Завіту². І відбувається так тому, що повне богослов'я Нового Завіту обов'язково повинне вирішити проблеми, які в рамках одних тільки новітніх методів вирішенню не підлягають. Нові методи можуть лише збагатити традиційний підхід. Зрозуміло, як це могло б відбутися, скажімо, у випадку із соціологією. Як залучити до дослідження, наприклад, літературну критику, уявити важче.

Джерела та література:

Усманова А.Р. Текст // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицианов. - М.: АСТ. Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. - С. 1056.

1. Kermode F. The Genesis of Secresy: On the Interpretation of Narrative (Cambrige, Mass.: Harvard University Press, 1979).

2. Thiselton A. The Two Horizons: New Testament Hermeneutics and Philosophical Description. -Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1980.

¹ Приклади див.: Reumann J. (ed.) *Promise and Practice of Biblical Theology*. - Minneapolis, 1991.

² Див. Scroggs R. *Can New Testament Theology Be Saved The Threat of Contextualisms* // *Union Seminary Quarterly Review* - Vol.42 (1988). - P. 17-31.

3. Lodahl M.E. Jews and Christians in a Conflict of Interpretation // Christian Scholar's Review 19, no 4 (1990)
 4. Bonino J.M. Doing Theology in a Revolutionary Situation. - Philadelphia: Fortress, 1975.
 5. Див. зокрема: Петерсен Ю., Фи Г.Д., Дик Э., Паркер Д., Гай К.М., Уилкінсон Л., Хьюстон Д.М. Библия в современном мире: аспекты толкования / Пер с англ. Е.Канищева. - М.: «Триада», 2002.-232с.
 6. Olthuis J. A Cold and Comfomrtless Hermeneutic or a Warm and Trembling Hermeneutic: A Conversation with John D.Caputo// Christian Scholar's Review 19, no 4 (1990).
 7. Hirsch E.D. Validity in Interpretation. - New Haven: Yale University Press, 1967.
 8. Dialogue and Deconstruction: The Gadamer - Derrida Encounter. - ed. Diane P. Michelfelder and Richard E. Palmer. -New York: State University of New York Press, 1989.
 9. Reumann J. (ed.) The Promise and Practice of Biblical Theology. - Minneapolis, 1993.
 10. Thiselton A. C. New Horizons in Hermeneutics. - Grand Rapids, Mich., 1992.
-

Олена Попович

ДИСКУРС ДУХОВНОГО СВІТУ АНОМАЛЬНОЇ ДИТИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА)

Своєрідна летаргія архаїчних уявлень про дитячий період людського життя, вироблений у свідомості дорослих стереотип поведінки та вчинків дитини, ясна річ, відчутно загальмовують процеси розв'язання проблем виховання, формування особистісних складників характеру і світогляду нового члена суспільства. На часі, отже, більш пильний погляд на проблему виявлення таємниць людської душі від перших років життя, що супроводжувався б поглибленим аналізом, а то й переоцінкою раніше висунутих наукових версій.

Предметом дослідження в даній розвідці обираємо проблему дитинства у науково-психологічному, культурологічному та літературознавчому аспектах. За чільну мету ставимо виокремлення розмаїтих психологічних особливостей дитини з вадами, її особистості крізь призму зіставлення початкових виявів і розвитку емоцій, креативу вищих почуттів, здібностей та властивостей характеру, ігрової діяльності, логічного мислення, спілкування з дорослими й однолітками. Розв'язання поставленої мети закономірно спонукає до розкриття складу художньої культури суспільства, пошуків еквівалента між соціальним і художнім, до показу взаємодії власне художніх та соціальних чинників у розвитку мистецтва. У зв'язку з цим зауважимо, ще нині існує поважна кількість соціологічних теорій, викликаних до життя посутньо інтенсифікацією художнього поступування в ХХ столітті, впровадженням засобів масової комунікації, що посилює інтерес до проблем соціології та мистецтва.

Осмислення порушеної нами проблеми вимагає також залучення «механізмів» психоаналітичного методу. Авторка розглядає психоаналіз не виключно як спосіб лікування психічних розладів. Водночас він виступає одним із важливих засобів дослідження різноманітних виявів духовного устрою людини. Добрим орієнтиром у цьому плані слугують, зокрема, праці З. Фрейда, К.Г. Юнга, В. Райха, Е. Фромма, М. Осипова, А. Адлера, І. Григор'єва, Л. Виготського¹, інших фахівців у галузі психоаналізу, аналітичної психології, характер аналізу тощо. Враховуємо й той факт, що метод психоаналізу полягає у свідомому спостереженні аномальних психічних процесів в інших людей (зокрема дітей), у вмінні розкривати їх підсвідому діяльність і формулювати притаманні їй закони.

На думку відомого педагога й психолога П. Каптерова, саме красне письменство виступає важливим засобом осягнення дитячої психіки, оскільки репрезентує непересічний матеріал про закономірності розвитку дитини, формування її особистості. П. Каптеров є автором ряду статей про дитячі типи у творах Ф. Достоєвського; окрему працю вчений присвятив специфіці художнього моделювання дитинства Обломова з однойменного роману І. Гончарова. Слід зауважити, що аналогічний спосіб дослідження психології дитини з часом набув розвитку в багатьох літературознавчих студіях (Ю. Айхенвальд, О. Бороздін, В. Воскресенська, О. Герцик тощо) і мав певний вплив на

становлення педагогічної характерології (П.Ф. Лесгафт, О.Ф. Лазурський).

Художні спостереження, висновки письменників у царині внутрішнього світу людини часто такі ж вагомі й цікаві, як і відомості, котрі дає психологія як наука. Варто згадати у зв'язку з цим імена Т. Шевченка, Панаса Мирного, Ф. Достоевського, Л. Толстого, Дж. Джойса тощо.

Концепція психічного розвитку дитини сформувалася в художній літературі ще в першій половині позаминулого віку. Однак скажемо, що яскраві дитячі постаті трапляються вже в письменстві XIII - XV століть (Парцифаль з однойменного роману Вольфрама фон Ешенбаха, гротескний образ Гаргантюа у Ф. Рабле), проте глибокий і життєподібний образний аналіз дитячого характеру, умов, що формують його, став помітним значно пізніше. Навіть у чудових романах Ч. Дікенса, В. Гюго, творчості німецьких романтиків дитя (відповідно до традицій руссоїзму) постає радше символом чистої природної душі або маленької копії дорослого, аніж повнокровним образом. Очевидно, певний злам у розумінні внутрішнього світу дитини відбувся в художній літературі на межі XIX - XX століть і був підготовлений творчим досвідом Л. Толстого та Ф. Достоевського. Глибока криза, яку переживала в цей період світова цивілізація, викликала розчарування результатами людської діяльності та й розумом, культурою людини загалом. Осмислюючи причини такого становища, майстри слова найрізноманітніших творчих стилів, напрямів звертаються до розкриття проблем дитинства як витоків, першнів особистості (В. Винниченко, Б. Грінченко, А. Чехов, Л. Андреев, І. Бунін, У. Фолкнер, Т. Манн, Р. Роллан, М. Пруст, Дж. Джойс, згодом - Гр. Тютюнник, М. Стельмах, Т. Вульф, Дж. Селінджер, В. Панова, Ч. Айтматов, Ш. Алейхем). Поступово підіймалася завіса над незнайомим, по суті, світом - складним, самоцінним, підпорядкованим власним законам.

Підхід до вивчення особистості, що акумулює в собі психологічний та літературознавчий аналіз, дає можливість зримо уявити логіку розвитку характеру, простежити й оцінити взаємодію літературного героя з навколишнім світом і разом з тим розглянути увесь спектр мистецьких засобів, за допомогою яких викристалізується художній образ.

Уважний розгляд конкретних явищ словесного мистецтва дозволяє простежити розмаїття літературних традицій у зображенні дитини і водночас виявити, що є нового у підходах письменників до даної теми, у використанні засобів художньої виразності. Так, В. Винниченко, Ф. Достоевський, Л. Толстой розпочинають оповідь про дитинство і людську долю загалом із моменту усвідомлення героєм самого себе (8 - 9 років). А в творах Олени Пчілки, Б. Грінченка, Р. Роллана, І. Буніна, Т. Вульфа, скажімо, точкою відліку в розвитку людського життя стає малечий період. Характерно, що при цьому внутрішній світ дитини зображується як «потік свідомості». І це не дивно. Адже спочатку дитина ідентифікована з батьківською свідомістю, ніби злита з нею. Згодом же із цього океану недоторканої одноманітності поволі проступають вияви свідомості, розширюючись і сформовуючи маленьку індивідуальність.

Дібраний літературний матеріал наочно демонструє сам хід психологічного розвитку дитини від народження до юнацтва. Особливого значення набуває художній аналіз закономірностей і рушійних сил такого розвитку: розкриваються пізнавальні процеси (мислення, уява, пам'ять, сприйняття навколишнього світу) та й специфіка особистості. Йдеться, скажімо, про мотиви поведінки, ставлення до норм моралі, зародження та розвиток самосвідомості, прояви й розвиток емоцій, почуттів, здібностей, властивостей характеру, темпераменту; досліджується спілкування з дорослими та однолітками, ставлення до шкільного навчання, гри і под.

Упадає в око, що проблемам дитячої психіки присвячена величезна кількість як наукових студій, так і художніх творів. Це й не дивно, адже лікарі та вчені, психіатри й педагоги, психологи, майстри красномистецтва працюють над їх осмисленням ось уже понад два століття. Однак маємо всі підстави твердити, що проблеми естетичного виховання і розвитку дітей з вадами психічного або фізичного розвитку, їхній почуттєвий світ у вітчизняній науці описані аж надмір поверхово. Врахуймо й ту обставину, що самі діти з уродженими чи набутими вадами, по суті, не мають можливості брати участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем. Адже вони постійно потребують сторонньої допомоги, опіки, чужої участі у задоволенні власних духовних потреб.

Як бачимо, не викликає жодних сумнівів сьогочасність порушеної проблеми в контексті підвищення суспільної і навіть законодавчої уваги до питань задоволення культурних потреб людей із обмеженими можливостями, як і естетичного виховання дітей-інвалідів. У цьому ракурсі суттєво загострюється питання не лише про створення культурно-виховних закладів для дітей, які перебувають за межами стандартного виховання, а й про поглиблене вивчення їхньої психіки, реактивності, чутливості до предметів і явищ, виявів прекрасного чи потворного, сумного чи веселого, високого чи низького.

На нашу думку, помітною перешкодою на шляху до розв'язання окреслених завдань є дефіцит зовнішніх впливів (подразників) та брак емоційних відгуків у аномальної дитини. Це викликає підвищену потребу в емоційній насолоді, що зреалізовується через сприйняття нового, дотепер невідомого. Оцей, так би мовити, сенсорний голод суттєво активізує чуттєву сприйнятливність, пробуджує внутрішню готовність не лише пережити певні естетичні стани, але й виступати безпосереднім виконавцем, учасником, інтерпретатором чогось. Отже, є всі підстави для висновку щодо наявності певних «приспаних» духовних механізмів, які залучаються до дії внаслідок впливу тих чи інших естетичних чинників.

У зв'язку з цим пригадується легендарний давньогрецький співець Гомер. Сліпий автор «Іліади» та «Одіссеї» дотепер височить у світовому письменстві подібно до величній гірській вершини, виступаючи символом усього грецького народу. У своїй поемі незрячий творець вклав небуденну ерудицію, енциклопедичні знання про свою епоху, глибокі й цінні спостереження, зрештою - весь колосальний хист художника.

Незаперечним є той факт, що чимало цінного матеріалу для розкриття психологічних особливостей аномальної дитини дає художня література. Характерно, що майстри слова не лише помічають, але й детально відтворюють тяжіння дитини з вадами зору, слуху тощо до вселюдських духовних скарбів, психологічно вмотивовують естетичні шукання неповноцінних, їхню екзальтовану чуттєвість до світу вищого, прекрасного.

Звернемося, наприклад, до повісті Т. Шевченка «Нещасний». З особливою силою виписано тут епізоди, що відтворюють естетичний вибух згнаньленої душі сліпого хлопчика Миколи, який відбувається під впливом почутих церковних дзвонів, співів, євангельських текстів. Головний герой твору серцем сприймає незрівнянну божественну гармонію, а тому вивисується духом і стає «...у тисячу разів щасливіший за тисячі тисяч зрячих людей...».

Музичним хистом наділяє героя свого однойменного роману Жана-Кристофа Р. Роллан. За письменником, музика володіє незмірно більшою силою узагальнення порівняно із живописом і поезією, а тому спроможна відтворювати увесь глибинний сенс життя. Та й саме життя нібито перетворюється на музику. У романі читаємо: «Все, що коливається і рухається, і бринить, і дихає, - все суще є музика, треба тільки її почути. І вся музика живого буття звучала в Кристофі».

Уявлення Р. Роллана про філософський сенс музики наближені до естетичних поглядів А. Шопенгауера, який вважав, що музика найвищою мірою загальною мовою виражає внутрішню сутність світу, відтак «світ можна назвати... втіленою музикою». Осмислюючи витoki обдарованості людини, Роллан слідує в річищі широковідомих ідей Ніцше про дві художні сили - аполлонівську та діонісійську, які є провідними природними й психологічними складниками будь-якого дару. Діонісійська сила - могутня, стихійна, передбачає руйнацію; аполлонівська ж наділена раціональним, гармонійним і духовним первнями. Ці компоненти - основа, підвалини музичного дару Кристофа, що в різні періоди життя героя виявляються по-різному.

Перш ніж стати музикою, всі події зовнішнього й внутрішнього життя персонажа переломлюються у його психіці. Не випадково розповідь про велику людину Р. Роллан розпочинає з перших моментів її життя: «крихітне дитяче тільце» приховує в собі «поховані в мороці світи, всесвіт у процесі становлення». Ще немовлям Кристоф, не усвідомлюючи, прислухався до звуків, що поєднують стихійне (діонісійське) та гармонійне (аполлонівське) начала: шум річки, розмірене спокійне гудіння церковних дзвонів. Хлопець стає старшим, сформовується як особистість, тому ускладнюється його світосприймання. Р. Роллан наполегливо відшукує, виважує буквально кожну деталь, що свідчить про ранню обдарованість і яскраву індивідуальність героя. Кристофа бачимо розумним, наділеним оригінальною уявою, допитливим, надзвичайно гордим і часто

неприборканим. При цьому всі властивості його натури виявляються у неординарності вчинків, зацікавлені.

У баченні Роллана, людину формують не лише закладені в ній потенції, але й життєвий досвід, навколишній світ, взаємини з собою подібними. Змальовуючи родину Кристофа, романіст акцентує два начала, що вплинули на душу та світовідчуття героя. З одного боку, любов матері, з іншого - спадковість батька - людини бурхливого темпераменту, музично обдарованої (як і багато хто з його роду), але часом некерованої і жорстокої. Ці начала, поза сумнівом, пов'язані з категоріями аполлонівського і діонісійського, переплавляються в душі Кристофа і виявляються спочатку в тому, як хлопчик сприймає виконувану музику. Хвилино нестримних бурхливих емоцій відгукується він на симфонічну музику і тихо благоговіє, слухаючи ніжні, задумливі інтонації народної пісні, яку наспівує його дядько Годфрід.

Навіть побіжні аналітичні спостереження переконують у тому, що потяг сліпих дітей до музики є виявленням певного внутрішнього зв'язку між незреалізованими зоровими естетичними враженнями та екзальтованим сприйняттям краси, гармонії музичного мистецтва і навіть звуків природи - пташиного щебету, шуму моря, вітру тощо. Очевидно, існує якийсь баланс емоційно-естетичного насичення дитячої уяви, душі, психіки. У сліпій дитині емоція не просто суб'єктивна, а суб'єктивноізолювана, адже сліпа дитина неспроможна спостерігати за реакцією інших людей - мімікою, жестами і под. Отже, сприйняття такої дитини ніким не підказане і ні з ким не зв'язане.

Розглянемо під цим кутом зору повість В. Короленка «Сліпий музикант» - один із найзадушевніших творів відомого письменника. Повість вражає надзвичайною переконливістю й предметністю в плані розкриття тонкощів світовідчуття та відстежування етапів удосконалення внутрішнього психоемоційного розвитку дитини з сенсорним дефектом. Характерно, що при цьому автор надмірно не заглиблюється у найпотаємніші куточки душі героя, її швидкоплинні стани, а подає і миттєві, й стійкі зміни у настроях, уявленнях персонажа здебільшого через відтворення взаємин із різними людьми.

У «Сліпому музиканті» утверджується ідея про те, що як постійний морок не може знищити тяжіння до світла, так і відсутність свободи не може змусити людину змиритися зі становищем, долею раба. З погляду автора, Петро - нащадок зрячих батьків, тому за внутрішньою організацією «сліпий є тією ж зрячою людиною, тільки... із заплющеними навки очима...». Лаконічно, але переконливо відтворює В. Короленко процес формування мислення й уяви у сліпого героя, становлення його пізнавальних інтересів, емоцій, почуттів. Їх розвиток вибудовується за віковими сходами - три, п'ять, дев'ять років. При цьому письменник свідомо ставить героя в дещо екстремальні ситуації, ніби випробовуючи його психологічні орієнтири в складних умовах.

Унаслідок наполегливої праці сліпий хлопець стає відомим музикантом, перемігши тяжку фізичну недугу. Однак незабаром він починає думати, що це лише ілюзія щастя, що він прозрів ціною нелюдських страждань тільки на мить. Постійна зосередженість на своєму нещасті сповнює його душу відчаєм, робить натуру егоїстичною. Музикант вважає, що в цілому світі немає нещаснішої людини і що таке існування абсолютно непотрібне. Та під впливом старого гарибальдійця Петро поступово зцілюється від свого відчаю й егоїзму. Він дізнався, що є сліпці, позбавлені до того ж і любові, і ласки, чого сам він позбавлений не був. Петрові хотілося послужити людям своїм мистецтвом, і його особисте нещастя ніби злилося з бідною сотень і тисяч знедолених людей, розчинилося в них, і він відчув, що потрібен, і душа його сповнилася світлом. Духовне прозріння сліпого музиканта відбулося внаслідок його зближення з людьми.

Повість завершується знаменними словами: «Так, він прозрів... На місце сліпого й невгамовного егоїстичного страждання він носить у душі відчуття життя, він відчуває і людське горе, і людську радість, він прозрів і зможе нагадати щасливим про нещасних...».

Особливу роль у впровадженні чільного авторського задуму відіграє в «Сліпому музиканті» музика, причому не лише інструментальна, а й, сказати б, природна, і пісні Юхима, й урочисто-величний церковний передзвін, і навіть вправи героя з фортепіано та сопілкою. Із якоюсь особливою силою виписує В. Короленко епізод «зустрічі» Петра з бурхливою річкою під час прогулянки з матір'ю, що посилюється свистом вітру, протяжним криком ратая. Це емоційно переповнює недосконалу ще душу сліпої дитини, якій бракувало зорового досвіду, й закінчується глибокою втратою свідомості. Ще

одним випробуванням для витонченого нервового устрою Петруся була його зустріч із безтурботною дівчиною, яка не відразу усвідомила ущербність незнайомого й ніби дивного хлопчини.

В. Короленко вводить ці та інші картини, щоб показати інтелектуальне й емоційне зростання аномальної дитини, яка набуває психоаналітичного досвіду саме в процесі безпосереднього зіткнення з природним світом і людським оточенням. Це дає підстави для висновку про те, що естетичні чинники виховання дітей з вадами мають більш вагоме значення, ніж, скажімо, загальна освіта чи формування практично-побутових навичок.

Постать Петруся, як з нашого погляду, була надзвичайно близькою В. Короленкові. Справа в тім, що батька письменника у тридцятирічному віці розбив параліч, і таким він залишався до кінця життя, ставши, фактично, людиною з шизоїдною конституцією. Один із братів Короленка, за його ж визнанням, був галюціантом, а сестра - розумово відсталою і з психічною дефективністю. Сам письменник був натурою надмір чутливою, а наприкінці життя захворів на органічне психічне захворювання - амнотрофічний боковий склероз.

Слід зазначити, що нині доволі сильною є тенденція до психологічного й генетичного аналізу обдарованої особистості, до питань патології творчості. Як свідчать дослідження, певні відхилення впливають на процес творчості і віддзеркалюються у ньому. Звернемося до деяких фактів. Так, увесь рід Ф. Достоєвського по батькові являв собою яскраво виражену психопатичну сім'ю; душевнохворою була мати М. Гоголя; патологічний характер мала мати О. Грибоедова; батьківські лінії М. Лермонтова та М. Некрасова дослідники вважають психопатичними, а обдарованість простежується по лінії матерів. Аналогічних прикладів можна наводити чимало. Справді мав рацію З. Фройд, який у праці «Леонардо да Вінчі» зауважував, що першопоштовхом у творчій біографії митця може бути психічна травма. А Герман Гессе свого часу писав, що художня творчість є чистилищем, яке або знищує душу творця, або трансформує її в нову якість. У такому сенсі творчість є сповіддю або психоаналізом, що звільнює душу від тиску минулого.

Одним із кращих творів М. Горького є глибоко драматичне оповідання «Страсти-мордасти», що має автобіографічний характер. Навряд чи можна назвати інший твір Горького, в якому б із такою досконалістю розкривався контраст душевної краси та соціального й фізичного каліцтва людини, як у цій зворушливій новелі.

...Непролазне болото на околиці безіменного міста. У величезній калюжі бабраться якась людиноподібна істота - п'яна паклюжниця Машка. Обличчя її спотворене сифілісом, сама вона побита безпросвітною нуждою - розпусна, занепала жінка. Здається, перед нами - вичерпна характеристика людини, і додати до неї нічого. Однак письменник веде читача до житла цієї жінки - темного, сирого підвалу, де володарює крайня бідність. І тут раптово перед нами постає світ доброти, безпосередності, світлої мрії, почуттів, які не в змозі заглушити убозтво.

Незабутнім є образ маленького каліки Льоньки, який щиро мріяв про чисте поле, де «трава та квіти», з його дитячою безпосередністю й любов'ю до всього живого. Мрії хлопчини, любов матері до сина пронизані світлим горьківським оптимізмом, вірою в торжество гармонії. Ця віра виявляється і в глибокій людяності автора, і у зворушливій дружбі оповідача з Льонькою, і навіть у портреті героя: «Він приємно усміхався такою чарівливою усмішкою, що хотілося заридати, закричати на усе місто від нестерпного жагучого жалю до нього. Його красива голівка похитувалася на тонкій шиї, нібито дивовижна якась квітка, а очі все більше запалювалися оживленням, притягаючи мене з незборимою силою...».

У творчості В. Гюго дитина й дитинство виступають втіленням справжньої краси, природності. Письменник часто звертається до образів знедолених дітей, чие життя, незважаючи на вияви жорстокості, не може знівелювати їхніх добрих задатків. Гюго цікавлять не лише умови життя, але і внутрішній світ беззахисного страдника, і цей світ літератор відтворює в душі романтичної естетики, узагальнено, але разом з тим психологічно тонко і з великим співчуттям до героїв, відкинутих суспільством.

Пригадаймо й маленьких героїв романів Н. Думбадзе «Я бачу сонце» і «Не бійся, мамо!». У першому творі йдеться про грузинського хлопчика, який сумнозвісного 1937 року залишився без батьків. Ще одним привабливим образом є тут сліпа дівчинка, яка

живе яскравим внутрішнім життям, глибоко осмислюючи світ і себе в ньому. Герой роману «Не бійся, мамо!» також у дитинстві втратив батьків, але, подолавши дитячі страхи, самотність, виріс благородним і милосердним.

Треба сказати, що досить значна кількість літературних творів про аномальних дітей, глибина та проникливість виведених у них образів стимулюють до роздумів і психологів, і педагогів як такі, що сприяють розумінню найскладніших проблем розвитку дитини з вадами. Гадаємо, що застосований нами метод поєднання літературознавчого та психологічного підходів сприятиме чіткішому баченню специфічних проблем розвитку дитини з тими чи іншими вадами, відхиленнями.

Пізнання дитини значно ефективніше, індивідуальніше й насиченіше, ніж пізнання дорослого. Розвиток творчих здібностей дитини - це розвиток креативного мислення, творчої особистості. І якщо дорослий веде дитину цим шляхом, то він виступає не стільки носієм внутрішнього способу дії, скільки джерелом сенсу, почуття, пристрасті.

Розгляд художніх творів закономірно спонукає й до роздумів щодо ролі уяви у творчій діяльності дитини з вадами. Найближчою до предмета нашого розгляду вбачається концепція Л.С. Виготського²: уява, будучи основою творчості, виявляється в усіх гранях життя дитини. Плин розвитку уяви дитини тісно пов'язаний з мовою, основною психологічною формою її спілкування з оточенням. І якщо вада розвитку обмежує чи ускладнює мовленнєві можливості дитини, то відповідно уповільнюється й ускладнюється формування уяви дитини (наприклад, глухі чи глухонімі діти). Досліджуючи роль уяви в творчій діяльності дитини, Л.С. Виготський дійшов висновку, що не слід розглядати уяву як особливу функцію в ряду інших функцій. Це значно складніша форма психологічної діяльності, котра є реальним поєднанням кількох функцій у своєрідному їх взаємоперехрещенні. На думку вченого, роль уяви в творчій діяльності краще передає поняття «психологічна система», яка об'єднується формами уяви та мислення в притаманних їй зв'язках та відносинах. «Для уяви характерний не більший зв'язок з емоційною стороною, не менший ступінь свідомості, не менша чи більша міра конкретності; ці особливості виявляються також на різних щаблях розвитку мислення».

Як ми вже переконалися, зрозуміти і гру дитини, і її внутрішні переживання в психологічному, естетичному й культурологічному аспектах значною мірою допомагають літературні твори. Окрім того, художня література як специфічний вид мистецтва посідає особливе місце в моральному вихованні, становленні дитини, особливо тієї, що має певні відхилення у розвитку. Зіставлення творів різних авторів, моральна оцінка поведінки і вчинків різних персонажів не лише допомагає глибше осмислити явище словесного мистецтва цілісно, а й підсилює його виховний вплив на дитячу свідомість, уяву.

Дослідження вітчизняних вчених допомагають визначити основні параметри повноцінного естетичного сприйняття художньої літератури. Таке сприйняття вчені називають концептуальним або системним, що передбачає не лише розуміння сюжету твору, але і його концепції, авторського задуму, письменницького світовідчуття і ставлення до подій, героїв, їхніх переживань і почуттів, а також здатність історично і критично осмислювати твір, проникати в систему авторських міркувань, а іноді й сперечатися з ними. Більшість психологів підкреслюють, що високий рівень осмислення літературного матеріалу не заперечує, а навпаки, обов'язково передбачає емоційний відгук читача, здатність суб'єктивно, особистісно співпереживати долі героїв. «Активне, цілісне, системне сприйняття на найвищому щаблі - це сприйняття твору у всьому багатстві його змісту і форми», - пише, наприклад, Б.С. Мейлах.

Характерним показником у сприйнятті художнього твору виступає єдність «почуттєвого» і «мислячого». Таке переплетення почуття і думки зумовлюється конкретними уявленнями автора, його складною абстрагуючою думкою, його розумінням життя, міркуваннями. Письменник, як і художник, довго виношує образ. Посередництвом аналізу, відбору характерних рис узагальнюється безліч поодиноких фактів, відбирається потрібне, відбувається аналіз і синтез. У такий спосіб виформовується образ героя. У цій діяльності літератор оперує не лише конкретними уявленнями, а й поняттями узагальнюючими. Як бачимо, є можливість (і це особливо важливо) спробувати зсередини самого тексту проникнути в таємницю художнього мислення творця, зафіксувати його об'єднуючі архетипи.

Отже, звернення до літературного матеріалу наочно переконає в тому, що осмислення явищ словесного мистецтва дозволяє простежити плин психічного розвитку дитини від її народження і містить відповіді на численні питання щодо закономірностей та рушійних сил цього розвитку. Маємо на увазі, наприклад: зображення спілкування дитини з близькими людьми, дорослими й однолітками (Б. Грінченко, Олена Пчілка, Т. Манн, М. Пруст, Ч. Айтматов); образи природи та її роль у дитячому житті (В. Винниченко, Є. Гуцало, Л. Андреев, І. Бунін); відтворення дитячих страхів і їх причин (Ю. Збанацький, О. Іваненко, І. Багмут, В. Гюго, Р. Бредбері); показ особливостей гри та її ролі в житті дитини (О. Донченко, В. Нестайко, М. Вінграновський, О'Генрі, Г. Бейтс, Д. Селінджер); осмислення дитячого сприйняття смерті (Є. Гуцало, Гр. Тютюнник, Л. Толстой, А. Чехов, В. Панова, Ж.П. Сартр); відзеркалення сприйняття дитиною книги, казки, театру, кіно, музики (В. Короленко, Ж.П. Сартр, Т. Манн); зображення музичних здібностей та їх розвитку в дитячому віці (В. Короленко, Т. Манн, Р. Роллан) тощо.

Справді слухними є слова Ж.П. Сартра з його автобіографічної книжки «Слова»: «Усе, що відбувалося, відбувалося в моїй уяві; видумана дитина, я відстоював себе за допомогою видумки. Пригадуючи тепер, як я жив у віці від шести до дев'яти літ, я дивуюся... декорації змінювалися - програма залишалася незмінною... Я створював уявою світ страхів і пристрастей. Упевнений, що живу в кращому зі світів, я бачив своє покликання в тому, щоб позбавити його від зловмисників... Але я народжувався, щоб померти...»

Джерела та література:

1 Фрейд З. Бред и сны в «Градиве» В. Ибсена // Классический психоанализ и художественная литература / Сост. и общая редакция В.М. Лейбина. - СПб.: Питер, 2002. - С.16 - 35; Адлер А. Достоевский. - Там само. - С. 88 - 99; Райх В. Пер Гюнт. - Там само. - С.99 - 106; Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к произведениям художественной литературы. - Там само. - С.106 - 130; Фромм Э. «Процесс» Франца Кафки. - Там само. - С.130 - 141; Осипов Н. Страшное и Гоголя и Достоевского. - Там само. - С.237 - 257; Григорьев И. Психоанализ как метод исследования художественной литературы. - Там само. - С.326 - 349; Выготский Л. Искусство и психоанализ. - Там само. - С.349 - 369.

2 Выготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте // Хрестоматия по возрастной психологии. М.: ИПП, 1996. - С.31.

Наталія Баранова

ЛЮДИНА В ПРОЦЕСІ ЕСТЕТИЗАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Безпосереднім буттям свідомості націй, формою життя етносів постає естетичне світопереживання, яке акумулюється в національно-культурній традиції як специфічна форма відображення дійсності. Феномен національно-культурної традиції може бути виявленим і осмисленим шляхом дослідження тих умов, на ґрунті яких виникає естетичний процес як необхідний та важливий атрибут культури.

Національно-культурна традиція як механізм культурного успадкування одночасно виконує функцію матеріального закріплення, фіксації та вираження естетичних цінностей певної культури. Важливим складовим елементом традиції, однією з форм, яка знаходиться в основі всіх національних культур і служить своєрідним «культурним заповідником» метафізичних смислів і архетипічною символікою естетичного світопорядкування, виступає обряд. Він постає як своєрідне логічне завершення існування того беззаперечного естетичного начала, що живе в кожному народі. Обряд виступає остаточним і вирішальним елементом, який надає традиції смислову завершеність.

Обрядовий компонент в естетичній структурі національно-культурної традиції став об'єктом дослідження у доробках І.Биченкової, М.Заковича, В.Капчелі, Ю.Катріна, А.Сичової, В.Топорова та ін.

Дослідження обряду як феномена дає підстави стверджувати про існування певних факторів, котрі сприяють тому, що обряд виступає засобом опредметнення естетичного в традиції. Одним з них є людина як учасник обрядових дій.

Обряд у специфічній формі відображає та відтворює буття народу, властиві йому матеріальні й духовні цінності. Переважно на конкретно-чуттєвому й емоційно-естетичному рівнях він закріплює та переносить у майбутнє все краще, що накопичено дійсністю. «Без такого оформлення («обряження») духовні цінності, особливо естетичні, які існують, як правило, в абстрактному, понятійному вигляді, не можуть стати об'єктами засвоєння, їх не можна чуттєво сприйняти й усвідомити настільки, щоб вони стали нормою поведінки людей» [3, с. 92].

Обряд і є формою емоційно-естетичного відношення до дійсності. Судження багатьох про те, що в наш раціональний вік почуття та емоції людини начебто втратили своє значення, не витримує критики. В обрядовості ідейний зміст, соціальні, естетичні, моральні ідеали, норми взаємостосунків переплавляються в емоції, співпереживаються та сприймаються нами як власні переконання й почуття.

У процесі естетичної об'єктивації активним началом виступає людина не тільки як об'єкт, що усвідомлює, але і як художник, котрий практично, матеріально діє. В акті втілення людина виступає цілісно, вона чуттєво, інтелектуально, практично активна.

Але існують і однокі тлумачення ролі людини в художній творчості. Наприклад, представники ірраціоналізму вважають, що естетичне - це сфера виключно чуттєвого, тому й абсолютизують у людині чуттєве начало, зводячи його до підсвідомого. Інші вчені визначають лише інтелектуальне начало в людині. У розумінні конструктивістів, представників техніцизму людина - це виробнича одиниця.

Спостереження за поведінкою людей під час обряду та вивчення їх з естетичної точки зору було б найкращим і найдостовірнішим джерелом для певних наукових висновків, узагальнень та умовиводів.

Багатьма науками (антропологією, психологією та ін.) досліджено вже багато фактів і зроблено на їх основі достатньо широкі узагальнення, здійснено класифікацію, виявлено типологію, що можна застосувати й у галузі естетики. Але неодмінно потрібно враховувати специфіку цих наук, які передбачають вивчення людини насамперед аналітично, а не синтетично. Для них важливими є окремо взяті риси та особливості людини; естетику ж людина цікавить як цілісність, іншими словами, не тільки горизонтальна, але й вертикальна її різноманітність.

В обрядах людина розглядається як істота духовна, соціальна. Якщо на біологічному рівні вона функціонує як індивід, то тут, на рівні теоретичного відношення, тобто в системі соціальних взаємозв'язків, людина існує та діє як особистість. «Поняття індивіда, - констатує з цього приводу І.Резвицький, - характеризує людину як представника *Homo sapiens* і фіксує комплекс її природних якостей. Поняття особистості позначає людину як члена суспільства й фіксує сукупність її соціальних властивостей» [6, с. 49]. Будучи особистістю, людина, виявляється, має такі властивості, які роблять її здатною задовольнити потреби інших людей у процесі духовного спілкування.

Тому, розглядаючи обряд, потрібно звертати увагу на важливий момент, який пов'язаний зі специфікою впливу його на учасників даної події. «Спостереження засвідчують, що вплив цей на різні групи присутніх неоднаковий. Умовно присутніх в обряді можна розділити на чотири групи. До першої групи належать ті учасники обряду, над якими проводяться обрядові дії. До другої - їх рідні, близькі та товариші. Третю групу складають ті члени даної спільноти, які власним авторитетом санкціонують обрядові дії. І, нарешті, четверта група - представники даної соціальної спільноти, яким довірено виконання обрядових дій. У релігійних обрядах, окрім цього, в уявленнях віруючих існує і надприродний учасник подій - божество, головний виконавець обрядових дій» [2, с. 20 - 21].

Як правило, найсильніше враження обряд здійснює на першу категорію учасників, оскільки він пов'язаний із важливими подіями в житті людини, з періодом підвищеної мобілізації її духовних сил.

Розглядаючи особливості обряду як форми закріплення людини в новій соціально значущій якості, потрібно звернути увагу на те, що вплив цієї події на особистість значною мірою залежить від складу другої групи присутніх. Підсилення емоційного впливу обрядових дій на людину наявне за умови, якщо серед присутніх на обряді

знаходяться члени сім'ї, друзі, близькі (хоча вони можуть бути й пасивними учасниками). Чим більше людей присутні під час обряду, тим вагомішим він здається.

Для членів третьої групи сила емоційного впливу обряду дещо послаблена, для них він, швидше за все, наближений до святкового. Для цієї групи насамперед вирішальне значення має те, що їх спільнота поповнюється ще одним учасником, або те, що член набуває нової якості.

Що ж стосується емоційного впливу обряду на представників четвертої групи, то він, як правило, прирівнюється до емоційного стану акторів під час спектаклю на сцені, оскільки ці представники - виконавці обрядових дій.

Та чи інша обрядова дія в емоційному та естетичному аспекті - це форма соціального спілкування, вираження людьми піднесених соціальних почуттів, їх уміння співпереживати, співчувати, бачити прекрасне, благородне. «Обряд гуманістичний за своєю природою. Він знімає будь-яку залежність людини від надуманих надприродних сил, звернений до самої людини, до її кращих якостей, пробуджує в людині все добре й піднесене» [3, с. 93].

Отже, обряд регулює хід подій, найважливіших як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, він не тільки формує їх ставлення до певної події, але й зумовлює певні емоції, надає людині впевненості, душевної гармонії, посилює піднесеність почуттів і думок. Виходячи з цього, можна стверджувати, що обряд - це не тільки певний спосіб поведінки, але й відношення людини до системи емоційно забарвлених символів.

Але водночас необхідно підкреслити, що обряд не є специфічним видовищем. У ньому потрібно безпосередньо брати участь, а не бути стороннім спостерігачем. Крім того, потрібно знати обряд та символіку його дій. Із цього приводу доречно згадати слова Д.Угриновича: «Незалежно від того, чи поводитьсь учасник обряду активніше, відіграючи в ньому центральну роль, чи пасивніше, лише створюючи «фон», він завжди активний внутрішньо, іншими словами, він не просто споглядає, сприймає обряд, він живе в ньому, переживаючи ті ж почуття, що й решта учасників» [10, с. 35].

Для обряду, як і для всіх естетичних явищ, характерна евокативність, тобто здатність викликати певну емоцію (радість, здивування, захоплення тощо), оскільки будь-який об'єкт, що сприймається суб'єктом раціонально і емоціонально, розумом і чуттєво, виступатиме вже як об'єкт естетичний.

У результаті численних переживань естетичних емоцій формуються естетичні почуття. Складні та різноманітні почуття виникають під час обряду: людина проймається настроєм певного обряду, стає своєрідним співучасником. Не викликає сумніву той факт, що естетичне сприйняття сприяє розвитку емоційної сфери, емпатії людини. Це свідчить про те, що обряд, окрім естетичного задоволення потреб людини, служить одночасно і засобом спілкування між людьми.

Положення Ф.Енгельса про побутування «культурних форм спілкування» [5, с. 216] дозволяє базувати вивчення естетичної природи обряду на тісному взаємозв'язку між виникненням обряду, його функціонуванням і впливом. У цьому випадку відкриваються можливості багатопланового виявлення та вивчення феномену обряду.

У процесі дослідження встановлюється не тільки естетична кореляція між різноманітними обрядами, але й виявляється особливість їх взаємодії, а також певна залежність обряду від характеру соціального спілкування. Це явище набуває організованої форми спілкування: взаємодії колективу як усередині себе, так і з власне обрядом.

На основі положень К.Станіславського можна стверджувати, що всі елементи обряду впливають спільним дружним натиском на учасників, змушуючи битися відразу в унісон тисячі людських сердець. Напружена атмосфера розвиває масову емоцію, яка охоплює своїм стадним почуттям. Учасники взаємно гіпнотизують один одного й тим самим ще сильніше роздмухують силу обрядового дійства [7].

Розгляд емоцій, пов'язаних з обрядом, дає підстави визначити, що єдність обрядових дій і їх сприйняття зумовлені єдиною основою - естетичними переживаннями. Недарма І.Кант звертав увагу на те, що естетичне переживання утворюється в результаті вільної гри духовних сил людини [4, с. 312 - 320].

Емоційні переживання та думки, викликані в людини значними змінами в її житті, знаходять зовнішнє вираження в діях, які за повнотою та яскравістю вираження емоцій і думок є надзвичайно різноманітними. Це залежить не тільки від того, що люди з

різним ступенем глибини усвідомлюють те, що сталося з ними, але також і від складу їх характеру, типу темпераменту. Однак загальною тенденцією зовнішніх дій, які виражають емоції та думки, є їх відповідність останнім, у результаті чого зовнішні дії стають засобами передачі емоцій і думок іншим людям. Ця тенденція зумовлює необхідність дотримання формами вираження емоцій і думок вимоги доступності їх для розуміння іншими людьми. Без цього емоції та думки залишаються нерозділеними, суто суб'єктивними станами людини. Необхідність в обміні почуттями й думками, викликана суспільною природою людини, породжує такі форми їх зовнішнього вираження, які з максимальною глибиною та яскравістю втілюють їх у себе. Ці форми, котрі актуалізувалися один раз, стійко утверджуються в житті як обрядовий аспект якої-небудь події. Надалі він виконує роль своєрідної формули для зовнішнього вираження викликаних певними подіями переживань і уявлень, позбавляючи людей необхідності кожного разу шукати форми цього вираження.

Обряд покликаний безпосередньо в художніх формах передавати такі душевні й духовні реалії, як почуття самотності, страждання, роздвоєність, біль (поховальні обряди), радість, любов (весільні та родильні обряди). У цьому процесі виявляється намагання художньо освоїти, опредметнити вселюдські ідеї та переживання, матеріалізувати їх.

Найважливішим є те, що жахи втрат, страх, відчай, співчуття, захоплення, святість і т.д. - це реалії свідомості й буття, які не можна побачити очима, це абстрактні поняття та уявлення, але їх зображує обряд, більше того, будучи учасниками обрядових дійств, ми справді відчуваємо, переживаємо щось таке, що важко передати лише словами. Обряд дає можливість нам зрозуміти відчуття та переживання людини, побачити безтілесну природу людської душі з її піднесеними та низькими пристрастями.

І.Суханов стверджує, що в процесі втілення емоцій і думок у зовнішні дії, які утворюють обряд, відбувається узагальнення емоцій і уявлень багатьох людей. «Подібно тому, як під час утворення понять на основі узагальнення конкретних властивостей окремих предметів виникає можливість відриву думки від дійсності, так і при узагальненні емоцій і уявлень окремих людей і спільні для них обрядові форми завжди існує можливість відриву цих форм від справжнього змісту духовного життя індивідів. Причиною цієї можливості є перехід емоцій і особистих уявлень у спільну для багатьох людей форму їх обрядового вираження як зовнішнього втілення суспільної свідомості» [8, с. 216].

У цьому процесі обрядова форма набуває відносної самостійності щодо емоцій і думок, які нею виражаються. Вона може або поглибити, посилити їх у відповідності зі справжнім значенням події для людини, яка їх переживає, або надати їм напрямок, котрий не відповідає цьому значенню. Набувши статусу загальноприйнятої, обрядова форма підпорядковує переживання та думки молодих поколінь загальному напрямку переживань і уявлень, які властиві духовному життю минулих поколінь, що залишили в спадок молодим уже готові форми вираження емоцій і думок.

Обряди виступають могутнім засобом комплексного виховного впливу на людину; їх ефективність полягає в тому, що вони одночасно діють і на свідомість, і на почуття, задовольняючи духовні потреби людей. Співпереживання, які виникають у процесі обрядів, у свою чергу, посилюють індивідуальні переживання окремих учасників цього дійства й спрямовують їх у загальне русло, породжуючи почуття співучасті.

Максимально актуалізуючи в обрядах свої творчі здібності (жест, міміку, пантоміму, танець, музику, колір і т.п.), працюючи в унісон, людина стає втіленням повноти довершеного прояву універсальних життєвих сил і, очевидно, саме тому здатна, як учасник обряду, переживати цілісність буття.

Обряд виконує функцію відновлення світового порядку. Ритуальне дійство ніби реанімує сили традиції. У ритуальних священнодійствах формуються, закріплюються та передаються з покоління до покоління морально-духовні цінності, які визначають стосунки в людському колективі. Тому порушення норм колективного життя, освячених досвідом багатьох поколінь і таких, які стали непохитною традицією, розглядається як виклик.

Отже, в обряді відбувається всебічне «тестування» світу, перевірка всіх можливих зв'язків і відносин за допомогою п'яти почуттів. У результаті відбувається оновлення сприйняття світу людиною, закріплення тих змін, на які орієнтований обряд. Один із

головних смислів такого проінняття почуттями полягає, очевидно, у переживанні переходу від суто фізіологічного сприйняття до осмислення, а відповідно, від природного існування до культурного, в основі якого лежить здатність до семіотизації, духовного освоєння світу. Не випадково кожен із способів переживання так чи інакше замикається на таких поняттях, як дума, думка, розум [1, с. 212].

Як відомо, обряд належить до числа символічних форм поведінки. Більше того, він - вища форма й найпоплідовніше втілення символічності. Це символіка per se, без озирань на матеріальну сторону буття. «Суттєво, що тільки для людини символічні форми поведінки можуть набувати більш високий статус, ніж природні («натуральні») форми поведінки. Лише на людському рівні знак важливіший і суттєвіший, тобто «реальніший» за той, який він означає» [9, с. 54].

В обряді конструюється своєрідна реальність - естетична. Вона з точки зору архаїчної свідомості не умовна, справжня, єдино істинна реальність, оскільки тільки обряд дає можливість наблизитися та навіть заново пережити ту драму, якою повинна керуватися людина у своєму житті. Обряд виявляє той бік речей, явищ, дій, які в повсякденному житті не помітні, але насправді визначають їх істинну сутність і призначення. «Звідси й двоякість усіх явищ, здатність бути чимось одним у побуті й зовсім іншим у ритуалі, та двоякість, яка забезпечує неймовірне переключення з рівня повсякденного життя, турбот і рутини на рівень актуальних цінностей» [1, с. 17].

І навіть сама людина в обряді не відповідає тому статусу, який вона набуває в повсякденному житті. Якщо в побуті людина стурбована головним чином підтримкою свого біологічного статусу, задоволенням своїх матеріальних потреб, особистих інтересів, то в обряді знаходять свою реалізацію її духовні поривання. Настільки ж принципово відрізняється й характер опанування світом. У буденному житті домінує зовнішня реалізація себе: будинок, знаряддя праці й т.д.; в обряді ж людина реалізує свою внутрішню сутність, свої думки, здатність творити. Не випадково обряд усе частіше розглядається як першоджерело майбутніх мистецтв, науки й філософії.

Джерела та література:

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов). - СПб.: Наука, 1993. - 239 с.
2. Горовой В.Н. Обрядность в зеркале времени. - Днепропетровск: Промінь, 1988. - 76 с.
3. Зоц В.А. Эстетическая функция обрядности и ее атеистическое значение // Традиции. Обряды. Современность. - К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1983. - С. 92 - 106.
4. Кант И. Сочинения: В 6 т. - М.: Мысль, 1966. - Т. 5. - 564 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т.- Изд. 2-е - М.: Госполитиздат, 1961. - Т. 18: Произведения. Статьи. Наброски. - 613 с.
6. Резвицкий И.И. Философские основы теории индивидуальности. - Л.: Изд. ЛГУ, 1973. - 175 с.
7. Станиславский К.С. Собрание сочинений: В 8 т. -М.: Искусство, 1958. - Т. 5. - 472 с.
8. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. - М.: Политиздат. 1976. - 216 с.
9. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. - М.: Наука, 1988. - С. 8 - 24.
10. Угринович Д.М. Обряды за и против. - М.: Политиздат. 1975. - 175 с.

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ганна Баран

●

«ПРИЙМИ МОЮ МОЛИТВУ ЧИСТУ». МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТИАНСЬКОЇ ВІРШОВАНОЇ МОЛИТВИ ХІХ ст.

Сучасне українське мовознавство часто висвітлює теми, пов'язані з дослідженнями літературних творів різних жанрів. Одним із таких жанрів є молитва - маловивчений жанр у мовознавстві. Нинішнє суспільство прагне оновлення й очищення, а цьому, звісно, прислуговує релігія загалом та молитва зокрема. Про молитву написано чимало теологами, але сьогодні ми говоритимемо про літературну молитву, її роль в українській культурі, а особливо - про мову української християнської віршованої молитви ХІХ ст.

Актуальність теми нашого дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку української мовознавчої науки часто доводиться звертатися до зразків конфесійного стилю. Власне через призму цього стилю та через випадки виходу за його межі можна розглядати особливості мови української віршованої молитви. Вироблення конфесійного стилю є актуальною проблемою не лише для богословів, але й для філологів.

Сучасний етап розвитку науки позначений підвищеним інтересом дослідників до тих явищ і процесів, котрі перебували поза увагою вчених. До таких явищ і процесів належать практично всі, які так або інакше апелюють до питань релігії. Зокрема, у вітчизняному мовознавстві виникла потреба більшою мірою дослідити вплив християнства на українську мову, поживавити різноаспектні дослідження релігійних творів. Незважаючи на те, що в українському мовознавстві спостерігається активізація уваги до вивчення впливу церковних творів на українську мову, набули поширення дослідження релігійної лексики тощо, українська духовна поезія досі малодосліджена й практично не вивчена.

Віршована молитва - це, з одного боку, художній твір, а з другого - сакральний текст. Вона лежить на грані конфесійного й художнього стилів, а це, у свою чергу, сприяє виробленню в українській мові урочистого стилю. Отже, дослідження української християнської віршованої молитви - це не лише вивчення мови, але й стилю. Віршована молитва займає чільне місце в українській літературі. Майже всі поети зверталися до цього жанру. Незважаючи на це, українська духовна поезія досі лежить осібно. Якщо з боку літературознавчого їй ще приділяється належна увага, то мовознавчих досліджень з цієї теми бракує.

Але не слід забувати, що розвитку української мови, зокрема її урочистого стилю, сприяли церковні твори, починаючи від часів запровадження християнства в Україні-Русі до наших днів, та світські твори, які носили характер молитви.

Питанням мови української християнської віршованої та ритмізованої молитви в українській науці не займався практично ніхто. Дотичними до цієї теми є праці

В.В.Німчука, Н.В.Піддубної, С.Деравчук, Г.І.Віват.

Вибір теми дослідження зумовлений такими причинами:

- вироблення конфесійного стилю в українській мові потребує ряду наукових досліджень;
- необхідністю розглянути українську віршовану молитву з мовознавчого боку;
- браком наукових досліджень з проблеми як у літературознавстві, так і мовознавстві.

Об'єкт дослідження - поетичні твори українських письменників, які мають форму молитви чи близьку до неї (не тільки оригінальні, але й переспіви). Дослідження обіймає твори й визначних майстрів слова, і менш відомих. Численні аматорські молитви не можуть бути предметом вивчення, але ігнорувати їх не можна, бо вони теж показують деякі мовні особливості цього жанру.

Предмет дослідження - лексика й фразеологія, частково фонетика та морфологія, поетичний синтаксис української віршованої молитви.

Мета дослідження - виявити специфіку мови цього жанру, його роль у збагаченні виражальних засобів української мови, шляхи поєднання художнього й конфесійного стилів у цьому жанрі; визначити роль віршованої молитви у виробленні урочистого стилю в українській мові; показати багатство й різноманітність мовних засобів, зокрема, лексичного складу та фразеологічних зворотів, а також дослідити особливості поетичного синтаксису у віршованих молитвах українських поетів.

Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- з'ясувати місце віршів-молитов у новоукраїнській мові й літературі; їх зв'язок зі світоглядом автора;

- проаналізувати з погляду лінгвістики художню практику письменника, виявити традиційні елементи й індивідуальну мовотворчість автора, міру використання книжних і фольклорних елементів (скажімо, у Т.Шевченка - вплив дум, лірницької творчості: «і діди нам розказують Про давні кроваві Тії літа: як рукою Твердою своєю Розв'язав ти наші руки і покрив землею Трупи ворожі» «Давидові псалми. 43»; у П.Гулака-Артемовського - вплив просторічної лексики й бурлескної поезії того часу: «О, вирви, Господи, мене з рук чоловіка, Що шарпає мене, мов горлицю шупльіка!» («Переложение псалма 139»); П.Тичина використовує конфесійну лексику, назви церковної атрибутики переходять у поета з поезії в поезію: *дзвонів згуки; пільми...* хітон («Не Зевс, не Пан...»), *розп'яте... серце; і сміх, і...дзвони* («Закучерявилися хмари...»), *дзвін гуде* («Гаї шумлять»), *серцем дзвоним* («Цвіт в моєму серці...»), *пливуть молитви угорі; сміхом-дзвоном; спадає лист у вівтарі* («З кохання плакав я...»), *За рікою дзвони* («Я стою, на кручі...»), *танцюють згуки на дзвіниці* («Гаптує дівчина...»), *в клубках фіміаму; стаю я на ранню молитву* («Світає...»), *Душа причастилася кротості трав; На квітці метелик мов свічечка* («Блакить мою душу обвіяла»), *хрестом розп'явши руки* («Скорбна мати»), *Очима чесними, христовоскресними* («Ходять по квітах»), *з херувимами служу; Сповиває аналої Синє брязкання кадил; згучить земля як орган* («У собор»), *грезет із риз* («Стою. Молось»), *жита риза* («Іще пташки...») тощо;

- виявити можливі особливості віршово-молитовної творчості духовних і світських осіб (скажімо, молитви Андрея Шептицького, який був видатним церковним діячем, митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським, відрізняються за рівнем використання книжної лексики, наближенням до молитви Святих Отців Церкви від віршів-молитов його сучасників таких, як Осип Маковей, Богдан Лепкий та ін.);

- дослідити лексику й фразеологію з погляду Біблії.

Практичне значення цього дослідження полягає в можливості його використання мовознавцями, літературознавцями, учителями-філологами та теологами. Виявлений матеріал може бути використаний при вкладанні словників української мови, написанні синтетичних праць про мову української поезії та конфесійного стилю, для читання спецкурсів у вищих навчальних закладах, школах.

Історія жанру молитви в українській літературі починається з найдавніших часів,

від язичницької молитви. З часу запровадження християнства в Україні розвивається жанр християнської молитви. Від часів Київської Русі до монголо-татарського нашествия жанр віршованої (ритмізованої) молитви в українській літературі набуває небувалого поширення. У цьому контексті варто згадати старокиївських письменників: Іларіона Київського, Нестора Літописця, Володимира Мономаха, Данила Заточника. У їхніх творах ще помітна залежність від Святого Письма та творчості староболгарських авторів -Костянтина-Кирила, Климентія Охридського, Костянтина Преславського та ін. Проте від запозичень вони переходили до написання самобутніх творів, позначених національним колоритом та актуальними для свого народу проблемами. Так, «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського завершується молитвою, у якій автор благає Бога зберегти цілісність і незалежність Руської держави.

Починаючи з другої половини XVI ст. жанр молитви набуває в українській літературі інтенсивного розвитку. На цей період припадає початок власне українського книжного віршування. При розгляді жанрових форм тодішньої поезії необхідно враховувати позалітературне, прикладне значення віршованих молитов. Молитва має значення як хвалебна пісня на честь Христа, Богородиці, святих, а також як покаяння автора перед Богом. У процесі трансплантації, уживлювання цієї системи в українську літературу перебудовуються традиційні середньовічні жанри, вироблені в письменстві візантійсько-слов'янського ареалу впродовж попередніх століть. Вони поступово наповнюються новим змістом і набувають нових функцій, внаслідок чого змінюють свій характер і свою структуру, свою художню специфіку. Це стосується зокрема жанрів метафізичної або духовної поезії, закоріненої в християнській літургійній гімнографії. Відбувається трансформація середньовічних поетичних жанрів у поетичні жанри Нового часу. Цей процес зумовлювали внутрішні потреби духовного життя України, внутрішні тенденції розвитку її літератури.

За всю історію свого існування українська церква прагнула до створення молитовних художніх текстів, які були близькими до народної пісні й народного розуміння. Серед прихожан і священників молитовна пісня завжди займала особливе місце. З часів прийняття християнства й до наших днів українська віршована молитва живе не лише як світський твір, але і як сакральний. Часто авторами таких молитов виступали священники. Особливого розвою українська віршована молитва, написана в священницькому середовищі, зазнала в період українського відродження й бароко. В українську літературу того часу входять талановиті письменники, які здебільшого були богословами. Їхні твори найчастіше носили релігійний, зокрема молитовний, характер.

Звідси жанр молитви зазнає новаторських змін у структурі. Неповторними поетичними витворами стали молитовні цикли- «вінці» та молитовні епіграми на честь Христа, Богородиці, святих, що належали перу Д.Наливайка, А.Білобородського, К.Транквіліона-Ставровецького, Л.Барановича, Д.Туптала, В.Ясинського та ін.

Даміан Наливайко навіть звертається в молитві до хреста як знамення Господнього. Автор вважає, що спасіння людей - саме в поклонінні хресту як символів смерті й воскресіння Ісуса Христа.

Одним із авторів віршованих молитов у давній українській літературі був Авраам Білобородський, поезії якого лягли в основу новітніх українських молитов-пісень. Староукраїнська віршована молитва знайшла свій вияв у подальшій новітній церковно-релігійній молитвотворчості.

Відомою була свого часу молитва Афанасія Селецького «Утверди нас, Господи, у віри стояти...», де автор закликає «отців і братію» читати його твори та не забувати автора в молитвах. Такий заклик свідчить про своєрідну філософську концепцію староукраїнської віршованої молитви. У чому ж вона полягала? Зародження й розквіт стилю бароко в той час вплинули й на ставлення до молитви як віршованого жанру.

Загалом, молитва в давній українській літературі продемонструвала свій безпрецедентний духовний та мистецький потенціал, поступово набуваючи, окрім суто містичних, ще й світських якостей.

Варто зазначити, що українська поезія того часу загалом, а молитовна зокрема була різномовною. Писалася здебільшого латинською, польською та староукраїнською мовами. Та все ж тогочасну віршовану молитву об'єднує своєрідна «бароковізація» середньовічної традиції, оспівування старо- та новозавітних біблійних сюжетів і мотивів, літургійної гімнографії, молитов та покаянь. Цю поезію представлено багатьма як анонімними, так і авторськими віршами й піснями. Складаються гімни й псалми на честь Трійці, Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, святих; їм же присвячуються численні епіграми, зокрема дескриптивні вірші - написи до зображень різних постатей християнського Олімпу та сцен євангельської історії; особливо слід відзначити так звані вінці - своєрідні цикли молитовних епіграм, звернених до Бога, Богородиці чи святих. Набувають популярності вірші, приурочені до різних релігійних свят, насамперед Різдва й Великодня, складені як у серйозному, так і в бурлескному тоні. Сюди ж належать ліричні медитації молитовного, покайного й напучувального змісту; полемічні інвективи проти іновірців, еретиків, одступників; роздуми на релігійно-філософські теми, часом пройняті мотивами соціальної критики. Розробляються мотиви несталої й швидкоплинності земного життя, осудження мирських спокус та розкошів, неминучості смерті, рівності перед нею всіх, незалежно від родовитості, багатства, маєстату; елегантні роздуми про добро і зло, про сутність щастя тощо. Діапазон стилю цієї поезії розгойдується від урочистості гімну чи оди до бурлескної гротескності напівнародної жартівливої пісні. Серед метафізичних, релігійно-філософських віршів чимало безсумнівних шедеврів барокової витонченості. Щодо цього виділяються великодні поеми Андрія Ску(о)льського та Іоанікія Волковича, Лазаря Барановича та Дмитрія Туптала, «вінці» Варлаама Ясинського та Дмитрія Туптала, низка дрібних віршів.

Віршам XVII-XVIII ст. властива витончена версифікація (в основному в межах силабічної системи віршування, але з частими проявами силабо-тонічних тенденцій) і яскрава, барокового характеру, поетика - різноманітність ритмів і строф, перехрещення ключових понять, концепти, учуднена метафорика, гра символами, акростихи тощо... Водночас більшість елегій і пісень насичена народно-поетичними образами і символами. Вони багаті на пестливі морфеми і постійні епітети, властиві фольклору порівняння і паралелізми, персоніфікаційні звертання до птахів, гір і долин, «бистрих вод», «тихих скель». Вишукані багатослівні звороти на адресу Бога чи святих починають поступатися місцем лаконічним звертанням, а основу змісту складають роздуми про насущні проблеми повсякденного буття суспільства і людини (наприклад, мотив нещастя України від воєнних лихоліть у молитовних віршах Л.Барановича). Можливості жанру молитви розширив і Г.Сковорода, у творчості якого містичне світобачення поєднувалося з філософсько-художньою концепцією світу й людини. Згодом ця традиція набула свого подальшого розвитку у творчості Т.Шевченка та його послідовників.

Цю традицію намагалися продовжувати письменники-священики в дев'ятнадцятому столітті, але на перешкоді стала русифікація церкви. Тому в цей час у жанрі молитви творять письменники, які не мали безпосереднього стосунку до церкви, але вважали себе християнами й, окрім світських творів, намагалися писати твори - «діалоги з Богом» (за В. Пахаренком).

Нова українська література, починаючи з бурлеску й трагедії, не перервала традиції адаптації біблійних жанрів. Українські романтики дають практично «чистий» варіант жанру молитви.

Загалом молитовна поезія першої половини XIX ст. носила бурлескний характер. Особливо цей колорит присутній у молитвах П. Гулака-Артемовського «Переложение псалма 125» та «Переложение псалма 139». Особливої настроєності надають цим поезіям порівняння: «*як наймит з панських рук рятунку й ласки жде*», «*як наймичка прохатъ до пані йде*», «*мов горлицю шульпика*», «*мов стріли, зуби*», «*мов тим пліточкам*». Використовує П. Гулак-Артемовський емоційно-забарвлену та просторічну лексику: «*язик їх - патока*», «*ще гірш от мишака*», «*притрусили як тенета квіточками*», «*бо до землі моя*

приклякла шия», «роз'юшається», «із неба угілля спаде». Як видно, «Переложения» псалмів П. Гулака-Артемовського зазнали впливу барокової поезії XVII-XVIII ст. У них ознаки конфесійного стилю розмиті й нечіткі і, навпаки, риси художнього стилю з елементами бурлеску випливають на перший план.

Дуже потужним, емоційно та художньо переконливим стало звернення до жанру молитви в українській поезії другої половини XIX - початку XX ст. (Т.Шевченко, І.Франко, Олена Пчілка, Леся Українка, С.Руданський, М.Чернявський, С.Яричевський, К.Устиянович). І. Франко до того ж опікувався текстологічним, літературним та історико-критичним аналізом Біблії.

Одним із основоположників нової української віршованої молитви, беззаперечно, був Т. Шевченко, оскільки саме він у новій українській літературі найбільше створив високохудожніх зразків цього жанру. Зрештою, «фактично весь «Кобзар» - бесіда із Всевишнім» [Пахаренко В. Тарас Шевченко (1814 - 1861): Сторінки нового підручника з української літератури для 9-го класу. // Українська мова та література. - 2004. - Ч. 2 - 4. - С. 6.]. Шевченкова молитва - це молитва за цілу націю, за покритвджених людей, за окремих осіб і також - хоч доволі рідко, за себе. Молитвою поет дякує Всевишньому за ласки духовного характеру. І, як не дивно, молитва присутня в Шевченковому розпачливому наріканні, схожому з тим, як Христос на хресті дорікнув Богові: «Лі, Лі, лама савахані - Боже мій, Боже мій, чому Ти мене покинув? (Матей, 27:46). А ще є в Шевченка гострі звернення до Бога, слова страшні, погрозливі, у формі іронії, навіть сарказму, яку оминали проповідники Київської школи, вважаючи її надто гострою для урочистої проповіді, але яку вживав Іван Вишенський. Шевченкові непримиренні рядки, які часто можна розтлумачити як безбожні, варто пояснити словами Пауло Коельйо: «Лише ті, у кого в серці зайнявся священний вогонь, насмілюються боротися з Богом. І лише вони знають зворотний шлях до Його любові, бо доходять до розуміння того, що нещастя - це випробування, а не кара» [Коельйо Пауло. Пятая гора/ Перев. с португ. - Киев: София, 2004. - С. 225.]

У Т.Шевченка маємо кілька зразків «чистої» молитви: «Молитва», «Царів, кривавих шинкарів», «Злоначизаючих спини» та фрагментами у формі інтертекстуальності в різних творах. Складником жанру молитви є покладання сподівань на втручання Бога в людську долю. Шевченко звертається до Бога за справедливістю, яку люди не здатні створити на землі, без сторонньої допомоги. Тобто чи йдеться про покарання панів, чи про щастя селян - у кожному випадку мовиться про певне диво, на яке й сподівається творець молитви. Поет часто вдається до форми роздумування. Шевченко адаптує сакральні зразки молитви до українського літературного середовища. Його молитва виступає в різних формах (роздумування, міркування, подяка, прохання, навіть не-молитва). До Шевченка в новій українській літературі не часто зверталися до цього жанру і, як наслідок, він був недостатньо розвинений. Шевченко представляє молитву як жанр у розвиненому стані.

Після Т. Шевченка жанр молитви в українській літературі розвивається доволі потужно. Під впливом Кобзаревих молитов виникають релігійні твори Олександри Псьол, котра зустрічалася з Шевченком, отримала його схвальні відгуки про свою творчість і яка зазнала його великого впливу щодо форми й змісту своїх літературних творів. Майже як Шевченкові, звучать звороти із молитви Олександри Псьол «Молим тебе, Боже правди, Боже благостині»: «*Не покидай сиротою у степу-пустині*»; «*як батько, як рідная мати*»; «*вони стануть святою водою*»; «*як в купелі викупають і душу напоють*».

Слід зазначити, що П. Куліш, який часто критикував Т. Шевченка, теж зазнав неабиякого його впливу. Усе ж, якщо у Шевченкових молитвах відчувається щира віра, глибока християнська філософія, то в Куліша, навіть незважаючи на те, що він був перекладачем Біблії, помітна нотка еретизму. Так, скажімо, твердження поета «Твоїх церков ніяких я не знаю» носять суто протестантський характер. Хоча ставлення П. Куліша до Бога неоднозначне. Дуже часто навіть ім'я Господа письменник пише з малої літери, виказуючи цим своє напівпозитивне ставлення до Бога.

Зазнав Шевченкового впливу й Л. Глібов, чиї заклики до Бога традиційні, розпачливо-народні. У його релігійних віршах переважають узвичаєні для молитви звороти.

У багатьох письменників XIX ст. знаходимо молитви, які версифікують молитву Ісусову «Отче наш». Такі версифікації можна натрапити в Ю. Федьковича, у молитві якого відчутний перегук з євангельським текстом, повторюються звороти молитви «Отче наш», роз'яснюється їх значення. Ця молитва не може вважатися ні перекладом, ні переспівом, бо має оригінальні рішення й ознаки письменникового стилю. Версифікували молитву «Отче наш» М. Старицький, Осип Маковей, С. Черкасенко, П. Штопало та ін.

Наближає до «Символу віри» свою молитву В. Самійленко. Він навіть дає їй аналогічну назву. Хоча зовсім по-іншому, ніж у канонічній молитві, подає нам сутність Бога.

Чимало письменників XIX ст. присвячували свої твори на честь Христа, Богородиці, святих. До таких належать Уляна Кравченко, В. Щурат, Б. Лепкий, Олександр Олесь та ін.

Окремо можна виділити дитячу поезію XIX ст. у формі молитви. До такої можна віднести вірші «Маленька українка» Олени Пчілки, «Ангелику мій» Ю. Федьковича, «Молитва за Україну» О. Кониського. Остання молитва, хоч і давно вже стала християнським гімном України, була написана автором як дитяча пісня. Про це свідчать хоча б слова «Нас, дітей, просвіти». Українська дитяча віршована молитва сповідує християнські принципи, навчає дітей бути добрими, щирими, любити батьків, друзів, рідний край. Вона стоїть на ідеях народної педагогіки, які використовували у своїй роботі відомі українські педагоги Г. Ващенко, С. Русова, К. Ушинський.

Одним із великих пластів українського молитвотворення є молитви за Україну. Їх велика кількість, і вони носять риси гімнів. До таких належать Шевченкові молитви як «чисті», так і інтертекстуальні, «Благання» Л. Глібова, уже згадувані «Молитва за Україну» О. Кониського та «Маленька українка» Олени Пчілки, «Молитва», «Молитва до святого Йосифа», «О що ж Тебе, мій Отче» Уляни Кравченко, «Дай нам, Боже» В. Самійленка, «Бажання» С. Павленка, «Мій край» Петра Шелеста, «Молитва за український народ» Андрея Шептицького, «Молитва» А. Кримського, «О милий Боже України», «Молитва» Б. Лепкого, «Скарай їх, Боже!» П. Карманського, «Молюсь... Лише молюсь, благаю» Олександра Олесь, «О Ісусе!» П. Штокала та ін.

Деякі молитви українських поетів XIX ст. стали церковними гімнами й виконуються в храмах. До них належать «Молитва за Україну» О. Кониського.

Слід зазначити, що молитви світських письменників відрізняються від молитов духовних осіб за лексикою, синтаксисом, стильовими особливостями. Скажімо, «Молитва за український народ» та «Молитва про Божу мудрість» Андрея Шептицького мають канонічні ознаки молитви. Їм не притаманне художнє оздоблення (епітети, метафори тощо). Це - зразки конфесійного стилю.

Якщо говорити про лексику української християнської віршованої молитви XIX ст., то варто зазначити, що словесні засоби в українських поетів постають у надзвичайно цікавих вираженнях. Оскільки в молитві, що, як реторта, перетворює в собі засоби художнього й конфесійного стилів, переплетено риси літературні й релігійні, то, звісно, у лексиці молитов ми знаходимо групи слів, що належать як до одного, так і до іншого стилю.

До художнього стилю належить використання авторами просторічної лексики, оригінальних образів, оказіоналізмів, діалектизмів, синонімії, епітетів тощо. До конфесійного стилю можна віднести вживання церковнослов'янізмів, староукраїнської лексики, традиційних канонічних зворотів, біблійної фразеології.

У молитві письменників XIX ст. просторічна лексика, а також діалектизми трапляються нечасто. Це можна пояснити жанром молитви, адже піднесений, урочистий його стиль за своїми законами не припускає великої кількості простонародної лексики та діалектизмів. Усе ж таки не слід забувати, що молитва -

твір художній, тому емоційно-забарвлену та просторічну лексику, а також діалектизми можна знайти в цих творах.

У П. Гулака-Артемовського знаходимо такі зразки емоційно-забарвленої та просторічної лексики («Переложение псалма 125», «Переложение псалма 139): *шувліка; дошкуля; їм уд у Бога недовгий; щоб запобігла їй чим в нуже дочці, небозі; чваньки нам допекли ті пишни; А що ті брехуни на мене там несуть* тощо. Як уже було сказано вище, на письменника впливала барокова поезія, тому й не дивно, що в його молитвах так багато просторічної та емоційно-забарвленої лексики. Але поети-романтики та поети після Шевченка вже меншою мірою послуговуються такого роду словами й висловами. Усе ж трапляються такі засоби живорозмовної мови в Антіна Могильницького (*витати зіниці; там світила в облаках заткнув*), Т. Шевченка (*розмахав, насміялись*), Олександрі Псьол (*темнісіньку нічку*), П. Куліша (*до оглуху; видумками розум туманять; стовпами не підперти; нам всім капут; кукобився на небі; в гибкім Еребі; гидоносно; безсилок; нам не в моготу; знемігшися*), Л. Глібова (*совісті ясної не замутити*), Ю. Федьковича (*кроїли; там з снопочка буде кланя*), І. Франка (*противний вітер*), Петра Шелеста (*пожиряють*), А. Кримського (*просю, видертись*), Б. Лепкого (*з руїн кістки й череп'я вимітати*), С. Черкасенка (*здихать не попусти*), П. Карманського (*у мізку гложе; й вергли на них свою скажену лют; і їсть мене печаль; вонь*), В. Пачовського (*мертв'яки; народ се мій мече*) та ін.

Оригінальність образів, метафоризація, уживання слів у переносному значенні, okazіоналізми в українській віршованій молитві ХІХ ст. слугують збагаченню художньої мови твору, свідчить про багатство виражальних засобів. У Шевченкових молитвах, скажімо, okazіоналізми трапляються набагато рідше, ніж у творчості інших українських поетів як сучасників Кобзаря, так і його наступників. Та все ж можна подібати okazіоналізми в деяких як саркастично-моралістичних, так і конфесійно-піднесених творах Кобзаря (*юпкоборець, московця, царята, львилице, тихолобцям, худосилих, хребетносилі, зло зачаті, крутоберегий, добретворящого тощо*). Уживання слів у переносному значенні в Шевченка трапляється набагато частіше (*за хрести Ховається од сатани; на дітях наших препоганих Святая кров Його; даруй словам святую силу - Людськеє серце пробивать; Встане правда! встане воля! тощо*). У Шевченкових наступників теж широко використано метафоризацію, оригінальні образи, okazіоналізми: П. Куліш (*молекул космоса твого; животрору; зоряві книжки; безсилок*), А. Могильницький (*птиці краснозвучі*), Ю. Федькович (*засльожені квіти; втомиться плач*), В. Шашкевич (*о зірко-воле*), М. Старицький (*прозорого спокою кристалю; перлистою росю*), Уляна Кравченко (*іродам-ворогам*), П. Грабовський (*від скону-муки; тьму згромаджену розвій; тхни огнем палких надій*), В. Самійленко (*око єдиного Духа*), М. Вороний (*в простороні високій; в безмежності глибокій; лобо-гоже*), А. Кримський (*рай - святая тюрма; я палюсь*), В. Щурат (*сівачі будуччини; в жизні-цвіті; Нехай тепер лютус ад, - в спокою мусить, рад не рад, мою лишати душу!*), Б. Лепкий (*лелії долоні; спали заржавілі окови; сумним псалмом пророка Єремії; одноцільно*), С. Черкасенко (*в захваті-осанні; злобою п'яні*), П. Карманський (*і безпріютним з терня стелить ложе; їх здичавіння здумало вороже; І дзвонимо одчасм серць в окови; впали в кігті зради; дай нам силу по-геройськи вмерти; і очі розбишаки Слізьми гасили жар Твоїх невинних ран; довкруги хреста танок веде тиран; жахучим полином і трійлом сатани; сльози іржавлять сталь; з поганьблених оков; наш п'яний сум*), Олександр Олесь (*накине жемчуг сліз твоїх; Що я тебе з землі брудної У рай небесний не відніс (про Діву Марію); мучусь-умираю; Сховали шлях від нас тумани*), В. Пачовський (*звіздиться небо; краса... розсипала... самоцвіт; А бідний народ мій - трава степова; Молитва раба розломилась*) та ін.

Вживання діалектизмів в українській віршованій молитві ХІХ ст. вкрай рідкісне. Більшою мірою послуговуються цим засобом західноукраїнські автори. Зрештою, таку тенденцію неважко пояснити: у той час українська літературна мова лише проходила шлях становлення як мова писемна, західноукраїнські автори, дотримуючись принципу живонародності, наближали мову своїх творів до тієї говірки, якою послуговувався простий люд у тій місцевості, де проживали поети.

Тому діалектизми Ю. Федьковича відрізняються від діалектизмів В. Щурата, оскільки Федькович жив на Буковині, а Щурат - на Львівщині. Але з цього ряду випадають твори І. Франка, Уляни Кравченко, Б. Лепкого. У молитвах цих авторів використано мову, наближену до сучасної літературної. Особливо це стосується Уляни Кравченко, яка не виросла в україномовному середовищі, а української мови навчилася вже в дорослому віці. Вивчена мова була рафінованою, без нальоту народності. В інших західноукраїнських авторів можемо знайти ряд діалектизмів: Антін Могильницький (*що-сь* (який)), Ю. Федькович (*мня; ні руги; гейби; нім* (поки); *кроїли; голов* (голову); *на кавалки; угризки; троски всі ся упокоїли; ще-м не думав; відь* (напевно); *нічо; зачну; ми* (мені); *хоть най кілька в'ни гарують; під землев;* "го (його), *мем* (будемо); *оден* (один)), І. Франко (*остатня нитка; значіння*), Осип Маковей (*кожний, покуси* (спокуси); *припадком* (випадком)), В. Щурат (*най; часних літ; повісти; приймили б* (прийняли); *мер* (умирав)), Б. Лепкий (*до споду* (до низу); *переможці* (завойовники); *сину* (синю); *поранною* (поранньою), *лік* (ліки, лікування)), П. Карманський (*трійко; д'явольські; хоре* (хворе)), В. Пачовський (*до щаду*) та ін.

Як бачимо, використання діалектизмів у молитвах українських поетів обмежене. Варто наголосити, що, окрім суто діалектних слів, таких, як *часних літ, гарують, на кавалки, мем* тощо, маємо цілий ряд контекстуальних діалектизмів таких, як *переможці* (завойовники); *сину* (синю); *поранною* (поранньою) тощо, які існують у мові в іншому лексичному й граматичному значеннях.

Мова української віршованої молитви ХІХ ст. багата синонімами. Трапляється, що, скажімо, Т. Шевченко в одній поезії вживає різні за звучанням слова на позначення одного й того ж явища чи дії (*там бояться, лякаються; не зрять Бога над собою, не бачать, не знають; во тьмі Ада потонула, проклялась на світі; забвен буду, покинутий; радуються, славословлять, хвалять ім'я Боже*). У цьому сенсі слід згадати про те, що поет використовує синонімію й щодо імені Божого (*Господь; Бог; Боже милій; пристанище; добро; заступник; творче неба і землі; моя любо; Творитель тощо*). У Ю. Федьковича - *любиш, голубиш; ангелику мій, небесний мій друже; гори, скали, скиби* тощо. В О. Кониського - *науки і знання; ласки, щедроті*. У М. Старицького - *безжурного, святого; скорботи, жсалі, печалі, муки*, в І. Манжури - *темні, сірі люди*, в І. Франка - *муки, розпука, зневір'я; любий, рідний*, в Уляни Кравченко - *держи, хорони; Великий, Єдиний; квітка з Лазарету, Марія; добра, світла* тощо.

Не відсутня в українській віршованій молитві ХІХ ст. й антонімія. У «Давидових псалмах» Т. Шевченка, особливо ж у псалмі І, який побудований на антитезі, Шевченко як перекладач услід за автором вживає антонімію й антитезу для підсилення змісту (*Блаженний муж - лукавий, нечестивий; обновляться - загинуть; а Бог мені помагає, мене заступає і їм правдою своєю вертає їх злая*). Прослідковується антитеза через антонімію й у Шевченковій поезії «Молитва» (*подай, ниспошли - не давай; злочинаючих - доброзичлимих; неситим - роботящим*). В інших поетів теж широко використовується такий прийом, як антитеза на основі омонімії: П. Шелест (*пани та хами; родяться, вмирають*), П. Карманський (*Скарай їх, Боже!, Подай їм, Боже!*).

Неодмінною ознакою конфесійного стилю є вживанням автора церковнослов'янської та староукраїнської лексики. Такою лексикою послуговуються автори віршованої молитви ХІХ ст. Скажімо, у Шевченка лексичні церковнослов'янськи належать переважно до релігійно-моральної сфери. Вони, як правило, виконують номінативну функцію, серед них багато грецизмів. Скажімо, *аналой, ангел, апостол, віттар, євангеліє, риза, псалом, спас, спасати, закон, ірод, милосердний*. Непрямим церковнослов'янським запозиченням є в Шевченка вживання повних (нестягнених) форм прикметників (навіть субстантивованих) у різних відмінках: *роси срмонської, на святій гори високої, сіонській, органи глухії, едомляни злії, едомській діти, преподобній во славі, в залізніє пуга, сильній чужії, лукавії лоде, пуга кутії, святіє предтечі, сіянеє жито, веселії жнива, убогая ниво, смутній пастирі, немудрії* тощо.

Окрім Шевченка, використовують церковнослов'янські запозичення та

староукраїнські слова й інші поети ХІХ ст. П. Гулак-Артемівський більшою мірою використовує староукраїнську лексику, знову ж таки під впливом бароко (*слобони; живи буде ввік*). Письменники після Шевченка надають своїм молитвам урочистого звучання за допомогою церковнослов'янізмів та староукраїнської лексики, наближуючи свої твори не лише до конфесійного стилю, але й до літургійно-церковної гімнографії.

Наприклад, П. Куліш вживає такі церковнослов'янізми та староукраїнську лексику: *небеси; юдолі; создателю; чту; простри животворящий силі; вповаю; ввік сього; ввік буде свят; строять; зорнути; благий, животворящий силі; восприемлю* тощо, А. Могилинецький: *напасти многи; золотаві лучі; сміюца природа; знам'я твої опіки; що ся дуже боять сго виду; борба з рук Твоїх, - приспійши ж побіду!; Твоєї слави ціли; совершити; сли судеб Твоїх глубін незмїрена*, О. Кониський: *осіни; сохрани; доброго світа; многая літа*, Ю. Федькович: *склоню голов; красна; сего світа; сохрани мя; Да прийде царство Твоє пресвяте*, М. Старицький: *довженикам; добровонним; пред лицем*, В. Самійленко: *прісно*, О. Маковей: *еси, сьогодні, твого*, М. Вороний: *тьму; в обителі*, Андрей Шептицький: *від ложі й обману*, В. Щурат: *ізбранный; низпошли; в жизні; днесь; спас; ад*, Б. Лепкий: *своїм язиком говорити; всепїтая*, С. Черкасенко: *насуцний; днесь*, П. Карманський: *будь милостив; вергли; побіду; сповіцаю; противна мєсть; вонь; чають*, Олександр Олесь: *златний; жемчуг*, В. Пачовський: *безоружний*. Ці приклади можна було б продовжувати, але варто лишень сказати, що використання церковнослов'янізмів поетами ХІХ ст. свідчить про наближення молитви до конфесійного стилю.

Про приналежність української віршованої молитви ХІХ ст. до конфесійного стилю свідчить використання авторами біблійної та церковно-релігійної фразеології. Якщо прослідкувати за фразеологією молитовних творів ХІХ ст., то можна помітити, що в них превалюють фраземи, почерпнуті з Євангелія, Псалтиря та молитов суто конфесійного походження. Щоб переконатися в сказаному, наведемо приклади фразеологізмів, використаних авторами у віршованих молитвах: Ю. Федькович: *Жасні мечі в плуги ся перекують!; Отче наш, котрий еси на небесі; І буде воля Твоя*, Уляна Кравченко: *Святиться нам ім'я Твоє!; квітка з Назарету* (цей зворот не біблійний, швидше, народний, усталився через греко-католицькі церковні народні пісні, у яких часто вживається це стійке словосполучення), В. Самійленко: *Вірю в єдиного Бога; крім Бога, нічого немає; Дай нам, Боже; Нині, прісно і ввіки*, Петро Шелест: *споконвіків свій хрест несуть*, О. Маковей: *нехай святиться нам твоє ім'я; най буде... воля твоя!; як ми процаєм нашим ворогам; царство боже внутрі вас*, М. Вороний: *Хай же діється Воля Господня*, В. Щурат: *сіють сім'я; жнива час; стати під хрестом при Тобі; ходжу блудом; розп'ятий на хресті*, Б. Лепкий: *не дасть на сміх*, С. Черкасенко: *Хліб насуцний Подай ти нам хоч днесь; посипають попелом чоло*, П. Карманський: *міць Самсона; Гунову ватагу; на гору хрест нести; це Кайни*, Олександр Олесь: *Пошли мені розум!; Ти, що орла в небесах окриляси*.

Про приналежність української віршованої молитви до конфесійного стилю свідчить також використання авторами традиційних для цього жанру зворотів. Наприклад, *тихою правдою доброго слова; дай нам позжити; чорною славою; край звеселити; доброю славою, цацям просвіти* (Л. Глібов); *Боже великий, єдиний* (О. Кониський) (варто зазначити, що О. Кониський зробив цей вислів крилатим); *опікує все добрий; веди на добру путь; добра та світла храм* (Уляна Кравченко); *дай нам силу* (П. Грабовський); *Все в руці Твоїй, Боже; вічний спокій; духів чистих, сил небесних* (М. Вороний); *Приніс людям мир, спокій; Хвала Тобі; дай їй мир, спокій* (В. Щурат); *О милий Боже України!* (вислів узвичаєний Шевченком); *помилуй нас; покрий же нині омофором* (Б. Лепкий); *Скарай їх, Боже!; Подай нам, Боже!; за кров невинну; за нашу волю; Ти бачиши наше горе?; Прийми, Благий, під захисну егіду; Прости мене, прости; Ти міг любити світ* (П. Карманський); *Молюсь, благаю; Прийми мою молитву чисту; Прости мене; Тишу і мир нам пошли* (Олександр Олесь); *Спить степ зачарований в місячнім світлі; і зорі так світять; засмучене серце моє* (В. Пачовський) тощо.

Послугування традиційними зворотами, біблійною фразеологією,

церковнослов'янізмами, староукраїнською лексикою свідчить про приналежність української віршованої молитви XIX ст. до конфесійного стилю так, як використання художніх засобів у цих творах свідчить про приналежність української віршованої молитви до художнього стилю. Поєднання конфесійного й художнього стилів, беззаперечно, створюють в українській мові новий стиль - урочистий.

Прислугується до виникнення урочистого стилю українська віршована молитва, котра ввібрала в себе весь чар українського слова, засвідчила про спроможність мови, яку вважали наріччям, посилати свої молитви до Господа. Про багатство української мови свідчить синонімія звертань до Бога (імені Бога) в українській віршованій молитві XIX ст. Про велику кількість звертань до Бога в Шевченка ми вже говорили вище. Що ж до інших поетів, то спробуємо прослідкувати за синонімією імені Господа. Наприклад: *Господи* (П. Гулак-Артемівський); *Боже*; *Великий Боже, отче й творче світу!*; *Ой Боже отче!*; *создателю* (П. Куліш); *Боже наш, Боже наш!* (Л. Глібов); *Боже великий, єдиний* (О. Кониський); *Боже мій*; *Боже з неба високого*; *Отче наш* (Ю. Федькович); *О Отче наш*; *Боже правий, милосердний* (М. Старицький); *О розп'ятий!* (І. Франко); *Великий, Єдиний; мій Отче* (Уляна Кравченко); *Правий Боже* (П. Грабовський); *єдиний Дух*; *Буття*; *Всєдиний* (В. Самійленко); *Вічний цар*; *О Господи, мій Боже милий!* (С. Павленко); *Всєильний Боже*; *Правдивий Боже* (Петро Шелест); *Наш отче* (О. Маковей); *Царю небесний*; *Духу правди*; *Предвічний Боже* (Андрей Шептицький); *О Боже ласкавий!*; *премудрий і правий; мій Боже*; *Боже сильний*; *Боже правий* (М. Вороний); *Батьку! Авва-отець!* (А. Кримський); *Пастирю*; *Спасе-Христе*; *Владико мій і царю всіх Святих!*; *Вєсєводо наш ізбранний!* (В. Щурат); *О милий Боже України; мій Боже; о Господи* (Б. Лепкий); *Всєильний Отче! Наш Отче пребайдушний; О осоружний; холодний* (С. Черкасенко); *Благий*; *Всєблагий*; *за правду вбитий Христе* (П. Карманський); *О Боже мій милий!*; *Боже, що ранок і день посиласи* (Олександр Олесь).

Як бачимо, багато з наведених звертань - усталені стійкі звороти, але трапляються й оригінальні рідкісні наймення Бога, як, скажімо, *о розп'ятий!* (І. Франко), *Батьку! Авва-отець!* (А. Кримський), *Буття*; *Всєдиний* (В. Самійленко). Надibuємо й різко негативні звертання, іноді богохульні й атеїстичні, хоч використані в молитві, зверненій до християнського Бога й такій, що не заперече його існування. Як приклад, можна навести слова С. Черкасенка: *Отче! Наш Отче пребайдушний; О осоружний; холодний*.

Крок за кроком ми переконаємося, що мова української християнської віршованої молитви XIX ст. надзвичайно багата. Про це свідчать певні спостереження за синтаксисом цього жанру.

У поетичних молитвах XIX ст. переважають спонукальні речення за метою висловлювання. Часом трапляються риторичні запитання й оклики. Усі ці риси притаманні релігійній молитві, адже молитвотворець, звертаючись до Бога, просить у нього, запитує про щось. Отже, українська віршована молитва не порушує канонічної синтаксичної будови молитви. Майже всі молитви XIX століття містять інверсії. Це є свідченням того, що поети наслідували стиль стародавніх авторів молитов, які дуже часто послуговувалися інверсіями. Як спонукальні речення, так і інверсії допомагають нам причислити українську віршовану молитву XIX ст. до конфесійного стилю. Але цей жанр в українській літературі відносно своєї синтаксичної будови має ряд рис художнього стилю. Це - порівняння та порівняльні звороти, відокремлення. Наприклад, порівняння та порівняльні звороти: *Як наймит з панських рук рятунку й ласки жєде Або як наймичка прохать до пані йде, Щоб запобігла їй чим в нуж дочці, небозі, - Так шукаємо добра й підмоги в Бозі* (Наведений зворот настільки широкий, що переходить в складнопідрядне речення. Його можна назвати не порівнянням, а паралелізмом.); *мов горлицю шульпика; мов стріли, зуби; мов тим пліточкам* (П. Гулак-Артемівський); *як батько, як рідная мати* (О. Псьол); *як світ зорі* (П. Куліш); *світлим, як зоря* (С. Павленко); *мов хробаки живуть* (Петро Шелест); *мов пташині; мов по суші; як грішник; мов стривожєне дитя* (І. Франко); *наш дух, як гадина, не має крил* (О. Маковей); *як укохану дитину; як перлину* (М. Вороний); *мов лелії долоні; немєв уста дитини; мов*

добрий лік поклав йому на рани; словами, мов мітлюю; Мов Прометей, круки нас клювали (Б. Лепкий); мов голодним псам (С. Черкасенко); як той бур'ян на полі; мов лелії; як стадо псів; мов маки; немов важкий таран; немов немила вонь; мов келих лелій; як люта змора (П. Карманський); як янгол на землі; як мак, червону людську кров (Олександр Олесь); люд мій, як попіл (В. Пачовський).

Наведемо приклади відокремлень: *оперись на незнанні (П. Куліш); часу не гаючи; щиро бажаючи миру і братства; процвітаючи; правди благаючи (Л. Глібов); вчувши голос дужий твій (П. Грабовський); тілом і духом обмежені (В. Самійленко); вмиваючи сльозами смутку душу; каючись; вмираючи (В. Щурат); сльози, в горі скам'янілі; рани, в серці накоптілі; за кров невинну, ріками пролиту; за волю, до хреста прибиту; над ріками, змужнілими від крові; віднявши нам над ворогом побіду (П. Карманський); серце, змучене землею (Олександр Олесь).*

Отже, поєднуючи риси художнього й конфесійного стилів, українська християнська віршована й ритмізована молитва ХІХ ст. стала зразком урочистого стилю, вивчення якого в українському мовознавстві лише починається.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Олександр Кухарук

ЧИ МОЖУТЬ БУТИ ЛИЦАРІ ДРУГОГО СОРТУ?

Олексій Сокирко. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726: Наукове видання. - К.: Темпора, 2006. - 280 с.: іл.

Поява даної рецензії викликана дружньою реакцією на серйозне інтелектуальне подразнення, спричинене виходом у світ праці шановного колеги. Визнаємо певну провокативність назви, але вона, здається, не виходить за межі усталеної традиції. Про необхідність та важливість фахової апробації дослідження, кваліфікованої наукової редакції писано-переписано. Далєбі, це є одним із напрямів діяльності відомого спеціалізованого видання. Проте раз по раз серйозні наукові чинники змушують переконувати авторів та редакції в очевидному.¹

У даній рецензії робиться спроба окреслити Проблему (перша частина назви), що відкриває шлях до Дискусії, у відповідності до стандартів запропонованих редакцією та більшістю авторів «Українського гуманітарного огляду». Вочевидь, поділяється точка зору, що наукова рецензія - це не персональний випад, а ділова дискусія у фаховому полі, підтримано і негативне ставлення до продукування, навіть з найщиріших побажань, білянаукових міфів.²

Непересічною подією для вчених істориків, викладачів, студентів, а також усіх шанувальників вітчизняної військової історії (саме таке коло бажаних читачів вказано в анотації видання) стали друк та широкі презентації книги Олексія Сокирка в різних регіонах України. Видавництво «Темпора» продемонструвало свій високий професіоналізм: ошатне оформлення, високоякісна поліграфія, розкішні ілюстрації. Викликає повагу вміння директора видавництва пані Юлії Олійник залучати до благородної справи поширення історичних знань високопрофесійних авторів. Цілком логічно в їхнє коло потрапив обдарований та високоєрудований фахівець, з досить нечисленних в Україні спеціалістів власне військово-історичної проблематики - Олексій Сокирко. Тобто відбулося рідкісне поєднання високого технічного рівня видавництва, зацікавленості у створенні високоякісного наукового продукту з актуальної та малодослідженої тематики і потужного потенціалу дослідника збройних сил «козацької доби». Як наслідок, перед очима рецензента лежить ошатна книга з дружнім написом. Та постає досить складна проблема, котру й мав до певної міри прояснити розлогий вступ.

При всій щирій приязні до О. Сокирка, повазі до інших шановних рецензентів, навіть побіжний перегляд репрезентованої монографії викликав досить сильне подивування та цілу низку незручних запитань. Загальне враження лише посилилось по мірі повторних прочитань тексту.

Не маючи змоги детально зупинитись на всіх, м'яко кажучи, дискусійних питаннях, (довелось би писати принаймні збірку), зупинимось на ключових.

Стало вже класичним: «Як корабель назвеш, так він і попливе». Зрозуміло, що навіть наукове видання є певною мірою комерційним продуктом навіть для такого мецената,

як видавництво «Темпора». Без сумніву, існує авторське право, а певна провокативність назви привертає до книги увагу. Допустимо, що в певній традиції «постійні», «затяжні», «охотницькі» війська вважалися «другим сортом». Але як бути з наступними характеристиками: «увійшли до наукового обігу маловідомі до того матеріали архіву яскравого представника старшинської еліти кінця XVII ст. полковника Іллі Новицького». ³ І далі: «Невдоволення переважної частини козацтва спрямувалось в тому числі й супроти найманців, котрі асоціювались в очах посіпльства з «дуками і панамми», та яких недолюбливали через обтяжливість їх постоїв». ⁴ Цікаво все-таки дізнатися думку фахівців, зайнятих дослідженням Гетьманщини XVII-XVIII століть, зокрема офіційного рецензента Віктора Брехуненка та колеги по факультету Віктора Горобця: «Антін Танський, Максим Самойлович, Гаврило Бурляй, Григорій Галаган, Стефан Яворський, Дмитро Чечель і т.д. - «другий сорт» чи еліта Гетьманщини?» На жаль, в Олексія Сокирка відсутня доказова відповідь, точніше наявні два протилежні варіанти відповіді.

Вищесказане стосується і розшифровки назви: «Наймане військо Лівобережної Гетьманщини». Досить розкрити зміст монографії, в ньому, крім певною мірою чужорідного розділу I: «Феномен найманства в ранньомодерній Європі», ми зустрічаємо: розділ II: «Охотницьке військо у військово-політичній системі Лівобережного Гетьманату»; розділ III: «Принципи організації охотницького війська»; розділ IV: «Озброєння і тактика охотницького війська». До речі, у своїй дисертації Олексій Сокирко досліджує саме охотницьке військо. При цьому він себе позиціонує як фахівця з історії найманого війська Гетьманату. ⁵ Можна погодитись, що це поняття близькі, однак далеко не тотожні. В даному випадку, ймовірно, саме прагнення вийти за усталений понятійний апарат без відповідної наукової апробації зіграло злий жарт. Адже О.Сокирко, посилаючись на літературу та джерела, демонструє різницю між власне найманом та «затяжним» військом Речі Посполитої, оперує положеннями Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, схвалену резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1989 р. Але чомусь це розуміння не припадає йому до серця й він визнає: «За нашим глибоким переконанням, яке ми спробуємо обґрунтувати в подальших розділах цієї роботи, взагалі навряд чи можливо створити універсальну модель найманства, настільки багатокладно воно виглядає для Півночі й Півдня, Сходу й Заходу Європи XVI-XVIII ст., котра, зростаючи й формуючись як Європа модерна, ще дуже мало нагадувала якусь цілісність, про яку нині так люблять говорити історики». ⁶ Характерно, що короткий перелік ознак найманства Олексій Сокирко починає з позастановості, шукаючи ідеальний тип найманця й акцентуючи увагу на шляхах залучення до служби через завербування, нібито як ознаку найманства. Але це одна з універсальних форм комплектації, характерна для частини постійних або регулярних армій всіх часів, поряд з волонтерством (охотництвом), рекрутчиною і т.д. і т.п. ⁷ Без сумніву, Європа була різною, проте більшість універсальних ознак найманства давно визначені, й пан Олексій мав їх перед своїми очима. Вони дійсні і для Європи XVI-XVII століть, і для Азії, для Давнього Сходу: найманець (найманці) - це особа, що завербована для військової служби з міркувань особистої вигоди чи вигоди інших, від кого вона залежить; вони є чужоземцями і не є офіційними союзниками; їх підрозділи (частини) не повністю інтегровані в збройні сили наймача. Саме для Європи пізнього середньовіччя характерною рисою є становий характер найманства, утворення ним певної корпорації на зразок цехових.

Дозволимо висловити припущення, що корінь труднощів О.Сокирка лежить не в площині визначення найманства, знаного ним. Вочевидь, у спробах пошуку «ідеального типу найманця» він насправді шукає «ідеальний тип солдата (вояка постійного чи регулярного війська)».

Отже, ми маємо справу з прикладом не досить коректної назви, котра не досить точно розкриває зміст монографії. Пряма підміна термінів у даному випадку носить методологічний характер, що, на нашу думку, значною мірою нівелює цікаві та змістовні здобутки автора, концентровані в розділах II-IV.

Що стосується розділу I, то, можливо, його загалом варто не поміщати в даному науковому виданні. Нам здається, що Олексій Сокирко зробив класичну помилку, нехтуючи законами формальної та наукової логіки: «**Перефразувавши вислів «століття солдатів», яким італійський поет Флавіо Тесті охарактеризував XVII ст., сповнене війн, повстань і дворянських фронт, і назвавши його «століттям найманців», не ризикуємо**

надто далеко відійти від тогочасної реальності. Прикладів на підтвердження цього є чимало: від літературних творів й аж до сухих документальних свідчень, де поняття «солдат» дорівнює «найманець» і навпаки - найманець одночасно ототожнюється з солдатом - людиною війни»⁸. Зробивши класичну «незначну»(!) підміну понять, О.Сокирко не прагне навести посилання на підтвердження однозначного ототожнення солдата з найманцем, що є свідченням впевненості в своїй позиції, але ставить його в дещо незручне становище. За класичною формулою логіки помилка у великій (базовій) посилці (твердженні) руйнує всю структуру силлогізму. Так, найманець досить часто солдат, але солдат далеко не завжди найманець. Щоб не наводити «сухі документи», звернемось до загальновідомих свідчень літератури, коли солдат не є найманцем навіть у XVII столітті, як літературний герой, так і його історичний праобраз: д'Артаньян, де Тревіль, Ярема Вишневецький, Іван Богун і т.д., і т.п., не кажучи вже про таких «солдат», як принц Конде, Густав-Адольф, Петро I і т.д.

Зробивши досить дивну для наукової логіки річ, пан Олексій продовжує: «Засвоївши цей понятійний апарат, наукова історіографія довгий час не замислювалась над сутністю самого найманства та його відмітними рисами, зараховуючи до нього практично всіх вояків європейських армій XVII-XVIII ст.»(!)⁹ Радує, що шановний Олексій Сокирко робить висновок, що «практично» всіх, але не всіх. Цікаво, хто ж становить винятки: Олівер Кромвель, принц Євгеній (Ойген) Савойський, Моріц Саксонський, Олександр Суворов, Джордж Вашингтон (даруйте, він не досить європейець), Тадеуш Костюшко, Наполеон Бонапарт, їхні солдати чи офіцери? Здавалось, встановлено, що XVII-XVIII ст. - це час творення регулярних, певною мірою національних армій. Яюсь незручно посилатися на загальновідомі праці, які частково вже вказав Олексій Сокирко, але ж існують довідкові видання, і не лише з загальної військової історії, в яких вищевказані проблеми знайшли належне розв'язання. Вони досить доступні й, без сумніву, як і багатьом іншим, вони добре відомі й пану Олексію.¹⁰

Для завершення аналізу I розділу, повна рецензія на який мала перевершити обсяг самого розділу, цитуємо далі: «Так на одній дошці з легкої руки істориків опинились геть не схожі один на одного німецькі ландскнехти й англійські «круглоголові», італійські кондотьєри й українські козаки, пруські солдати Фрідріха Вільгельма I й французькі жандарми Карла VII. Усі вищеперечислені формування явно не вписувалися в традиційні військові моделі середньовіччя, але одночасно мали настільки багато відмінностей між собою (головним чином у системі набору й оплати служби, стосунках із державою та внутрішній ієрархії), що це практично не давало підстав об'єднувати їх одним родовим поняттям».¹¹ Знову безіменні історики, що, мабуть, вписують ці формування в Середньовіччя. Справді, порівняти жандармів Карла VII, тобто рицарів ордонансних рот, сформованих після рішень Орлеанського парламенту 1439 року, на заміну військ найманців як представників однієї з перших спроб формування національної постійної армії, гонорових знатних професіоналів, кожного з котрих обслуговувало та підтримувало в бою «копіє» мінімум з 5 осіб, та солдата регулярної пруської (брандербурзької) армії, досить складно. Але все ж їх об'єднує той фактор, що вони належать до постійних, національних військ, й навіть хронологічно не дуже вписуються в середньовіччя. Коректніше порівнювати жандармів та ландскнехтів, які внаслідок реформи Максиміліана I мали стати аналогом королівських стрільців Карла VII. До речі, «ландскнехт» може перекладатись і як «жандарм». Точна різниця в зміні значень даного терміну - питання, що частіше використовувалось як синонім найманця - «ландскнехт» чи «ланцкнехт», потребує окремого дослідження. Стосовно «круглоголових», цей термін перш за все стосувався парламентської партії в Англії часів «Великого заколоту». Початково збройні сили «круглоголових» (армії Парламенту) складали волонтери й міліції графств. Їх справді не варто порівнювати з «ландскнехтами». У контексті тут читаються «залізобокі» чи представники «армії нової моделі», традиційно пов'язаної з іменем Олівера Кромвеля. До її складу входило до 1/3 іноземців, але «червонокаптанники» - це лише один з перших вдалих зразків постійної національної армії! У військовій історії, вже починаючи з XIV ст., допустимо говорити про спроби створення національних збройних сил. У принципі можна погодитись, що межа між «служу й за це отримую гроші» та «отримую гроші й тому служу» досить тонка, але все ж вона існувала й існує.

Олексій Сокирко рішуче ламає «застарілі поняття», по-новому дивиться на проблеми

військової історії, її соціальні аспекти, але чомусь розділ І не переконує, виходячи навіть з вищевикладеного. Проте завдяки йому О.Сокирко має можливість підвести до думки, що якщо XVII століття є «століттям найманців» для Європи, то Україна - теж Європа.

Однак все ж який контраст з першим розділом являють основні розділи книги - другий, третій та четвертий. Знання джерел, глибокий аналіз матеріалу. Виникає питання, невже один автор писав попередній та наступні розділи? Саме той. Знову зустрічаються дрібні та серйозні огріхи. Візьмемо для прикладу проблему написання імен та прізвищ, про що не раз говорилося в УГО. Чому Олексій Сокирко так не любить Михайла Кияшка, вперто іменуючи його «Кіяшком» та роблячи виняток саме для нього. Гаразд, таке авторське транскрибування, але поява на 194 сторінці Великого литовського гетьмана Л.Поцея та поміщення його в іменний покажчик поставить в глухий кут будь-якого читача. В українській історичній традиції прізвища представників цього потужного литовсько-білоруського роду, котрий мав значні володіння і в Україні, прийнято писати та читати як «Пац».¹²

Отже, в ключових розділах книги, справді достойних пера високоерудованого фахівця, також зустрічаються досить контроверсійні положення, не кажучи вже про посилену синонімізацію термінів «найманець», «охочекомонник», «компанієць», що відповідає загальній заданості твору. Та знову і знову викликає спротив принципове чи безпринципне поводження автора з певними усталеними науковими нормами, і не тільки зі сфери гуманітарних наук. О.Сокирко провів справді титанічну дослідницьку роботу високого рівня по оцінці раціонів охотницьких військ та унаочненню їх у табличному вигляді, порівнянню з раціонами вояків інших країн. Але знову, на нашу думку, невдалі визначення граф таблиць, особливо колонки 2, 3. Так, виявляється, є вага в системі мір XVII ст. - 100 шт. чи відро.¹³ Причому в системі Сі відро важить приблизно 10,2 кг, а можливо, 8 кг. Далі більше, гарнець стає теж мірою ваги, як і джка, а в системі Сі 4 гарнці важать від 11,12 до 12,008 літра!¹⁴ У принципі і четверик, і четверть, і осьмачка теж міри, тому, мабуть, доцільніше 2 і 3 колонки (графи) таблиць назвати теж «міри», а в четвертій залишити вагу. Далі Олексій Сокирко робить ще одне «відкриття»: в Артикулі 1716 року в дужках поміщує уточнення, що раціони - фураж.¹⁵

Здійснювати на багатьох сторінках аналіз харчування вояків, складні розрахунки енергетичної цінності раціонів (правда, йдучи за своєю методою, автор застосовує і термін вартість раціону, ймовірно, з грошовою одиницею кілокалорія) та прийти до висновку, що їх харчували фуражем?¹⁶

Інколи виникає сумнів, що О.Сокирко розуміє, скорше забуває, що таке раціон, присмак, порціон. Так, аналізуючи «добовий порціон російського солдата» (без алкоголю) він виводить за його межі «другий хліб» - пиво. Однак цифра в 2724 ккал як найнижча, при наявності фунта м'яса на добу викликає сумнів, навіть без врахування пива.¹⁷ А якщо це конина? Дещо вище О.Сокирко твердить, що її харчова цінність становить від 1743 до 2816 ккал на 100 грам.¹⁸

Легко підрахувати, що фунт такого м'яса в середньому давав би вояку близько 7000 ккал на добу. Згоден: хай їм не давали конину - нехай свинину, волове м'ясо, телятину. Ці продукти теж досить поживні та калорійні, містять білки, жири, вуглеводи, що дають організму людини необхідні калорії. Якщо ж аналізується раціон вояка, то справді 0,814 кг хліба, 0,164 кг круп, 0,013 кг солі - досить скромно. Після таких «дрібних» неточностей, виникають сумніви й щодо фактичного підтвердження концепцій та висновків Олексія Сокирка щодо блоку проблем, пов'язаних з матеріальним забезпеченням вояків.

Адже не потрібно навіть вчитуватись у текст, продиратись через хащі термінології. Досить подивитись розкішні ілюстрації та звернути увагу на їх текстову розшифровку, щоб зрозуміти, «що щось негаразд в королівстві Данському».

Наведемо короткий перелік показових коментарів ілюстративного матеріалу: сторінки 34-35 - «Варязькі (?) воїни часів Вільгельма Завойовника, фрагмент гобелену королеви Матильди XI ст.» (?). - Маємо «легке» уточнення наукових термінів, як і на сторінці 24; Даний унікальний витвір мистецтва загальновідомий як «гобелен Байє», а відкоментувати «варязьких воїнів» вже вище скромних сил та терпіння рецензента. С. 43 - «Основний обладунок мушкетера зазвичай складався з бандальєра - широкої перев'язі...» Взагалі-то обладунок, «захисне спорядження» - металеві каски - вживався

значно рідше, далі твердить автор. Тобто продовжуючи думку О. Сокирка: перев'язь мушкетера, наприклад, Портоса, є основним «захисним спорядженням», а не видом портупей для прикріплення шпаги, кинджалів та всього того, що перераховувалось автором. А як бути з нагрудниками з особливо твердої шкіри та кірасами, котрі видніються в мушкетера на С. 43 та дуже добре простежуються на продовженні гравюру Я. де Гейна вже на С. 233. Звичайно, солдати ніколи не любили зайвого тягара, проте саме мушкетери захисний обладунок, як правило, використовували. З яких причин етапи заряджання мушкета загнані на С. 233? Адже на сторінці 45, недалеко від 43, ми бачимо гравюру - «Вправи з мушкетом». Проте на самій гравюрі чітко видно напис, що це гренадер, озброєний фузеєю. Можливо, у когось не викличе сумнівів ототожнення «гренадера» та «мушкетера», «мушкета» та «фузеї», але якесь різниця все ж існує.

Щоби не ятрили далі душі, звернемось до реконструкції самого О. Сокирка, які свідчать про непересічність його особистості. Без сумніву, він надзвичайно обдарована та талановита людина, з глибокою ерудицією. Однак підсвідомість тривожить думка: можливо, час, затрачений на реконструкції, варто задіяти на редагування тексту? Традиційно на сторінці 212 читаємо: «Мушкетер сердюцького полку Данила Жеребиловського» - мабуть, простіше та точніше: «Сердюк полку Данила Жеребиловського з мушкетом». Що стосується детальних коментарів на сторінках 214-215, знову виникає просте запитання: чи є свідчення, що «тузинковий» кунтуш справді виміняний у запорожця? І так хочеться дізнатись ім'я суворого сотника полку «Гаврила Бурляя 1722-1726», в шапці, «прикрашеній нагородним «золотим» за походи 1687-1689 рр.»

Перелік можна продовжувати, виходячи далеко за межі вже досить об'ємної рецензії. Але по прочитанні наукового видання залишається відчуття зовсім не наукового смутку. Практично всі типові недоліки, про котрі йшла мова у вищезазначених статтях, розміщених в УГО, постійним дописувачем котрого є О. Сокирко, можна включати в назву рецензії на монографію гарного фахівця, талановитого, обдарованого автора, котрий зібрав та обробив багатющий та цікавий матеріал. Можливо, представлена рецензія спонукає ще когось почитати книгу, котра, попри всі недоліки, є значним внеском в історіографію, незважаючи на дуже значні застереження. Шкода, що не знайшлося кілька робочих днів, може, кільканадцять, на неупереджене, кваліфіковане, наукове редагування, тоді ми мали б справді розкішно оформлене видання з відповідним розкішним змістом. Як підкреслювалось вище, для цього існували всі об'єктивні умови.

Звичайно, дана рецензія являє суб'єктивну точку зору, котра зовсім не претендує на абсолютність. Однак досить очевидним є те, що навіть висококваліфікованому автору все ж варто виділяти час на наукову апробацію, а редакції варто впливати на авторів шляхом кваліфікованого наукового редагування.

Джерела та література:

1. Див. Від редакційної колегії. // Український гуманітарний огляд (Далі УГО). - К., 1999. - Вип. 1. - С. 8-9.; Скржинська Марина, Шанін Юрій. Безпорадність «авторської редакції»: Мирослава Шах-Майстренко. Медицина і здоров'я в античних міфах: Навчальний посібник. - Одеса-Полтава, 2000. // УГО. - К., 2001. - Вип. 6. - С. 189-194; Руккас Андрій. Перший крок - невдалий крок: Мамука Гогатидзе. Грузинський генералитет (1699-1921). Биографический справочник. - К.: ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 2001. // УГО. - К.: 2002. - Вип. 7. - С. 219.
2. Наприклад. Від редакційної колегії. // УГО. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 7-10; Сокирко Олексій. Тринадцятий міф про Мазепу: С.О.Павленко. Міф про Мазепу. - Чернівці. Сіверянська думка, 1998 // УГО., К., 1999. - Вип. 2. - С. 183-197; Подоляк Наталія. Історія цивілізації коштом спрощення історії: Олена Джиджора. Історія європейської цивілізації. Частина I.: До кінця XVIII століття. - Львів 1999. // УГО. - К.; 2002. - Вип. 7. - С. 135-145; Владислав Берковський. Хай живуть меценати але...: С.Ковальчук, А.Ковальчук. Славути. Минуле і сучасне. - К., 2003 // УГО. - К., 2004. - Вип. 10. - С. 208-214.
3. Сокирко О. Рецензована праця. - С. 14.
4. Там само. - С. 88.
5. Див. УГО. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 294; УГО. - К., 2004. - Вип. 10. - С. 304.
6. Сокирко О. Рецензована праця. - С. 31.
7. Наприклад: Редигер А. Комплектование и устройство Вооруженной силы. СПб., 1913-1914. - Ч. 1-2.
8. Сокирко О. Рецензована праця. - С. 24

9. Там само. - С. 24.
10. Наприклад: Бобровский П.О. Переход России к регулярной армии: - СПб., 1885. - 215 с. Военная энциклопедия // Под редакцией К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.В. фон Шварца и др. - СПб, 1911-1915; Крокман Ю.Р. Вопросы военной истории России 18 - нач. 19 вв. в советской историографии // Вопросы военной истории России. - М., 1969; Свечин А.А. Эволюция военного искусства. - М. Л., 1927 - 1928. - Т. 1-2.
11. Сокирко О. Рецензована праця. - С. 24.
12. Див. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини VII ст. (Волинь і центральна Україна). К.: Наукова думка. - 1993. - С. 208-209.
13. Рецензована праця. - С. 186.
14. Там само. - С. 195.
15. Там само. - С. 195.
16. Рецензована праця. - С. 195-196.
17. Там само. - С. 195.
18. Там само. - С. 191.

Євген Баран

«НА ПОЛІ УКРАЇНОЗНАВСТВА Я РЯДОВИЙ ТРУДІВНИК»

**Петро Ротач. Рядки за рядками, літа за літами... Про те, що було дороге й незабутне:
Статті. Дослідження. Спогади. - Полтава: «Верстка», 2005. - 640 с.**

*«...сьогодні є ще в мене право
З обов'язку вже сивого бійця
Сказать: моя Шевченківська Державо,
З тобою я до смертного кінця!»*

П. Ротач «Клятва».

Ця книга вибраного вийшла до 80-річного ювілею Петра Ротача. Цей полтавський чернігівець чи чернігівський полтавець (народився на Чернігівщині, але більшу половину свого життя провів у Полтаві) і сьогодні залишається однією із знакових фігур культурно-мистецького життя Полтави. Він для неї значить те, що для Івано-Франківська у другій половині ХХ століття значив Володимир Полек (1924-1999), для Коломиї - Іван Білінкевич (1906-1996), для Кіровограда - Леонід Куценко (1953-2006), що для Одеси значить Григорій Зленко (р.н.1934)... Це ті постаті, які своїм, на перший погляд, малопомітним трудом витворюють культурну ауру місця, навіть, якщо вони відходять, все одно залишається культурний простір, озвучений їхнім ім'ям...

Розпочавши свою літературну діяльність ще учнем школи в 1939-1940 роках, дописуючи до районної газети, а потім, вже юнаком, коли його вивезли у 1942 році на примусові роботи в Німеччину й він познайомився з такими людьми, як Г. Костюк, І. Майстренко, С. Довгаль, сформувавши під їхнім впливом свої світоглядні та естетичні принципи, П. Ротач друкує на сторінках українського журналу у Празі «Пробоем» у 1943 році свої вірші та оповідання про голод 1933 року. Повернувшись в Україну 1946 року, П. Ротач знає переслідувань, знущань з боку влади, перебуває під постійною загрозою арешту. Виснажливі виклики, заборона друкуватися... На диво, він вистояв і не зламався.

Основний свій літературно-пошуковий доробок він зреалізував уже в роки української незалежності, опублікувавши ряд книг краєзнавчих і поетичних («Іван Котляревський у листуванні», «Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції»; «Мить і вічність», «Крізь роки болю і надій» та ін.).

Його вибране дає читачеві уявлення про наукові, краєзнавчі та творчі орієнтири автора. Книга поділена на 4 великих розділи («Чаша любові і страждань»; «Світ почитання книжного»; «Пісенні скарби Полтавщини»; «Родинний архів»).

Перечитуючи ці матеріали, а вони складаються в унікальну авторську енциклопедію

українства, я просто дякую Богові, що така Людина у нас є. Скільки піднятих тем! Скільки віднайдених імен! Скільки повернених людських дол! Тут роботи для цілої інституції. А зробила все одна людина. Проста українська людина з великим серцем. До нього цілком підходить та характеристика, яку сам П. Ротач дав Є. Кирилюкові: «Справжній бранець науки, творчої праці!».

Героями його розповідей є Люди і Книги (такою є назва, до речі, останньої за часом появи книги В. Брюггена). «Світ почитання книжного» - це не просто назва розділу вибраного П. Ротача. Це альфа і омега його життєвого простору.

П. Ротач уміє розповідати. Знаєте, якщо колись в СРСР був єдиний класик пошукового літературознавства Іраклій Андронников, то в Україні їх уже сьогодні є декілька. Петро Ротач, без перебільшення, входить у це число.

З якою любов'ю і захопленням він розповідає про Григорія Майфета, Ігоря Качуровського, Леоніда Полтаву, Євгена Кирилюка, Михайла Ореста... З якою увагою дослідник ставиться до найдрібнішої деталі, до найнепомітнішого літературного досвіду. Завдяки Ротачеві повертається Юхим Виливчук, Володимир Старицький, Гнат Стелецький, Марфа Устименко, Павло Шклярєвський та інші.

Зрештою, тут не йдеться про те, аби перелічити всі імена, назвати всі факти, передати інтригу пошуків. Це неможливо. Треба брати книгу. Повільно її листати, вчитуватися...

У цій книзі відбиті основні пошуково-дослідницькі теми Петра Ротача. Діапазон універсальний: від широкого нариса і літературного портрета до історії виникнення і написання того чи іншого твору, дослідження і відкриття маловідомих фактів культурного життя, захоплення українським фольклором, його носіями та дослідниками, запис фольклорних обрядів, - усі ці теми не просто окремі, це майже готові сформульовані теми для майбутніх дослідників.

Окремої рормови заслуговує розділ «Родинний архів». Глибоке знання сімейної історії. Відтворення життєвого досвіду своїх рідних. Захоплення і любов до рідного села. Цих рис і цього вміння потрібно читатися у Петра Ротача.

Шкода, що ця книга вийшла невеликим тиражем. Адже вона повинна була б потрапити у всі бібліотеки України, у всі шкільні бібліотеки. Таких книг ніколи не буде замало. І потрібно, аби ми всі знали, що є люди, небайдужі до національної історії і культури. Люди, які своєю самовідданою працею витворюють окрему величну планету на карті Бога - Україну. Один із них - Петро Ротач - краєзнавець, науковець, письменник, український патріот із славного міста Полтави.

м. Івано-Франківськ.

Лютий 2007 р.

Леонід Раковський

„ЗОЛОТА” ПОРА КООПЕРАЦІЇ В УМОВАХ НЕПУ

Голець В.В. Кооперація і неп (20-і рр. XX ст.).

– Чернівці: Просвіта, 2006. – 244 с.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка В.В.Голець – автор першої своєї ґрунтовної монографії „Кооперація і неп (20-і рр. XX ст.)”, що побачила світ у видавництві „Просвіта” у 2006 р.

Обираючи тему дослідження „Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу”, автор не мав на меті довести, нібито саме тут дане соціально-економічне явище мало якісь особливі, притаманні лише вказаному регіону риси. Мета полягала в тому, щоб показати, якої специфіки набув вплив непу на кооперацію в умовах визначеного регіону і як це позначилося на його загальноісторичному розвитку.

Процеси і явища, які відбувалися в 20-і рр. минулого століття у нашій економіці, проявляються нині в Україні, звичайно, в нових умовах і на новій основі. Українська кооперація, яка упродовж майже 150 років була й залишається дієвим чинником демократизації суспільного життя, активізації участі широких верств населення в економічних і соціальних процесах, відіграла на той час важливу роль. Реформи, що відбувалися в Україні, втілення їх у життя так чи інакше були пов'язані із запровадженням галузевої структури кооперативного сектора економіки.

Актуальність визначеного дослідження В.В.Гольця посилюється тим, що суспільна ситуація, яка склалася в країні, вимагає пояснення глибинних причин кризового становища української економіки. Представники різних кіл і соціальних груп, від державних діячів до підприємців, у пошуках шляхів відновлення економіки постійно звертаються до вітчизняного досвіду. За таких обставин неминуче зростає інтерес до історії кооперативного руху взагалі і, зокрема, до „золотої” пори кооперації як ефективної форми господарювання в умовах нової економічної політики 20-х рр. ХХ століття.

Заслугує на увагу зв'язок монографії В.В.Гольця з науковими програмами, який полягає в тому, що дослідження є складовою теми „Кооперативний рух в Лівобережній Україні” – науково-дослідницької роботи колективу кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (Протокол № 7 від 23 лютого 2000 р.), затвердженої Інститутом історії України НАН України в 1997 р.

Предметом дослідження стала діяльність видів і форм кооперативних структур в умовах непу в їх діалектичному взаємозв'язку та взаємозумовленості, а територіальні межі окреслені тереном Північного Лівобережжя України. Проте при аналізі окремих проблем кооперативного руху автор вимушений був розширювати вказані територіальні межі. У монографії вперше в українській історіографії поставлена і комплексно розглянута важлива наукова проблема, яка до цього часу не була об'єктом соціального дослідження.

На основі введення в науковий обіг значного масиву опублікованого і неопублікованого матеріалу, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався, по-новому осмислюються явища і процеси кооперативного життя, які в науковій літературі висвітлювалися з похибками чи не повною мірою. Автором розглянуті такі важливі аспекти кооперативного руху, як виробничі і невиробничі форми діяльності, історичні та соціально-економічні засади кооперації, як складові загальної концепції розвитку національного кооперативного руху.

Вивчення регіональних особливостей кооперативного руху дало можливість В.В.Гольцю показати вплив кооперації на селянське господарство та фактичний процес її одержавлення, наслідки постійного втручання некомпетентного керівництва в діяльність кооперативних об'єднань. На конкретних історичних фактах в монографії розкрита тупикова ситуація в розвитку кооперативного руху, пов'язана з пропагандою і запровадженням колективної форми господарювання та першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства.

Теоретико-методологічні засади монографії ґрунтуються на загальних поняттях і категоріях, які забезпечують систему наукових методів і принципів пізнання, що формуються на здобутках історичної науки та неупередженої інтерпретації соціально-економічних процесів в Україні, концепції національного та етнічного відродження.

У своїй монографії Віталій Віталійович наголошує, що історіографія нової економічної політики взагалі, а кооперативного руху в умовах непу тим більше, має свої особливості, викликані відсутністю чіткого визначення самого змісту цього періоду вітчизняної історії, розумінням того, якою мірою обраний курс був спрямований на утворення вагомої і цілісної господарської системи. Серед

дослідників широко розповсюдилася думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурних елементів економіки. Автор переконаний, що неп не зміг вирішити протиріччя між плановими „командними висотами” й ринковими відносинами, ідеологічно опинившись під пресом схеми „будівництва соціалізму в окремо взятій країні”. Разом з тим у радянських умовах то був період „золотого” віку кооперативного руху.

Заслугує на увагу, що В.В.Гольцем використані різні за видовою належністю та змістом джерела, необхідні для розв’язання визначених завдань та які певною мірою допомагають зрозуміти суть і значення кооперативних форм господарювання в умовах непу, їх організаційну структуру, кількісний склад, роль, місце та методи діяльності. Реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до узагальнюючих висновків і положень із визначених автором конкретно-історичних сюжетів.

Велика робота здійснена В.В.Гольцем по вивченню галузевої структури кооперативного сектора економіки регіону. На першому місці тут споживча кооперативна мережа – найпоширеніший вид кооперативних товариств, які об’єднують масових споживачів для спільної закупівлі, широкого вжитку, виробництва і продажу товарів. В умовах непу споживча кооперація пережила обов’язкову приписку громадян до товариств та нормоване постачання і максимальне охоплення широких мас населення з переходом до колективізації та індустріалізації, коли вся її діяльність була інтегрована в командно-адміністративну систему. Відтак споживча кооперація втратила свої функції загально-економічної громадської організації неполітичного характеру діяльності.

У контексті зазначеного досліджуються особливості становлення сільськогосподарської, кредитної, робітничої і кустарно-промислової кооперації. Якщо в цілому за роки непу кооперативний рух розвивався й поширювався завдяки його популярності серед селянства, залучаючи до товарообігу все більшу масу сільськогосподарської продукції, то в кінці 20-х рр. відбувся процес одержавлення і масового залучення колгоспів до сільськогосподарської кооперації. Кредитні товариства в Північному Лівобережжі України розвивалися у відповідності з директивними актами радянської влади, спрямованими на задоволення потреби дрібних товаровиробників у грошах для кращого ведення свого господарства і в першу чергу для придбання засобів виробництва.

Робітнича і кустарно-промислова кооперація виникла як добровільне господарське самодіяльне об’єднання робітників і кустарів, котрі ставили за мету поліпшення матеріального становища своїх членів у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання відповідно до організаційних принципів та загальних основ внутріспілкового життя. Грунтовне вивчення діяльності робітничої і кустарної промислової кооперації Північного Лівобережжя України під час непу свідчить, що то був період у кооперативному русі радянської системи, здатний відродити організаційні засади кооперативного будівництва. Однак неп з його установками на госпрозрахунок, матеріальні стимули, з яких виростали ініціатива й ентузіазм людей у цілому і кооперативних структур зокрема, був замінений командно-адміністративною системою керівництва та встановленням режиму особистої влади. Демонтаж непу, підкреслюється в монографії, як економічної політики держави ліквідував добровільний характер та природний розвиток робітничих і кустарно-промислових кооперативних структур.

Особливий інтерес у монографії викликають невиробничі форми кооперативних відносин, до яких автор відносить підбір, підготовку та розстановку кооперативних кадрів і культурно-просвітницьку діяльність кооперативних товариств. Щодо кадрів

кооперативних установ, то Віталій Віталійович аргументовано доводить, що підготовка їх здійснювалася вузами, технікумами, кооперативними професійними школами, курсами підготовки і перепідготовки спеціалістів масової професії, короткостроковими семінарами і фаховими нарадами, проходженням практики в кооперативних організаціях та установах. Характерною особливістю періоду нової економічної політики, яка позначилася на кооперативних кадрах, було безпечітне втручання державних органів у діяльність апарату, організаційно-інструкторських відділів, кооперативних структур в цілому, встановлення жорсткого контролю над усією кооперацією, укорінення в ній „партійних сил” та усунення з керівництва неугодних осіб з метою реорганізації всієї кооперативної системи на радянський лад.

Велика робота здійснена автором монографічного дослідження по вивченню культурно-просвітницької діяльності кооперативних товариств. Період непу збігся з широкою політичною кампанією в радянській державі, пов’язаною з коренізацією національних окраїн, яку можна охарактеризувати як „нову культурну політику”. Український різновид політики коренізації, як відомо, називався українізацією. Здійснення політики українізації стало невід’ємною складовою культурно-просвітницької діяльності кооперативних структур.

Українізація була важливою, але, звичайно, далеко не єдиним напрямком культурно-просвітницької діяльності кооперативних товариств. Привертають увагу звіти кооперативних товариств про культурно-освітню роботу. Рішенням Наркомату Робітничо-селянської інспекції на початку непу розділ про культурно-освітню роботу кооперативних товариств подавався до спілки як додаток до річного звіту окремою доповідною запискою. У доповідній записці мали висвітлюватися такі питання, як придбання літератури, вистави та конкурси і хто в них брав участь, екскурсії, лекції і бесіди, підписані газети і журнали, радіофікація і кінофікація села тощо.

Важливою формою поліпшення культурно-просвітницької діяльності в кооперації була організація курсів з підготовки культпрацівників та організація виставкової діяльності. Організація і проведення виставок – доступна і популярна в народі пропаганда передового досвіду кооперативної справи. Як правило, зазначається в монографії, напередодні відкриття виставки фахівцями та організаторами й теоретиками кооперативного руху читалися лекції, улаштовувалися вечори зустрічей, „круглі столи”, вечори запитань і відповідей, на яких обговорювалися питання розвитку сільського господарства, культурно-промислової кооперації, збуту, заготовки і збереження сільськогосподарської продукції, кредиту, меліорації тощо.

Як показало дослідження, невиробничі форми кооперативних відносин засвідчують, що, незважаючи на соціально-економічні й політичні катаклізми, які вони переживали в зазначений період, їх потрібно розглядати в контексті з іншими сферами господарської діяльності. І тоді з’ясується, що непу також зумовив децентралізацію і регламентацію усієї культурно-просвітницької діяльності кооперації.

У висновках монографії наголошується: генезис непу в його політичних і соціально-економічних відносинах до кооперації свідчить, що він неминуче набрав загальних для всієї економіки країни особливостей, рис і властивостей. Досягнутий нині рівень суспільних відносин і розпочатий процес повернення нашої країни в умови ринкових законів – потреба часу, набагато глибша й серйозніша, порівняно з періодом непу. Для того, щоб визначений процес був успішним, важливе значення для його прискорення має ґрунтовне вивчення історичного досвіду.

У монографії В.В.Гольця, крім підсумків розробки проблеми, визначаються напрямки перспективних дослідницьких пошуків. Наукове розв’язання цих проблем

сприятиме активному вивченню економічної історії визначеного регіону.

Незважаючи на окремі упущення стилістичного характеру, зайву аргументацію концепцій своїх попередників щодо важливості кооперативного руху в суспільстві, надмірний фактологічний матеріал при визначенні періодизації кооперативного руху, монографія доцента В. В. Гольця „Кооперація і неп (20-і рр. ХХ ст.)” виконана на належному науковому і поліграфічному рівні, написана літературною мовою, носить полемічний характер і не вичерпується чіткими формулюваннями та дефініціями. В цілому рецензоване дослідження – важливий крок у вивченні історії кооперативного руху України.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Ольга Ковалевська

●

ПЕРША ПУБЛІКАЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРБА ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ

Питання про те, як виглядав герб гетьмана І.Мазепи та які різновиди цього зображення існували, неодноразово обговорювалися істориками і фахівцями з геральдики. Однак цікаво було б нагадати, де і коли гетьманський герб було надруковано вперше.

Сталося це в проміжку між 25 липня та 31 грудня 1687 року у Чернігові. Невдовзі після обрання І.Мазепи на гетьманство в місцевій друкарні було надруковано «Молитвослов денны и ночны...» з великою присвятою новообраному керманичу Гетьманщини. Це невеличка книжечка розміром обкладинки 12 x 7,5 см становила за обсягом 540 сторінок. Вона мала шкіряний оклад на дошках та шкіряні застібки з металевими гачками. На звороті титульної сторінки цього збірника молитов був зображений герб І.Мазепи в оточенні ініціалів його титулу: «І.М.Г.В.Ц.П.В.З». Розмір зображення герба з літерами - 5 x 5 см. Над зображенням містився напис: «В знамені Ясневельможнаго Пана Іоанна Мазепы Славнаго Гетмана». Під зображенням було кілька рядків, що починалися так: «От неба поб-да врагов бываеть...». З 3 по 14 сторінку «Молитвослова» містилася присвята гетьману І.Мазепі: «Ясне Вельможному его памяти пану Иоанну Мазепе, гетману, войск их царского пресветлого величества Запорожских нашему Велице милостнику пану и добродееви, мира, здравия, долголетия, благополучного во всем пребывания и душевного спасения, от усердия желаем...». Згідно зі змістом в книзі містилися різноманітні молитви, зокрема «полуночица повседневная», «полуночица субботняя», «полуночица недельная», «чин вечерний», «канон пресвятой Богородицы», «молитва ото сна вставши», «молитва на сон грядущий», а також тропарі, служба недільна тощо. Крім того, текст збірника був оснащений 20 ілюстраціями, серед яких заставки, кінцівки та окремі гравюри на біблійні сюжети. Вперше цей «Молитвослов» був описаний дослідниками української книги Я.Запаско та Я.Ісаєвичем¹. У фондах відділу рідкісної книги Публічної бібліотеки імені М.Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі (нині Російська Національна бібліотека) зберігаються два примірники цього збірника. Один з них походить із зібрання М.Погодіна, яке надійшло до Імператорської публічної бібліотеки у 1852 р. Цей примірник дещо пошкоджений. Інший примірник «Молитвослова» невідомого походження повніший, крім того, він був реставрований у 1963 році, що зробило можливим ознайомлення не лише з його змістом, але й з художнім оформленням.

Для нас особливе значення має саме малюнок гетьманського герба, бо він став першим його зображенням на сторінках друкованого джерела, після чого воно неодноразово відтворювалося на сторінках інших видань та окремих творів. Як видно на малюнку, нижня горизонтальна жердина, на яку спирається вертикаль літери «іпсілон», що становить основу герба, має загнуті кінці. Вони обидва загнуті під кутом 90 градусів,

ВЪ ЗНАМЕНИИ МѢСЦЕ ВЛАДѢЮЩАГО ПОНА,
ІОАННА МАКІПЫ СЛАВА ТИТМА НА

І

М

У

Б

Щ

П

К

З

Ѧ ИБА ПОВѢДА. БЛАГОУЩЕ БИВАЮЩЕ,
ИНОМЪ КРѢТЪ ХЪЧЪ ВСА БЫИ ДА ЗНАЮЩЕ
КРѢТЪ ЗАДАВОИ РОГО, ВИ ИДА ВЛАДѢЮЩЕ,
ДАШЪ И ТѢЛѢ, ВРАГО БѢ ПОВѢДАЮЩЕ
НЕШ. САФТАО И НИПОКОЛѢБИМО.
ИНО ПРѢ ЗВАЮЩЕ, ВЪ КРѢПОСНЪ ВЪМО
ТѢ ИНОМЪ ІОАНЪ КРѢПКО МЪЖАСА,
БѢ ТМѢ НАКѢТО ВЪЛЪ И ВЪПРАШАСА.

але, крім того, правий, з точки зору глядача, кінець має додатковий нахил, спрямований до низу, під кутом 45 градусів. З лівої сторони зображено шестикутну зірку, а з правої – півмісяць, обернений рогами в середину композиції. Як свідчать сучасні дослідження з геральдики Речі Посполитої і окремо Великого князівства Литовського, це є класичне зображення герба «Kurcz»². Однак в зображенні цього герба була відмінність, і називалася вона – «Мазера»³. Різниця у зображенні такого герба полягала лише у тому, що нижня переклада не мала загнутих кутів, а замість зірки з півмісяцем, з обох боків зображувалися лише півмісяці так само обернені в середину композиції. До речі, саме таке зображення гетьманського герба було наведено Я.Токаржевським-Карашевичем у його дослідженні, присвяченому питанню походження та особливостям зображення герба І.Мазепи⁴.

У будь-якому випадку розміщення зображення герба І.Мазепи на сторінках «Молитвослова» 1687 року видання мало велике значення, бо це було перше оприлюднення герба гетьмана, яке фактично мало стати взірцем для подібних зображень як на творах, що були присвячені І.Мазепі, так і на речах церковного начиння, які гетьман дарував церквам та монастирям, на закладних дошках будівель, які закладалися його коштом тощо. Крім того, можна помітити певний символізм у тому факті, що першою книгою, котра вийшла за гетьманства І.Мазепи, став саме «Молитвослов», підкресливши таким чином особливе ставлення нового гетьмана до церкви та духовних основ життя українського суспільства.

Джерела та література:

1. Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – В 2-х т. - Львів, 1981-84.
2. Andrzej W. Drągowski. Herby szlachty polskiej i Litewskiej. – Warszawa: Wydawnictwo de Fakto, 2005. – S. 92.
3. Там само. – С.102.
4. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи.// Мазепа. Зб. ст. - Т.І. - Варшава, 1938. - С.53-63.

ІСТОРИЧНІ КУРЙОЗИ: ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО З ЕКСПОНАТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Кожен музей пишається наявністю в його колекціях унікальних речей, які мають приналежність відомим історичним особистостям. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського не є виключенням. У його колекції холодної та вогнепальної зброї чимало предметів озброєння, пов'язаних з іменами гадяцького полковника Михайла Милорадовича, керівника селянських повстань Семена Гаркуші, а також з іменами відомих українських та західноєвропейських зброярів XVIII – XIX ст.¹.

Одним з таких особливих експонатів є польська шабля роботи львівського майстра XVII-XVIII ст., яка має інвентарний номер И – 2926. За інформацією каталогу колекції В.Тарновського, виданого 1898 р., шабля мала опосередковане відношення до гетьмана І.Мазепи. Згідно з легендою, гетьман подарував її козацькому осавулу Савичу з рештою озброєння². Значно пізніше шабля була придбана В.Тарновським у одного з нащадків Савича, а рушниця та пара пістолетів залишилися в іншого. Шабля має грецький клинок, який розширюється донизу і закінчується двогострою елманню. Вздовж клинка на ній міститься напис грецькою мовою: «Усі надії на тебе покладаю». Шабля також прикрашена орнаментом та зображенням двох срібних свічок у золотих свічниках.

Крім того, на клинку біля рукояті зображено Богородицю з немовлям та двома янголами над ними, що тримають вінець із вмонтованими трьома гранатовими каменями.

Незважаючи на свій поважний вік, шабля вражає своєю красою та строгістю одночасно, а за унікальністю вона могла б займати одне з почесних місць у колекції музею. Однак недавні дослідження колекцій інших музеїв України та Литви призвели до цікавого відкриття.

В експозиції Національного музею Литви у Вільнюсі виставлена не менш унікальна шабля³. Її легенда твердить, що ця шабля була подарована патріархом Константинопольським польському королю Яну III Собеському за перемогу над турками в битві під Віднем 1683 р. У колекцію нинішнього національного музею вона, очевидно, потрапила з колекції Музею старожитностей міста Вільна (1856-1865 рр.)⁴, засновником та директором якого був відомий колекціонер, вчений-самоук Євстахій Тишкевич (1814-1873)⁵.

При огляді цієї шаблі несподіваним виявилось те, що вона є точною копією «чернігівської» шаблі, але без рукояті. Той же малюнок, той же напис грецькою мовою (!). Але ще більшою несподіванкою стала наявність третьої «шаблі-близнючки».

В експозиції Львівського історичного музею, яка розміщена за адресою площа Ринок, 24, виставлена шабля, підпис під якою повідомляє: «шабля XVII ст., роботи молдавського майстра»⁶. Цей експонат у 1914 році був придбаний львівським Музеєм короля Яна III Собеського у перемишльського антиквара Германа Вейнгартена за 1000 крон⁷. У складі колекції цього музею у 1940 році шабля перейшла у власність Львівського історичного музею. Її зовнішній вигляд підтверджує, що зображення Богородиці з немовлям, ангелів з короною, свічників та грецького напису відповідають зображенням на «чернігівській» та «вільнюській» шаблях. Відмінною є лише рукоять шаблі.

Виявлення в трьох історичних музеях, віддалених один від одного сотнями кілометрів, експозиції яких формувалися з різних джерел, схожих шабель, повинно викликати потребу додаткового спеціального дослідження. Метою цього дослідження має стати уточнення часу виготовлення цих шабель шляхом зіставлення матеріалу та технології його обробки, а також по можливості з'ясування місця виготовлення цих пам'яток, які через свою повну схожість, очевидно, належали одному майстру. Відповіді на ці та інші запитання навряд чи зменшать музейну цінність згаданих експонатів. Їх історична вартість значно зростає, якщо ми достеменно будемо знати час їх виготовлення, ім'я майстра-зброяря, який їх виготовив, а також зможемо з'ясувати для себе питання про унікальність або, навпаки, типовість, серійність згаданих пам'яток. В будь-якому випадку виявлені «близнюки» шаблі, яка є експонатом Чернігівського історичного музею, заслуговує на увагу фахівців, музейних співробітників, істориків та усіх, хто цікавиться історією та прагне розкрити її таємниці.

Джерела та література:

1. Ільченко Т. Зброя з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід. – 1996. - № 14. – С.80-82.

2. Каталог українських древностей коллекции В.Тарновского. – К., 1898. – Старий номер: № 143 (С.46); новий - № И-2926.

3. Інвентарні номери цієї шаблі, під якими вона існувала протягом XIX – XXI ст.: ІМ – 964, ІМ – 878, ІМ – 966, ІМ – 961, однак вони мають бути уточнені та перевірені з метою уникнення помилок.

4. В Музеї старожитностей Є.Тишкевича існував окремий відділ – «небольшой, но драгоценный отдел», який містив речі, пов'язані з багатьма відомими історичними особистостями – Стефаном Баторієм, Станіславом-Августом, Тадеушем Костюшко тощо. Крім того, також існував відділ кам'яної, холодної та вогнепальної зброї. (Див.: Мизернюк

Н. К истории Виленского Музея древностей // Славянский альманах: Изд-во «Индрик». – М, 2003. – С.150).

5. Євстахій Тишкевич (1814-1873) – граф, представник відомого польсько-литовського шляхетського роду. Член численних учених товариств, інститутів та академій. Був автором наукових праць з історії ВКЛ. Все своє життя, знання та кошти він присвятив вивченню історії Литви (Західного краю колишньої Російської імперії у складі Виленської, Гродненської, Мінської та Ковенської губерній) та створенню доступного публічного музею.

6. Інв. № 3 – 3916.

7. Згідно з записами книги надходжень ЛІМ, до 1914 року шабля перебувала у колекції герцога Вюртембергського.

ЕКОНОМІКА

Сергій Шкарлет

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ КАТЕГОРІЇ «БЕЗПЕКА»

Постановка проблеми. Формування ринкових відносин під час становлення незалежності України суттєво вплинуло як на усі аспекти функціонування держави, так і на діяльність усіх державних інститутів. Найсуттєвіший вплив відбувся, по-перше, завдяки докорінним змінам відносин власності відповідно до широкомасштабних процесів роздержавлення і приватизації; по-друге, завдяки зміні пріоритетів діяльності як держави, так і її суб'єктів в цілому; по-третє, завдяки недосконалому законодавству, низькій якості регуляторної політики держави, відсутності належного теоретико-методичного базису підготовки управлінців усіх рівнів та іншим об'єктивним і суб'єктивним причинам, що певною мірою зумовили нестабільність зовнішнього та внутрішнього середовища держави у політичному, економічному, соціальному, виробничому, науковому та інших аспектах її діяльності. Внаслідок цього на перший план проблем держави виступають такі економічні явища, як збитковість і банкрутство підприємств, зменшення податкових надходжень до бюджету, зростання безробіття та інші, що об'єктивно зумовлюють сучасну актуальність загального оздоровлення реального сектора економіки та забезпечення подальшого економічного розвитку як окремих підприємств, так і держави в цілому. Так, наприклад, за офіційними даними Державного комітету статистики України, частка збиткових підприємств в економіці держави за період з 1992 по 2005 роки становила від мінімальних 9,5 відсотка до 56 відсотків, а у розрізі галузевої підпорядкованості максимальні обсяги збиткових підприємств сягали у промисловості - 53,9 відсотка; у будівництві - 52 відсотків; у сільському господарстві - 84 відсотків. Хоча за період 2000 - 2005 роки ми спостерігаємо певну стабілізацію економічного стану економіки, але частка збиткових підприємств у цілому залишається в межах 35-48 відсотків. Детальнішу інформацію про динаміку збитковості представлено на діаграмі рисунка 1.

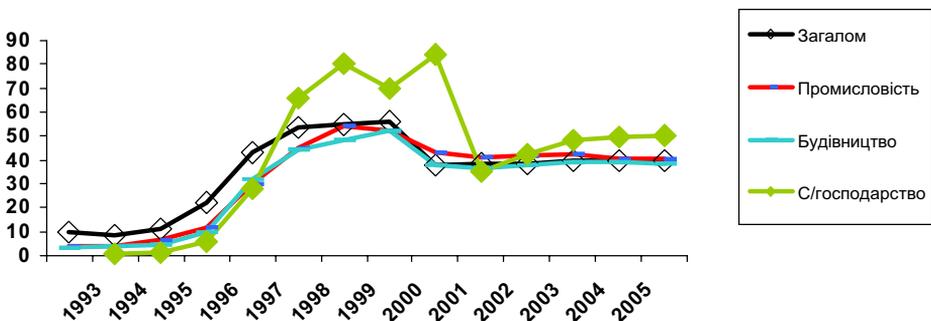

Рис. 1. Динаміка збитковості підприємств України

Аналіз даних рисунка 1 дозволяє констатувати, що незважаючи на певні тенденції стабілізації процесу збитковості підприємства, апроксимаційний показник її тренду знаходиться на рівні 40 відсотків, і, як наслідок, маємо досить невтішну картину щодо динаміки порушених справ про банкрутство, що відтворена на рисунку 2.

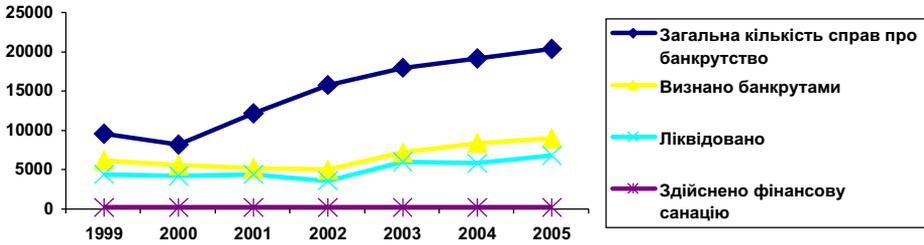

Рис. 2. Динаміка порушених справ про банкрутство

Відповідно до рисунка 2 в цілому по Україні спостерігається стабільне істотне збільшення кількості судових проваджень щодо банкрутства підприємств, при цьому кількість підприємств, що реально можуть відновити власну господарську діяльність шляхом проходження процедури фінансової санації, становить у середньому 0,1 % від загальної кількості справ про банкрутство, розглянутих у господарських судах.

На наш погляд, ключовою та надзвичайно актуальною проблемою у цьому контексті виступає проблема формування безпеки на макро-, мезо- та мікрорівнях господарської, соціальної, політичної та інших видів діяльності держави, регіонів, підприємств, яку досліджують науковці на світовому рівні і якій присвячено велику кількість наукових публікацій (зокрема, найвідоміші - у спеціальному щоквартальному виданні «International Security» (США)).

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Незважаючи на начебто зрозумілу змістовну наповненість поняття безпеки, у вітчизняній та закордонній літературі існує кілька десятків його трактувань, що відображає складність та багатозначність ідентифікації цього поняття, а також практичну відсутність єдиного наукового підходу щодо визначення цієї категорії. В цілому в сучасних умовах здійснено кілька спроб визначення категорії безпеки в історичному, етнолінгвістичному та прикладному контексті. Однак контекстний розгляд проблеми певним чином порушує цілісність, системність та комплексність її наукового розгляду. Так, наприклад, поняття «особистої безпеки», «національної безпеки», «міжнародної безпеки» та інших її аспектів певним чином відокремлюють абсолютно різні набори притаманних їм проблем та різних історичних і філософських контекстів розгляду. В цілому категорія безпеки у слов'янському суспільстві з'являється в середині XV сторіччя як реакція на загарбницькі посягання Золотої Орди. Відповідно до історичного екскурсу щодо теорії питання безпеки, викладеної Р.В.Четвертаковим [1], поняття безпеки асоціюється як стан захищеності від постійної загрози посягання на устрій, уклад, свободу, життя та господарські надбання. Відповідно до цього історичного передбуття й розвинуто поняття безпеки в словниках В.Даля та С.Ожегова, що зберегло власне наповнення і в сучасних умовах відповідно до словників та підручників зі спеціалізованих дисциплін та нормативних актів. В історії питання ми можемо виділити два концептуальні підходи семантики і морфології трактування безпеки, а саме: статичний (безпека як стан) і діяльнісний (безпека як діяльність) підходи. Саме діяльнісний підхід з 90-х років минулого сторіччя закладає основу сучасних наукових досліджень і сучасного наукового та прикладного уявлення про концепцію безпеки в усіх варіантах її прояву. Зазначимо, що наукову основу діяльнісного підходу закладено Г.Івашенком [1] і ми можемо схематично її відтворити модельно-ланцюговою схемою відповідно до рисунка 3:

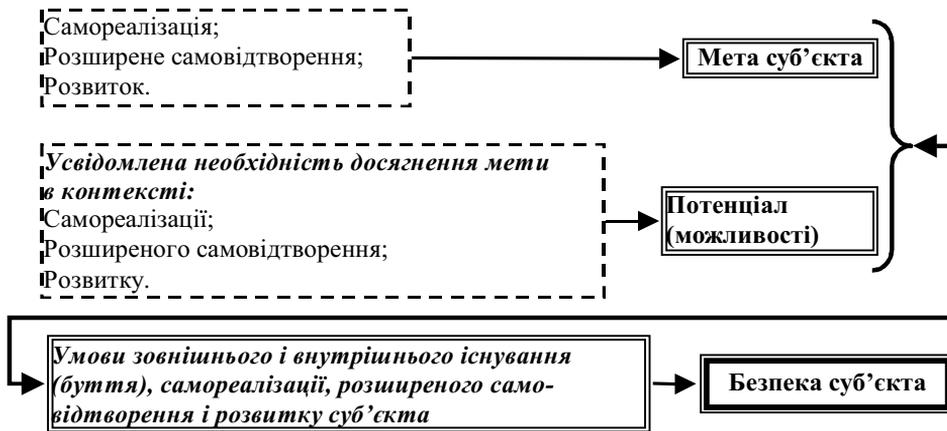

Рис. 3. Філософська основа категорії "безпека"

Відповідно до рисунка 3 категорія «безпека» - це об'єктивна дійсність суб'єкта у певних умовах, що базується на активній взаємодії суб'єкта та умов його існування. В цьому розумінні безпекою суб'єкта (або безпекою його діяльності, оскільки суб'єкт несе в собі активну основу у процесі взаємодії) визначається сукупність умов його діяльності, якими він опанував у процесі власної самореалізації і які він здатний контролювати.

На відріжку новітньої історії розвитку науки про безпеку широкомасштабна наукова розробка цієї важливої категорії у контексті суспільних наук активно проводиться лише починаючи з 80-х років ХХ сторіччя відповідними інституціями провідних країн світу, найвідоміші з них Лондонський інститут стратегічних досліджень; Стокгольмський інститут досліджень безпеки. Основою таких досліджень є вивчення морфології та змістовного наповнення категорії безпеки, які не оминули і вітчизняних дослідників.

Типізація категорії «безпека» здійснена українськими вченими за трирівневою типологічною моделлю з нормативно-правовою, доктринальною та енциклопедичною складовими [3]. Але детальний розгляд запропонованої моделі безпеки, на наш погляд, потребує певних коригувань та уточнень. Так, наприклад, наведена трирівнева модель виділяє нормативно-правову, доктринальну та енциклопедичну групу, розрізняючи при цьому окремі формули безпеки по кожній з наведених груп. Але відокремленість відбувається лише формально, при цьому деякі з наведених формул безпеки окремих груп практично ідентичні (наприклад, «безпека - стан захищеності від ризиків, загроз та небезпек» - третій напрям з нормативно-правової групи; та «безпека - стан захищеності від ...» - перший напрям з доктринальної групи; «стан захищеності» - другий напрям з енциклопедичної групи [3]). Така типізація, на наш погляд, лише ускладнює структуру і процес розуміння категорії «безпека» у її системному детермінанті, тому що будь-яка система з більшим числом ступенів свободи її елементів та зовнішніх і внутрішніх зв'язків завжди є схильнішою до помилки, ніж аналогічна, але з простішою структурою.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних та економічних основ наукової категорії «безпека» у контексті формування соціально-економічних відносин на різних історичних етапах розвитку.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до усталеної практики наукового пізнання об'єктів дослідження та теорії рішення винахідницьких завдань ми вважаємо за необхідне обов'язково розглянути феномен безпеки у двох аспектах (див. рисунок 4): по-перше, у філософському; по-друге, у прагматично-прикладному аспекті дослідження. Спираючись на дослідження фахівців та застосовуючи власні напрацювання, викладемо коментарі до кожного з детермінантів безпеки у філософському аспекті. Детермінант «безпека - філософія стану» означає ціле, суще, всеєдине, взяте у своїй абсолютній множині і у своїй абсолютній єдності, стан стійкого існування (розвитку) об'єкта, за якого мала ймовірність небажаної зміни певних параметрів (характеристик) його життєдіяльності.

Детермінант «безпека - парадигма діяльності» передбачає певну множину елементів,

взаємозв'язок яких зумовлює стан і цілісні властивості системи, її прагнення та адаптацію до максимального задоволення власних потреб. Детермінант «безпека - сфера існування» ідентифікує відповідну цілісну матеріально-духовну сферу існування і прагнення людини, організаційно-правових форм та утворень, нації, держави, ресурсів, матеріальних об'єктів, енерго-інформаційного простору, цілісності, стабільності і можливості їх забезпечення, що міцно і різноманітно пов'язує людину не лише одна з одною (внутрішні взаємозв'язки), а й з навколишнім середовищем, в якому вона існує. Детермінант «безпека - філософське прагнення» передбачає органічне поєднання і реалізацію прагнень людини та інших організаційно-правових форм і утворень до безпеки і можливості забезпечення безпеки з боку державних або громадських організацій. Детермінант «безпека - цілісність і гармонія» уявляється в тому, що безпека мікрокосму є критерієм цілісності людини, безпека макрокосму є критерієм цілісності суспільства, у цілому ж метабезпека буття відображає органічну єдність розмаїття потреб тіла природи, часово-просторову інваріантність ідеалу безпеки. Безпека - гармонія світу, людська симфонія у її нескінченних вимірах [4].

Відповідно до прагматично-прикладного аспекту (рис. 4) зазначимо, що у змістовному наповненні категорія «безпека» одна з найважливіших категорій функціонування держав і міжнародних відносин тому, внаслідок складного багатокомпонентного характеру цього поняття, її структурні детермінанти формуються, перш за все, за посередництвом інших відомих категорій суспільних, соціальних і політичних наук. Формалізований предикат «безпека - відсутність ризику, загроз та небезпек» трактує категорію безпеки як відсутність: по-перше, неприпустимого ризику, що пов'язаний з можливістю заподіяння будь-якої шкоди для життя, здоров'я, майна, навколишнього середовища; по-друге, будь-яких загроз правам та свободам людини, організаційно-правових утворень, суспільства, держави, базовим інтересам і цінностям суверенної, національної держави; по-третє, будь-яких загроз та небезпек.

Рис. 4. Сучасна структура наукової категорії "безпека"

Формалізований предикат «безпека - властивість об'єкта» передбачає, що в умовах нормальної експлуатації, під час порушень умов нормальної експлуатації, а також під час аварійних і кризових ситуацій об'єкт здатний обмежувати певний (властивий об'єкту) негативний вплив

на внутрішнє та зовнішнє середовище, а також розвиватися в умовах конфліктних, аварійних і кризових ситуацій на основі власної самоорганізації та управління. Формалізований предикат «безпека - стан захищеності» класифікує наявні властивості щодо захищеності: від певних ризиків, загроз та небезпек; якісного стану суспільних відносин, що забезпечують поступальний розвиток суспільства у певних історичних і природних умовах від внутрішніх та зовнішніх суперечностей; життєво-важливих інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз і небезпек.

Формалізований предикат «безпека - відповідність певним критеріям і параметрам» відображає пасивну характеристику стану безпеки у контексті дотримання певного стану або певних критеріїв і параметрів, визначених відповідними нормами, правилами, стандартами. Формалізований предикат «безпека - комплекс заходів або комплексна дія» змістовно класифікує комплекс організаційних, операційних, технічних, правових, економічних та інших заходів у контексті стану (статична складова) та властивостей (динамічна складова) створення іманентних інваріантів стійких (у кібернетичному розумінні) систем. Формалізований предикат «безпека - синергія динаміки певних заходів і впливів» відтворює категорію безпеки через активну формулу діяльності об'єктів, що за ознакою є невизначеними, стійкими системами, які здатні до саморозвитку. Наприклад: діяльність людей, суспільства і держави, світового співтовариства народів з виявлення (вивчення), упередження, послаблення, ліквідації небезпек і загроз, що здатні їх знищити або позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей та закрити шлях до виживання і розвитку.

Формалізований предикат «безпека - функція об'єкта» містить у власній основі цілеспрямовану функціональну складову у контексті забезпечення нормативного напрямку руху об'єкта безпеки через свідомий, цілеспрямований вплив суб'єкта управління безпекою на загрози і небезпеки шляхом ліквідації відхилень курсу за допомогою негативних зворотних зв'язків через внутрішню протидію збуренням ззовні. Наприклад, інформаційна безпека України, авіаційна безпека та інші. Формалізований предикат «безпека - як детермінант стану» відтворює характеристику стану суспільних відносин, які здатні забезпечувати розвиток суспільних формацій у конкретних історичних і природних умовах та протидіяти внутрішнім і зовнішнім негативним впливам. Формалізований предикат «безпека - ідентифікатор галузі (або підпорядкування)» відзначає прикладний аспект безпеки щодо сфери життєдіяльності. Наприклад, міжнародна безпека, національна безпека, зовнішньополітична безпека, економічна безпека, екологічна безпека.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо: загальна морфологія категорії «безпека», спираючись на філософське підґрунтя, у першу чергу передбачає задоволення потреб існування, цілісності, незалежності та розвитку, причому спроможність забезпечення мети суб'єкта, у контексті його самореалізації, розширеного самовідтворення і розвитку (відповідно до рисунка 3) здебільшого розцінюється як індикатор безпеки, зумовлюючи одночасно дію групи взаємопов'язаних чинників, а саме: антропність, системна ієрархічність, тривалість, прагматичність та синергізм, детальна ілюстрація яких викладена на рисунку 5.

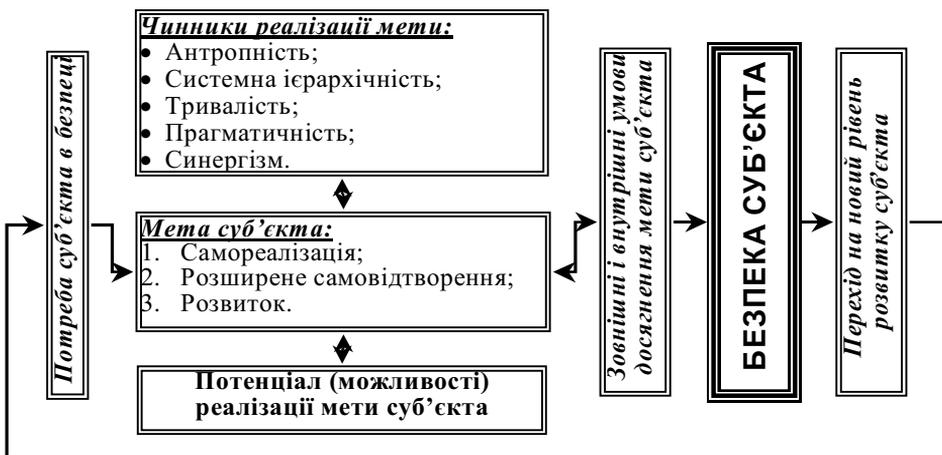

Рис. 5. Циклічна інтерпретація діяльності суб'єкта з формування власної безпеки з урахуванням чинників реалізації його мети

Висновки. Незважаючи на динамічно-змістовний контекст щодо задоволення потреб існування, цілісності, незалежності та розвитку, категорія безпеки одночасно залишається також потребою за власною сутністю відповідно до відомої пірамідальної ієрархії потреб А.Маслоу [2]. При цьому категорія безпеки посідає в її структурі наступний, слідом за безпосередніми фізіологічними потребами, шабель. Таку цільову структуру безпеки, як потреби, визначено самою природою існування людини, адже головним людським інстинктом є самозбереження і саморозвиток і тому все, що стосується безпеки, має першочергове значення і закладає підвалини майбутнього вільного, громадянського суспільства (згідно з класифікацією [5]), де кожна наступна формація спрямовується на збільшення стандартів забезпечення безпеки людини, адже інтереси і потреби людини набувають визначального значення.

Джерела та література:

1. <http://www.bre.ru/security/22843.html>
2. Дворецька Г.Ф. Соціологія. - К.: КНЕУ, 1999.
3. Ліпкан В.А. Національна безпека і національні інтереси України. - К.: КНТ, 2006. - 68 с.
4. Ліпкан В.А., Ліпкан О.С., Яковенко О.О. Національна і міжнародна безпека у визначеннях і поняттях - К.: Текст, 2006. - 256 с. С. 17.
5. Сорос Дж. Відкрите суспільство чи націоналістична диктатура? - К.: Основи, 1993. - 23 с.

Володимир Іванець

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ УПРАВЛІНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ПІДПРИЄМСТВА

Постановка проблеми. Ринкові відносини змушують підприємство вивчати не тільки конкурентів, зловмисників, партнерів і клієнтів, але й ті сфери, в яких діють вказані джерела внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці підприємницької діяльності. Служба безпеки підприємства саме спрямована на відслідковування будь-яких змін у вказаному середовищі, дослідження ринку охоронно-детективних послуг конкурентів, зростання активності організованої злочинності.

Виклад основного матеріалу. Ця роль у підприємстві зростає з розвитком суспільних відносин та держави. Будь-яка діяльність СПД упорядкована об'єктивними законами економічного і соціально-політичного розвитку та правовими нормами його поведіння у відносинах власності, господарювання і керування. Відхилення у господарській діяльності будь-якого СПД від установлені норми економічного поведіння прямо чи побічно призводить до втрат інших суб'єктів і є для них небезпекою та економічним правопорушенням.

Економічна небезпека, яка торкається фірми, може бути наслідком наміру представника органів державного і місцевого врядування, місцевих правоохоронних органів.

Так, поява в Україні такого економічного правопорушення, як рейдерство, є результатом зростання корупціонерів правоохоронних органів на місцях та злочинних елементів із числа керівництва великих компаній. За повідомленнями ЗМІ, нове керівництво МВС України вживає необхідних заходів щодо зниження проявів рейдерства за рахунок звільнення і ротації кадрів на керівних посадах у місцевих правоохоронних органах. Це є результатом також упущення і недоліків у роботі внутрішньої служби безпеки МВС, що прямо впливає на підприємницьку діяльність у державі.

Роль СБ безпосередньо у фінансово-економічній діяльності фірми є вагомою і однією з основних функцій забезпечення стабільності її розвитку та безпечного стану. Якісна і кількісна характеристика безпеки фірми здійснюється за допомогою критеріїв і показників фінансової, інформаційної чи іншої вибраної керівництвом основної із видів безпеки, яка забезпечується СБ чи структурними підрозділами фірми, що відповідають за забезпечення безпеки. Критерії економічної безпеки визначають якісну основу, ознаку, на базі якої формується службою безпеки протидія загрози і небезпеці в рамках тієї чи іншої фінансово-економічної діяльності фірми, визначається службою

безпеки стан і здатність фірми протистояти окремим видам небезпеки. Показниками економічної безпеки фірми є кількісна характеристика її здатності забезпечувати стабільність і розвиток відповідно до визначеного критерію. А СБ виконує захисну і контролюючу функції, забезпечує безпеку стратегічної лінії стабільного фінансово-економічного розвитку СПД.

Крім того, на структуру СБ і напрямок подальшого розвитку підприємства прямо впливають зовнішні фактори загроз соціально-економічного характеру, низький життєвий рівень населення: бідність, низькі прибутки працездатної частини людей, безробіття і т.п. СБ будь-якого підприємства повинно безумовно і в першу чергу займатися проблемами охоронної діяльності і жорсткого дотримання вимог встановленого режиму безпеки та правил внутрішнього трудового розпорядку. Але так чи інакше необхідно знати тенденції легалізації на ринку та у владних структурах, нові способи злочинних дій одиниць чи організованих злочинних угруповань. Ще древні відзначали чотири основні хвороби людини – жадоба, боягузтво, любовпристрась і гордіня, на яких ґрунтувались усі інші хвороби. Тому СБ також необхідно займатися питаннями розслідування порушення норм і правил вказаних режимів безпеки і праці співробітниками підприємства.

Відповідно до проведеного аналізу діяльності СБ восьми ведучих підприємств м.Чернігова різних форм власності та напрямків діяльності (виробничо-комерційна, торговельна) їх направленість основних організаційно-правових заходів із забезпечення безпеки підприємства має такий характер:

- перевірка персоналу при прийомі на роботу;
- перевірка лояльності персоналу під час роботи;
- збір і аналіз інформації для забезпечення безпеки підприємства (повернення боргів, дотримання партнерами положень підписаних договорів, вчасне подання позовів до суду на боржників і т.п.);
- забезпечення охорони і контроль технічного забезпечення СБ;
- забезпечення внутрішньої безпеки (системи внутрішньооб'єктового режиму);
- забезпечення безпеки персоналу підприємства і партнерів;
- забезпечення вантажоперевезень, матеріальних цінностей, грошей;
- організація блокування несанкціонованих дій з боку конкурентів, зловмисників;
- контакти з СБ конкурентів для відпрацювання відповідних захисних та першочергових заходів із забезпечення безпеки конкретних об'єктів захисту.

Основною функцією у забезпеченні безпеки вказаних підприємств є охорона, яка становить 60-70 % від зазначеного переліку заходів безпеки.

Якщо взяти успішну діяльність такого конкретного із переліку підприємства, як ЗАТ “Чернігівський автозавод”, то слід відмітити цілеспрямовану роботу його СБ, структурних підрозділів фірми, що забезпечили можливість безпеки формування колективу однодумців і професіоналів та за чотири роки можливість освоїти без збитків увесь технологічний ланцюг виготовлення 2000 автобусів “Дельфін”.

Завдяки інноваційній та інвестиційній діяльності корпорації “Еталон”, до складу якої входить “Чернігівський автозавод”, підприємству вдалося подвоїти обсяги випущених автобусів, освоїти нові моделі та їх високі технічні дані, відкрити нове автотранспортне виробництво з трьома новітніми технологічними складальними лініями, що надасть можливість випускати понад 150 автобусів на місяць і забезпечити замовлення в Україні та Росії на свою продукцію аж на 2008-ий рік. Забезпечення безпеки фінансово-економічної діяльності поліпшило її показники, а саме: фінансову стабільність, конкуренто-і платоспроможність, маневреність, ліквідність.

Ефективність показників економічної дієвості іншої чернігівської фірми ЗАТ “Сталепласт”, на противагу “Чернігівському автозаводу”, є низькою через неправильне забезпечення безпеки з боку СБ кадрової політики і проведення профілактичних заходів щодо порушень правил та норм трудової дисципліни, режиму захисту конфіденційної інформації і плинності кадрів.

Що стосується діяльності СБ таких фірм, як ВАТ “Чернігівгаз” та ВАТ “ЕК Чернігівобленерго”, то складу їх СБ в останній час доводиться приділяти основну увагу рейдерству з боку провідних українських компаній, поверненню боргів з боку юридичних та фізичних осіб. Особливу увагу в останні роки ВАТ ЕК “Чернігівобленерго” приділяє фактам розкрадання енергетичного майна, що містить кольоровий метал: дроти електроліній, устаткування трансформаторних підстанцій,

залізобетонні опори. З початку 2007 року крадії здійснили 34 злочини (порушено 18 карних справ, розкрито 7 злочинів) та завдали компанії збитків на 100 тис. грн. Відновлення вкраденого обійдеться енергетикам у 250 тис. грн., які планували вкласти у розвиток електромереж і закупівлю сучасного енергообладнання. Найбільше випадків такого розкрадання сталося у Прилуцькому, Чернігівському, Ніжинському, Ічнянському, Корюківському районах та місті Чернігові.

Висновки. Отже, як ми відмітили вище, роль СБ є найважливішою у забезпеченні безпеки фінансово-економічної діяльності СПД та в прийнятті управлінських рішень. Її успішна робота багато в чому залежить від обраного керівництвом основного напрямку забезпечення безпеки та відповідної стратегічної діяльності в конкретному напрямку свого розвитку, а також від правильного вибору структури і формування СБ професіональними співробітниками.

Джерела та література:

1. Драчев С.С. «Основы корпоративной безопасности». – СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. – 240 с., ил.
2. Орлов П.І., Духов В.Є. Основы економічної безпеки фірми: Навчальний посібник. – Х.: ТОВ "Прометей-Прес", 2004. – 284 с.
3. "Деснянська правда", № 27 від 13.03.2007 р.
4. "Деснянська правда", № 37 від 05.04.2007 р.

Вікторія Аніщенко, Тетяна Бобришева-Шкарлет

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Вступ. Важливою умовою поліпшення еколого-економічної ситуації в Україні є досконала система управління в галузі охорони об'єктів природи, їх раціонального, ефективного й комплексного використання. Від фінансування заходів збереження і відтворення природних ресурсів держави залежить її економічне майбутнє.

Актуальність проблеми. В сучасних умовах, коли більшість підприємств мають застарілу матеріально-технічну базу, фінансування саме природоохоронних заходів (виділення коштів на заміну основних природоохоронних фондів, удосконалення технологічних процесів, втілення в життя екологічних інновацій тощо) є дуже вчасною і соціально-необхідною умовою підтримки екологічної рівноваги, екологічної безпеки і покращення соціально-економічних показників діяльності й розвитку як окремих суб'єктів соціо-еколого-економічних відносин, так і усього суспільства в цілому. Тому фінансові важелі як складові загального економічного механізму управління в галузі екології, на нашу думку, потребують оптимального поєднання і вдосконалення механізму їх застосування. Отже, тема статті є достатньо актуальною на теперішньому етапі розвитку суспільних відносин у різних галузях народного господарства.

Останні наукові праці та мета статті. Дослідженням зазначеної проблеми займалося й займається багато вітчизняних і зарубіжних вчених, таких як О. Л. Кашенко, Л. Г. Мельник, І. М. Сиякевич, Д. Міль, А. Пігу, Д. Пірс, М. Фрідмен, І. Фішер та інші [4-6, 8, 9].

Однак результати дослідження показали, що поглиблене вивчення подальшого теоретико-практичного формування системи ресурсних платежів, певний розподіл їх між підприємствами-природокористувачами для фінансування необхідних заходів у галузі природоохорони, вдосконалення економічного механізму управління в системі природоохоронної діяльності має велике значення, а також на теперішній час певні етапи, кроки і шляхи механізму зборів за природокористування і забруднення довкілля є розрізненими та потребують вдосконалення з точки зору системного підходу їх використання.

Тому **метою статті** є визначення й обґрунтування основних умов досягнення

економічно доцільного й еколого-збалансованого механізму збору та використання ресурсних платежів, а також певних інструментів економічного механізму управління природоохороною діяльністю підприємства.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- проаналізувати фінансовий механізм природоохороною діяльності,
- надати характеристику фінансовим інструментам даного механізму,
- розкрити переваги й недоліки ресурсних платежів, що діють в Україні, та визначити шляхи вдосконалення економічного механізму управління в галузі природоохорони на підприємстві.

Вклад основного матеріалу. Економічний механізм управління природокористуванням був запроваджений в Україні на початку 90-х років ХХ століття. Він має певне законодавче підґрунтя, тобто діючі законодавчі, нормативно-правові акти, які регулюють систему ресурсних зборів і платежів за користування різними природними ресурсами (рис. 1), об'єктами природи та забруднення навколишнього природного середовища (НПС). Фінансування екопрограм, заходів та капітальних вкладень у природоохоронні заходи (ПОЗ) може відбуватися за рахунок позабюджетних екологічних фондів, схема формування яких наведена на рис. 2.

Дослідження показали, що застосування ресурсних платежів в Україні має певну специфіку. Хоча методика їх застосування є опрацьованою, все ж вона має певні недоліки. Отже, платниками зазначених зборів є юридичні та фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, незалежно від форми власності та господарювання певного виду природних ресурсів, а об'єктом їх оподаткування є кількість використаного ресурсу. Зазначені збори є непрямими платежами і зараховуються до валових витрат підприємства, якщо вони використовуються в межах встановленого ліміту [7].

Рис. 1. Система формування бюджетних коштів природоохоронного призначення

Характеризуючи діючі в Україні платежі (збори) за природні ресурси, можна зазначити, що:

- порядок їх нарахування доволі простий і не потребує застосування складних формул, потужних математичних розрахунків – знаючи обсяг використаного ресурсу та ставку збору, можна легко визначити суму платежу до бюджету;

- ресурсні платежі, як і будь-які інші збори, мають компенсуючий характер, тобто платники (підприємства-природокористувачі) цих зборів у разі настання потреби відтворення відповідних природних ресурсів, якими вони користуються, отримують для цих цілей необхідні кошти з бюджету [3, 4].

Отже, можна зробити висновки, що порядок нарахування ресурсних платежів та їх сплати повинен бути прозорішим порівняно з іншими податковими платежами, оскільки їх розмір не залежить від прибутку підприємства і не сплачується за рахунок доходу. Ще одним важливим моментом щодо розрахунку ресурсних платежів є те, що він не враховує еколого-економічної оцінки окремих компонентів (з усіх компонентів лісових ресурсів плата береться лише за деревину і живицю; це також стосується корисних копалин та водних ресурсів). Для того, щоб ресурсні платежі стали впливовим інструментом фінансового механізму управління природоохоронною діяльністю (ПОД), необхідно розробити науково-обґрунтований механізм компонентного врахування по кожному виду природного ресурсу. З нашої точки зору, ресурсні платежі, а також платежі за забруднення НПС поки що є стримуючим чинником їх ефективного використання в Україні.

Особливе значення в економічному механізмі мають саме фінансові інструменти й важелі [9]. У межах фінансового механізму вирізняють два основних методи фінансового впливу: фінансове регулювання і фінансове забезпечення. Існує три форми фінансового

забезпечення: самофінансування, кредитування і бюджетне фінансування. Їх запровадження потребує значних матеріальних витрат, які більшість суб'єктів господарювання не в змозі здійснювати самостійно, тому самофінансування ПОЗ і ПОД доволі проблематичне. Подоланню цієї проблеми, на наш погляд, сприятимуть такі чинники:

- залучення фінансових ресурсів для ПОЗ ззовні (отримання кредитів, пряме субсидування, надання дотацій тощо);
- створення сприятливих зовнішніх умов стимулювання самофінансування природоохорони на підприємстві (політика прискореної амортизації, пільгове оподаткування тощо).

З метою досягнення максимального ефекту фінансовий механізм реалізації ПОЗ повинен оптимально поєднувати всі фінансові інструменти, а саме: кредитування, інструменти бюджетного фінансування, податкові (у тому числі амортизаційні) інструменти, екологічне страхування.

Екологічне кредитування є одним із найважливіших інструментів фінансового механізму охорони природи. Задля вирішення екологічних проблем ПОЗ слід кредитувати на пільгових умовах. До сучасних форм кредитних пільг, які застосовують на теперішній час, відносять:

- за термінами кредитування;
- за процентними ставками (аж до безпроцентних умов використання позики);
- за обсягами кредитування;
- за гарантіями за кредит.

Вибирають форму пільгових умов залежно від конкретної ситуації (об'єкта кредитування, позичальника).

Кредити на природоохоронні заходи можуть надаватись комерційними банками, небанківськими фінансово-кредитними установами і державою. Слід очікувати, що для приватних комерційних установ пільгове кредитування не становитиме інтересу. Тому витрати на подібне розміщення кредитних ресурсів можуть компенсуватись за рахунок державного бюджету.

Ще одним джерелом залучення коштів є бюджетне фінансування. Воно здійснюється через надання дотацій та субсидій. Основною відмінністю між цими видами асигнувань є обсяги покриття необхідних витрат. Дотація лише частково покриває ці витрати, тоді як субсидія передбачає повне їх фінансування [6].

Пріоритетним принципом надання як кредитів, так і бюджетних асигнувань має стати цільове використання отриманих фінансових ресурсів. Фінансово-кредитні установи і уповноважені державні органи повинні постійно контролювати процес використання вкладених коштів і в разі нецільового використання застосовувати жорсткі штрафні санкції або скасовувати кредитні пільги.

Особливе місце у фінансовому інструментарії посідає система оподаткування. За допомогою екологічних податків можна стимулювати ПОЗ на підприємстві, а саме шляхом запровадження чистих технологічних процесів, використання чистої сировини, раціонального використання природних ресурсів тощо. Екологічні податки можуть надати виробникам і споживачам необхідний поштовх до мінімізації витрат та максимізації доходу і сприяти досягненню певної екологічної мети [5]. Досить ефективною мірою стимулювання ПОД є запровадження системи пільгових податкових інструментів. Основними видами таких податкових пільг має стати зменшення ставок податку на прибуток (або навіть скасування) на інвестиції екологічного призначення, звільнення від імпортного мита (зниження митних тарифів) екологічного обладнання.

Особливу увагу слід приділити амортизаційній політиці як складовій фінансового інструментарію регулювання ПОД. Надання прав на прискорену амортизацію екологічно спрямованих основних фондів є однією з податкових пільг. Прискорена амортизація – це система заходів переважно щодо введення спеціальних норм амортизації, що сприяють збільшенню амортизаційних фондів (частина доходу, що не оподатковується) у перші роки експлуатації основних фондів. Цей захід використовується в багатьох країнах (Німеччині, Франції, Японії), оскільки створює підґрунтя для прискореної модернізації

обладнання та устаткування і він є, на наш погляд, необхідним кроком для підприємств-природокористувачів в Україні.

Таким чином, важливим з позиції ПОД є екологічне страхування. З огляду на особливості виникнення аварійних забруднень, їх випадковий, імовірнісний характер, нездатність підприємства взяти на себе всю економічну відповідальність за великомасштабні екологічні наслідки аварій у реальних умовах доцільно сформулювати в екологічно небезпечних регіонах багаторівневу систему страхового резервування коштів на відшкодування витрат [1, 2].

Стрижнем системи страхування мають стати спеціалізовані інститути з обов'язкового та добровільного страхування. Діяльність з вирізнання пріоритетних об'єктів екологічного страхування полягає у збиранні інформації про кожний об'єкт, що становить екологічну небезпеку, визначенні ступеня екологічної небезпеки на кожному з них залежно від імовірності аварій та розміру можливих збитків, а також побудові пріоритетних рядів об'єктів за рангом для послідовного включення їх у сферу екологічного страхування. Доцільним також було б складання державного атласу або кадастру тих об'єктів страхування, які пройшли певну екологічну експертизу та екологічний контроль. З нашої точки зору, такий документ дозволив би вчасно визначити певні фінансово-екологічні ризики і виділяти спеціально фінансові кошти для подолання наслідків аварій або відшкодування екологічної, майнової та соціальної шкоди.

Висновки. Отже, ми вважаємо:

- по-перше, при формуванні економічного механізму управління природоохоронною діяльністю на підприємстві фінансовій складовій необхідно приділяти більшу увагу і тому необхідно об'єднувати еколого-економічні інтереси підприємств-природокористувачів, фінансово-кредитних установ і держави. Віснуючий нині в Україні механізм фінансування природоохоронних заходів потрібно внести дівіші фінансові інструменти, такі як пільгове кредитування, пільгове оподаткування тощо і вдосконалити вже існуючі системи прискореної амортизації та екологічного страхування;

- по-друге, економічна діяльність держави функціонує відповідно до існуючої нормативно-правової бази, тому саме вдосконалення останньої становить першочергове завдання уряду;

- по-третє, наявна в Україні кризова екологічна ситуація є причиною погіршення фізичного стану населення, зниження його працездатності, з одного боку, і скорочення тривалості життя – з іншого, тому застосування дівіших еколого-економічних інструментів управління природокористуванням приведе до покращення соціо-еколого-економічних показників розвитку суспільства.

Джерела та література:

1. Аніщенко В., Кайстренко Т., Митькевич Н. Аналіз екологізації фінансово-економічної системи в Україні // Сіверянський літопис. – 2002. - № 1. – С. 169-173.
2. Аніщенко В.А. Стратегія розвитку и современное состояние проблемы внедрения экологического страхования в Украине // Наук. зб. „Стратегія економічного розвитку України”. - 2002. - № 5(12). – С. 283-291.
3. Буряк П.Ю., Лодар С.Л. Вплив зміни податкової системи на доходи бюджету // Фінанси України. - 2002. - № 1.
4. Кашенко О.Л. Фінанси природокористування. – Суми: Університет. кн., 1999.
5. Кашенко О.Л. Финансовые аспекты экологических платежей // Финансы Украины. – 2000. - № 1. – С. 36-38.
6. Мельник Л.Г. Екологічна економіка. – Суми: Університ. кн., 2002. – 346 с.
7. Методика визначення розмірів плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища України / За ред. В.Я. Шевчука. – К., 1993. – 54 с.
8. Синякевич І.М. Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети // Економіка України. -2004. - № 1. - С. 57-63.
9. Пірс Девід. Останні розробки щодо використання економічних важелів для управління в галузі навколишнього середовища // Доповідь семінару „Міжнародний досвід застосування економічних важелів для здійснення екологічної політики”, 21 травня 1997 р., м. Київ. – К., 1997. – С. 56-64.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МАРКЕТИНГОВОГО УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА

Вступ

Дослідження проблем функціонування та формування механізму моделювання інструментарію маркетингу в ринковій діяльності підприємства поступово стає вкрай важливим питанням, оскільки саме маркетинг впливає на економічний розвиток відповідного підприємства та визначає напрямки його економічного зростання у цілому.

Серед результатів досліджень, в яких було зроблено спробу сформулювати теоретичні основи застосування інструментарію маркетингу в системі управління ринковою діяльністю підприємства в умовах трансформаційної економіки та підвищення ролі підприємств, потрібно відзначити роботи таких українських та зарубіжних вчених, як Г.А.Оганян, А.А.Браверман, О.Б.Білий, В.Р.Прауде, В.М.Загорулько, Ю.В.Каракай, Т.І.Лук'янець, В.Н.Парсяк, М.Вачевський, Є.М.Палига, В.Кулішов, В.Мустафін, С.Сонько, А.Кредисов, В.Наумова та багато інших. Проте їхні наукові праці передусім містять потужний методологічний апарат, що базується на узагальненні теоретичних і практичних проблем маркетингу взагалі, а поза увагою залишаються такі аспекти маркетингу, як моделювання процесів застосування різного маркетингового інструментарію.

Проведений аналіз уже існуючих наукових праць із питань застосування маркетингового інструментарію показав, що нині актуальними є поглиблені теоретичні дослідження, присвячені проблемі адаптації інструментарію маркетингу в систему управління ринковою діяльністю підприємства. Взагалі у досліджених наукових працях не приділялося значної уваги питанню моделювання інструментарію за різних обставин.

Наведені аргументи доводять актуальність обраної теми наукового дослідження, зумовлюють необхідність її вирішення та визначення ролі маркетингового інструментарію в системі управління ринковою діяльністю підприємства.

Методи та результати

Проблема побудови моделей маркетингу, адекватних цілям управління ринковою сферою в умовах сучасного етапу формування ринкових відносин, має три взаємопов'язаних аспекти: визначення цілей і завдань моделювання, вироблення методології формування адекватної їм інформаційної бази, інструментальних засобів нагромадження, адаптації та віддачі отриманого результату.

Одним з головних інструментів реалізації маркетингу можна назвати рекламу, метою якої є перш за все активізація збутової діяльності підприємства. Згідно з визначенням, наведеним у чинному законодавчому акті - Законі України „Про рекламу”, реклама – це спеціальна інформація про особу або продукцію, що поширюється у будь-якій формі і будь-яким засобом з метою прямого або опосередкованого одержання прибутку. Досліджуючи визначення даної дефініції у наукових виданнях, автор звернув увагу на їх практичну тотожність і тому зробив висновок, що, згідно з науковим трактуванням, реклама – це неперсоніфіковане оплачуване передавання інформації, основним призначенням якого є переконання споживача у певних якостях продукції, послуг або ідей, відомих рекламодавцям, за допомогою різноманітних носіїв.

Для формування комплексного механізму реалізації маркетингового інструментарію в системі управління ринковою діяльністю підприємства за рахунок застосування реклами необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати та оцінити взаємозв'язок між рекламою та динамікою реалізації продукції; визначити потенційну ємність на відповідному сегменті ринку; сформулювати економіко-математичне рівняння залежності показників реклами та реалізації продукції; визначити точку беззбитковості діяльності багатонаменклатурного виробництва; адаптувати механізм ціноутворення на відповідну продукцію з урахуванням застосування рекламних заходів; отримати

інформацію для визначення витрат на проведення реклами відповідної продукції; визначити питому вагу впливу реклами на вартість відповідного виробу; довести доцільність застосування запропонованої моделі.

Формуючи модель розвитку маркетингу, важливо врахувати відповідність розвитку ринкової інфраструктури інтересам підприємства. Цього можна досягнути через попереднє виділення індикаторів маркетингу у напрямку відповідності попиту і пропозиції на відповідному сегменті ринку та оцінювання відповідності розвитку даного сектора ринку завданням і цілям розвитку підприємства.

Для здійснення моделювання певної ситуації необхідно провести аналіз та виявити тенденції і взаємозалежності між певними показниками. Тому проведення ринкового аналізу буде базуватися на методи порівнянь характеристик споживання та показників забезпеченості інфраструктури з урахуванням трансформаційних структурних змін, які зумовлюються розвитком підприємництва. Формування відповідної кон'юнктури на відповідному ринку передбачає певне співвідношення попиту і пропозиції на певний продукт, саме тому для сегментування ринку та виявлення диспропорції у попиті і пропозиції важливо визначити ємність ринку за цим сегментом.

Вирішальними факторами, що визначають ємність ринку, є чисельність населення, його міграція, зміни в регіональному доході, величина створюваного валового внутрішнього продукту, зміни в особистих збереженнях, державних асигнуваннях, приватних інвестиціях та інвестиціях колективних юридичних осіб, напрямки міжрайонних потоків грошей і концентрація певної грошової маси.

На сучасному етапі у регіоні існує жорстка конкуренція на усіх сегментах ринку. На промисловому ринку конкуренцію створюють товари, переважно низької якості, з Польщі та Китаю. На продовольчому ринку конкуренція формується як домогосподарствами, так і товаровиробниками із сусідніх регіонів. Тому на усіх сегментах регіонального ринку утворилася досить щільна конкуренція. Враховуючи високий ступінь зносу обладнання на підприємствах Чернігівського регіону, захопити ринок за рахунок високої якості пропонованої продукції є неможливим. Тому моделювання стратегії розвитку маркетингового інструментарію повинно базуватися на інших кон'юктуроутворюючих факторах.

Формалізація на модель застосування маркетингового інструментарію в системі управління ринковою діяльністю підприємства формуватиметься за таким алгоритмом:

- виявлення залежності між рекламною діяльністю підприємства та ефективністю збутової діяльності;
- моделювання точки беззбитковості діяльності багатонаменклатурного виробництва за різних обставин;
- визначення вартості виготовлення продукції з урахуванням витрат на рекламу та без реклами з одночасним врахуванням динаміки зміни обсягів реалізації продукції;
- формування модельної залежності та обґрунтування доцільності її застосування.

Аналізуючи рекламну діяльність підприємств як інструменту маркетингу, було досліджено діяльність 25 підприємств, але методику формування даної моделі можна зобразити на прикладі ВАТ „Сіверянка”.

Для визначення залежності між кількістю реклами та збільшенням обсягів реалізації необхідно побудувати лінійну модель залежності цих параметрів з масивом дослідження п'ять років з 2000 по 2004 рік, яка наведена у табл.1.

Таблиця 1. Визначення лінійної залежності між рекламою та обсягами реалізації продукції

Рік	Кількість рекламних заходів (тис.од), x	Обсяг реалізованої продукції (тис.грн.), y	x*x	x*y	y*y
2000	45,3	5678	2052,09	257213,4	32239684
2001	47,5	4785	2256,25	227287,5	22896225
2002	44,3	5121	1962,49	226860,3	26224641
2003	45,2	6702	2043,04	302930,4	44916804
2004	51,4	10382	2641,96	533634,8	107785924
Разом:	233,7	32668	10955,83	1547926	234063278

На підставі наведених розрахунків можна побудувати лінійне рівняння залежності між рекламою та обсягами реалізації продукції на ВАТ „Сіверянка” у такий спосіб:

$$b = \frac{\sum x^* y - n^* \bar{x}^* \bar{y}}{\sum x^2 - n^* \bar{x}^2} = 643.2;$$

$$a = \bar{y} - b^* \bar{x} = 2609.71;$$

$$y = 2609,71 + 643,2 * x.$$

Виходячи з наведеної залежності, можна з'ясувати економічну доцільність збільшення рекламної діяльності на підприємстві, визначаючи межу збільшення обсягів продажу для покриття відповідного обсягу рекламних витрат за алгоритмом:

$$Ц_{дод.} = \frac{S}{D - C}, \quad (1)$$

де $C_{дод.}$ - надбавка до ціни реалізації продукції, що необхідна для покриття витрат на рекламу;

D - доход, отриманий підприємством від реалізації продукції;

C - валові витрати підприємства;

S - витрати на рекламу.

Розрахуємо доцільність активізації рекламної діяльності на підприємстві у 2004 р.

$C_{дод.} = 1172,0 \text{ тис.грн.} / (10382,0 \text{ тис.грн.} - 7816,0 \text{ тис.грн.}) = 0,459 \text{ грн.}$

Тобто при проведенні рекламної діяльності підприємство збільшує ціну одного виробу на 0,459 грн. Зважаючи на загальні економічні закономірності, можна стверджувати, що виготовлення кожного наступного виробу за умови збільшення обсягів реалізації цього виробу позитивно впливає на зниження собівартості виробу, а відповідно нарощення прибутку підприємства. В той же час слід враховувати, що саме цінова політика дозволяє підприємству проводити перерозподіл або захоплення відповідних сегментів ринку.

Визначаючи можливості захоплення більших сегментів ринку, необхідно звернути увагу на те, що потреба у конкретному виробі зумовлюється його придбанням. Звертаючи увагу на те, що в економіці вільного підприємництва ціна товарів повністю визначається рівнем попиту і пропозиції, графічним зображенням чого виступають крива попиту та крива пропозиції, то їх перетин визначає саме ціну купівлі-продажу конкретного товару (виробу). На практиці механізм ціноутворення ніколи не буває повністю вільним. Навіть монополіст не є повністю вільним при визначенні ціни товару. Існує велика кількість ринкових факторів, які впливають на політику ціноутворення. Серед найвпливовіших з цих факторів треба відзначити такі:

- економічні умови і характер конкурентної боротьби;
- платоспроможність покупця;
- практика справедливої торгівлі і чесних ділових відносин;
- державні закони і обмеження;
- характер прийнятих відносин між продавцем і покупцем.

Динамічний підхід до встановлення ціни передбачає існування діапазону отримання взаємовигідних умов, в межах якого може бути проведено обмін. Фактори, які визначають ціну в середині цього діапазону спільної вигоди, численні і можуть мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер. Продавець, котрий бажає продати товар, може оцінити дві величини: мінімальну ціну, на яку він може дати згоду при адекватному збільшенні кількості реалізації, та максимальну ціну, на яку можливо отримати згоду від споживача. Остання оцінка може бути визначена на підставі кон'юнктурних умов або на детальному аналізі суб'єктивних і негативних факторів стану споживача.

Емпіричні дослідження свідчать про те, що величина прямих витрат на одиницю продукції знижується на постійну відсоткову ставку кожного разу, коли обсяг виробництва зростає. Модель виробничого прогресу являє собою вираз очікуваного

зниження прямих витрат на виробничу операцію. Ця модель може служити стандартом при визначенні вартості виробництва одного або великої партії виробів. Це припущення лежить в основі побудови більшості функцій виробничого прогресу, які можуть відрізнитися один від одного величиною відсоткового зниження прямих витрат на виробництво при збільшенні обсягів виробництва і кількістю додаткових витрат, необхідних для виготовлення відповідної партії товарів. Також швидкість зменшення витрат при збільшенні обсягів виробництва залежить від таких факторів: зокрема, від зусиль, що здійснює підприємство для скорочення технологічного циклу, та від можливостей, які є для такого скорочення.

Провівши соціологічні дослідження на відповідних сегментах ринку, споживачі позитивно відреагують на зниження ціни на рівні 12-15% відповідним нарощенням кількості споживання, а підприємство відповідно може розраховувати на розширення власного сегмента ринку. Соціологічні дослідження показують, що питома вага продукції підприємства, що пропонується на ринок, за умови зниження ціни збільшується за кожним найменуванням, але на різний відсоток, що зумовлюється рангом продукції у споживчому кошику населення.

Висновки

Результатом проведених розрахунків є сформульована модель інструментарію маркетингу в системі управління ринковою діяльністю підприємства, яка базується на залежності між рекламою та ефективністю застосування цінової політики і відповідного збільшення обсягів реалізації.

З проведених розрахунків видно, що підприємство за рахунок реалізації активної рекламної діяльності збільшує обсяги реалізації продукції на 14,36% та знижує витрати на виробництво одиниці продукції на 16,3%. У такий спосіб підприємство "Сіверянка" збільшує ринковий сегмент власної продукції і може формувати подальшу маркетингову стратегію у відповідному напрямку. Збільшення обсягів реалізації продукції як на підприємстві "Сіверянка", так і на інших підприємствах було підтверджено розрахунками платоспроможності населення відповідного регіону та даними соціологічних опитувань. Враховуючи рівень платоспроможності населення та його бажання придбати продукцію лише на території визначеного регіону, можна стверджувати, що на загальноукраїнському ринку також існують відповідні тенденції, і реально підприємства мають змогу збільшити обсяги реалізації продукції на розрахований відсоток з урахуванням відповідної конкуренції у галузі. За наведеним алгоритмом було проведено відповідні розрахунки за даними ряду інших підприємств, що підтвердило доцільність застосування моделювання інструментарію маркетингу в системі управління ринковою діяльністю підприємства.

Джерела та література:

1. Багиев Г.Л., Аренов И.А. Основы маркетинговых исследований: Учеб. пособие. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1996. - 114 с.
2. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. - М.: Финпресс, 1998. - 416 с.
3. Дайан А., Громадек Л. Стимулирование сбыта и реклама на месте продажи. М.: Прогресс, 1994. - 286 с.
4. Калита Н.С., Кожуховский И.С. Ценообразование в условиях рынка. - К.: УкрНИИТИ, 1991. - 60 с.
5. Маркетинг. Принципы и технологии маркетинга в свободной рыночной системе: Учебник для вузов. / К.Ховард, И.Д.Эриашвили, Б.А.Соловьев, Ю.А.Цыпкин. Под ред. Н.Д.Эриашвили. - М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1998. - 255 с.
6. Семилятка Г.П. Рынок как орган экономики и маркетинга. - К.: Б.Н., 1994.- 186с.
7. Тарасевич В.М. Ценовая политика в системе маркетинга: Учебное пособие / Под ред. Г.Л.Багиева. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1997. - 134с.
8. Цацулин А.Н. Цена и ценообразование в системе маркетинга: Учеб. пособие. - 2-е изд. - М.: Изд. Дом "Филинь", 1998. - 448 с.
9. Черчилль Гилберт А. Маркетинговые исследования. - СПб.: Питер, 2000. - 752 с. - (Серия "Маркетинг для профессионалов").
10. Чубаков Г. Стратегия ценообразования в маркетинговой политике предприятия. - М.: ИНФРА-М, 1996. - 215 с.

МАРКЕТИНГ – ФАКТОР КОНКУРЕНТНОГО УСПІХУ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Сучасний період розвитку України супроводжується стрімкими змінами, пов'язаними з появою нових технологій, необхідних для підвищення ефективності діяльності підприємств, розробкою та реалізацією нових продуктів і послуг, орієнтованих на споживачів, зміною переваг споживачів і посиленням їхніх вимог. Розвиток індустрії туризму в Україні супроводжується збільшенням обсягів грошових надходжень у державний бюджет, підвищенням рівня зайнятості населення, розвитком ринкових відносин, що позитивно впливає на стан справ у багатьох галузях національного господарства і є найважливішим чинником виходу економіки країни з кризи.

Зародившись у виробничій сфері, маркетинг досить тривалий час не знаходив відповідного застосування у сфері туризму. Однак зростання конкуренції й комерціалізація туристичної діяльності привели до необхідності якнайшвидшого впровадження основних елементів маркетингу в практику роботи туристичних підприємств. Застосування маркетингової концепції управління має на увазі правильне розуміння відмінності послуг від матеріальних товарів та особливостей маркетингової діяльності організацій сфери послуг, що виникають у зв'язку із цим.

Туристична послуга - результат діяльності туристичного підприємства по задоволенню відповідних потреб туристів. При всій своїй розмаїтості послуги мають певні характеристики, що значною мірою впливають на розробку маркетингових програм.

Невідчутність, непомітність або нематеріальний характер послуг означає, що їх неможливо продемонструвати, побачити, спробувати, транспортувати, зберігати, упакувати або вивчати до одержання цих послуг. На відміну від матеріального товару, послуга не може бути надана споживачеві у відчутній формі до здійснення ним покупки цієї послуги.

Маркетинг сфери туризму - це система безперервного узгодження пропонованих послуг з послугами, що користуються попитом на ринку і які туристичне підприємство здатне запропонувати із прибутком для себе та ефективніше, ніж це роблять конкуренти.

Для ефективного застосування й розвитку маркетингу сфери туризму необхідна наявність ряду умов:

- глибоке насичення ринку послугами, тобто існування ринку покупця;
- гостра конкурентна боротьба туристичних підприємств за завоювання переваг споживачів;
- вільні ринкові відносини, тобто можливість без адміністративних обмежень вибирати ринки збуту, ділових партнерів, установлювати ціни, звістки про комерційну роботу та ін.;
- вільна діяльність адміністрації туристичного підприємства у визначенні цілей, стратегії підприємства, розподілі коштів за статтями бюджету та ін.

Сутність маркетингу туристичної галузі складається з орієнтації пропозиції туристичних послуг на споживача та постійне узгодження можливостей підприємства з вимогами ринку. Із сутності маркетингу як системи випливають основні принципи, що лежать в основі маркетингу й розкривають його призначення:

1. Орієнтація на ефективне рішення проблем конкретних споживачів тому, що саме ідентифікації запитів споживачів у маркетингу надається особливе значення;
2. Націленість на чітко виражений комерційний результат, що для підприємства зводиться до оволодіння наміченою часткою ринку відповідно до його довгострокових цілей. Звідси орієнтація на довгострокове прогнозування всієї маркетингової ситуації, починаючи від платоспроможних потреб населення і закінчуючи власними

можливостями в цій перспективі;

3. Комплексний підхід до досягнення поставлених цілей тому, що певні маркетингові дії (аналіз потреб, вивчення туристичного продукту, реклама і т.д.), взяті самі по собі, не здатні забезпечити того ефекту, що дає застосування маркетингу як системи;

4. Активність, наступальність, заповзятливість, що забезпечує швидку й ефективну реакцію на зміни зовнішнього щодо підприємства середовища й одержання конкурентних переваг.

Характерні риси послуг роблять управління організаціями сфери послуг трудомістким і складним процесом, і в сукупності з особливостями ринку послуг, а також особливостями сприйняття їхніми споживачами визначають специфіку маркетингу сфери туризму.

Особливості ринку турпослуг:

1. Висока динамічність ринкових процесів, пов'язана з динамічним характером попиту на турпослуги;

2. Форми надання послуг, попит та умови функціонування підприємств послуг залежать від характеристик території, охопленої конкретним ринком;

3. Висока чутливість споживачів до змін якості послуг;

4. Специфіка процесу надання турпослуги зумовлена особистим контактом виробника послуг і туриста;

5. Високий ступінь диференціації турпослуг.

Таким чином, для ефективної діяльності туристичних підприємств необхідно використати маркетинг як надійний інструмент досягнення успіху, а для цього необхідно враховувати специфічні особливості послуг і вміти правильно організувати процес розробки комплексу маркетингу.

Одним з найважливіших завдань маркетингу є встановлення максимально можливої планомірності в діяльності підприємства, що забезпечується шляхом вибору оптимальної маркетингової стратегії. Практична реалізація стратегії маркетингу пов'язана з вибором коштів, що забезпечують матеріалізацію поставлених цілей і завдань, тому найважливіше місце в маркетинговій діяльності займає розробка комплексу маркетингу.

Під комплексом маркетингу розуміється комбінація ключових змін, контрольованих підприємством, які можуть бути використані для того, щоб викликати відповідну бажану реакцію ринку, досягти конкурентної переваги, вплинути на попит.

Комплекс маркетингу розробляється на підставі результатів маркетингових досліджень, що забезпечують одержання необхідної інформації про макро- та мікросередовище ринку. Головною метою, яку переслідує розробка комплексу маркетингу, є забезпечення стійких конкурентних переваг туристичного підприємства й завоювання міцних ринкових позицій. Кожне підприємство зацікавлене в ефективному керуванні своєю маркетинговою діяльністю, у зв'язку з чим необхідно вміти аналізувати ринкові можливості, відбирати цільові ринки, розробляти ефективний комплекс маркетингу й успішно управляти перетворенням у життя маркетингових зусиль.

Таким чином, одним з найзначиміших факторів успіху підприємства сфери туризму є маркетинг - сполучна ланка в ланцюжку ринкових відносин «виробник - споживач». Кінцева мета всякого «маркетингового марафону» - перемога в конкурентній боротьбі. Перемога не разова, не випадкова, а як закономірний підсумок постійних і грамотних зусиль підприємства. Чи відбудеться вона, залежить від конкурентоспроможності туристичного продукту, забезпечення якої є головною метою маркетингу.

Джерела та література:

1. Маркова В.Д., Кузнецова С.А. Стратегічний менеджмент: Курс лекцій. - М.: ИНФРА-М, Новосибірськ, 2001. - 288 с.
2. Дурович А.П. Маркетинг у туризмі. Навчальна допомога. - Мн.: Нове знання, 2003. - 496 с.
3. Песоцкая Е.В. Маркетинг послуг. - Спб.: Питер, 2000.- 160 с.
4. Филоненко В. Аналіз маркетингової інформації, або Як приймати обґрунтовані рішення/ / Маркетинг і реклама.- 2003.- №9(85). - С. 22-24.
5. Хаксевер К., Рендер Б., Рассел Р., Мердик Р. Керування й організація в сфері послуг: теорія й практика. - Спб.: Питер, 2002. - 752 с.

ФРАНЧАЙЗИНГ: ЙОГО ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

У системі ринкової економіки франчайзинг є однією із форм і методів розвитку малого та середнього бізнесу. У цілому франчайзинг як складова економіки України перебуває на початковому етапі розвитку. Розвиток франчайзингу в Україні до останнього часу стримувався відсутністю достатнього обсягу інформації зацікавлених підприємців. Але сьогодні франчайзинг зростає стрімкими темпами, роблячи значний внесок у розвиток підприємництва, створення нових робочих місць. Адже понад 200 франчайзерів успішно працюють у найдинамічніших галузях вітчизняної економіки – громадському харчуванні, роздрібній торгівлі тощо. А це нові якісні товари, послуги, нові робочі місця, нові успішні підприємці [7].

Дослідженням франчайзингу займався ряд вчених, але особливо вагомий внесок зробили В. А. Абчук, М. Бедринець, З. С. Варналій, А. М. Виноградська, Л. П. Дашков.

Франчайзинг дає шанс успішно організувати малий бізнес. В умовах обмеження фінансових ресурсів державного та місцевого бюджетів, відсутності дієвої системи фінансування, кредитування і страхування підприємницької діяльності важливого значення набуває становлення тісної взаємодії малого і великого підприємства з метою розв'язання спільних проблем їх функціонування. Такою формою фінансової підтримки з боку великих підприємств, здатною сприяти приходу в малий бізнес великого кола осіб, які побоюються займатися підприємницькою діяльністю самостійно, без відповідної підтримки і навчання, є франчайзингова система. Саме вона є тією формою організації бізнесу, виробленою світовою практикою, яка в комплексі з іншими ринковими структурами могла б стимулювати розвиток малого бізнесу в Україні [4].

Метою даної статті є дослідження становлення та розвитку франчайзингу в Україні.

Відповідно до визначення Міжнародної асоціації франчайзингу, “франчайзинг - це система перманентних відносин, установлюваних між франчайзером і франчайзі, у результаті яких знання, імідж, успіх, методи виробництва й маркетинг передаються франчайзі в обмін на взаємне задоволення інтересів” [7].

Говорячи простіше, франчайзинг - це така організація бізнесу, при якій потужна компанія (франчайзер) передає юридичній або фізичній особі (франчайзі) право на продаж продукту або послуг цієї компанії. Франчайзі зобов'язується продавати продукт або послуги в строгій відповідності із правилами ведення бізнесу, які встановлює франчайзер [2].

При дотриманні цих умов франчайзі одержує право на використання імені торговельної марки компанії, її маркетингових технологій, а також послуг внутрішнього аудиту й експертизи якості роботи.

Щоб одержати такі права й можливості, франчайзі виплачує первісний внесок франчайзеру, а потім здійснює щомісячні внески. Суми цих платежів обумовлюються у франчайзинговому договорі і є предметом переговорів.

Франчайзинговий пакет або франшиза (тобто повна система ведення бізнесу, передана франчайзером франчайзі) дозволяє підприємцеві освоїти навіть зовсім новий для нього бізнес у найкоротший термін [10].

Майже будь-який вид бізнесу (за інформацією Міжнародної Асоціації Франчайзингу - більше 70 галузей господарства) може стати предметом франчайзингового договору. Але це сьогодні. А джерела франчайзингу йдуть майже на 500 років у глиб історії [5].

Оксфордський словник англійської мови повідомляє, що franchising - це усі права й волі єпископатів, подаровані їм королівською короною в 1559 році, а franchises - місця, відведені для торгівлі. Вільним людям було дозволено (дана франшиза) продавати свої товари на території міста: на ринках і ярмарках. Таким чином, ці елементи права сформувавши основу франчайзингу.

Однак у найтиповішій формі він виявився в британській системі так званих “зв'язаних

будинків”, що використовувалася броварниками для підтримки потрібного обсягу продажів.

В обмін на позику або оренду майна броварник одержував заїжджий двір як ринок збуту свого пива. А загальноприйнятою датою початку використання слова “франчайзинг” у сьогодишньому його значенні (привілеї, надавані приватними фірмами) вважається 1840 рік.

У середині ХІХ століття франчайзинг уперше почав використовуватися у США. Великий виробник швейних машинок Зінгер розгорнув серійне виробництво, що дозволило його компанії торгувати за найнижчими цінами [3].

Однак централізоване технічне обслуговування машинок виявилось економічно невігідним. Це й наштоткнуло його на думку про використання франчайзингової системи: фінансово незалежним фірмам стали надаватися виключні права на продаж і ремонт швейних машин на конкретній території. Аналогічна система була розроблена в 1898 році компанією “Дженерал Моторс”. Відповідно до неї дилери не мали права реалізовувати машини інших виробників, а також були зобов’язані вкласти в справу власний капітал як гарантію високого рівня обслуговування й підтримки іміджу франчайзера.

Активно включилася у використання франчайзингу індустрія пляшкових безалкогольних напоїв. Компанії “Кока-Кола”, “Пепсі” почали виготовляти концентрований сироп, централізовано розподіляти його заводам по розливу, що перебували у власності й управлінні франчайзі, які одночасно були й керуючими місцевих роздрібних продажів. В 20-і роки минулого століття ідея франчайзингу як форми ведення бізнесу змістилася у бік відносин “оптовик - роздрібний продавець”. Оптовий продавець (або франчайзер) давав можливість невеликим роздрібним торгуючим організаціям одержувати додаткову вигоду від численних знижок, використовувати марку торговельної фірми й при цьому зберігати свою незалежність.

У 1926 році в Чикаго був заснований Незалежний альянс бакалійників (IGA), що, до речі, зараз активно пробивається на російський ринок, запрошуючи у свій союз незалежні продовольчі магазини площею від 185,8 кв.м (ця дивна цифра - результат перекладу на нашу систему 2000 квадратних футів). Його ціль - допомогти незалежному торговцеві конкурувати з роздрібними мережами, зберігаючи автономію малого бізнесу.

У першу чергу - за допомогою закупівель за тими ж цінами, що й власники мереж. У Європі цю шляхетну місію на себе взяла “Мережа вільних бакалійників” DE SPAR, заснована в Голландії в 1932 році й відома сьогодні як просто SPAR.

До середини 50-х років минулого століття більшість компаній, що використовували франчайзингову систему, розглядали її як ефективний метод розподілу продукції й послуг. Справді, традиційний або товарний франчайзинг - це передача виключних прав на реалізацію продукції, що випускається франчайзером, під його товарним знаком на певній території.

У 50-і роки з’являється франчайзинг другого покоління - “франшиза бізнес-формату”. Він припускає передачу не тільки товарного знака, але й всієї технології ведення бізнесу, включаючи зовнішні параметри й стиль обробки, створені й випробувані франчайзером. Класичний приклад - “McDonald”s”.

Рей Крок, комівояжер - продавець апаратів для виробництва молочних коктейлів, якому відвідав паркінг-ресторан швидкого обслуговування San Bernardino, яким управляли брати Макдональди. Вражений новою, надзвичайно оперативною системою організації обслуговування, Крок в 1955 році викупив права на франчайзинг їхнього бізнесу.

“Клоновані” магазини типу “ІКЕА”, “Метро Кэш энд Керри” і т.д. - теж результат втілення класичної “франшизи бізнесу-формату”.

За останні 50 років франчайзинг здобув таку популярність, що в США в обсязі роздрібно-товарообігу він становить більше 40, а в країнах Європи - від 5 до 30%.

У Росії франчайзинг з’явився в 1993 році, коли власник невеликого кафе на проспекті Миру в Москві купив за \$10000 строком на п’ять років франшизу у фірми Allied Domescq, власниці права на торговельну марку “Baskin Robbins”. Незабаром по франшизі були відкриті “Російське бістро”, “Ростикс”, “Еконика-Взуття”, бензозаправки “ЛУКОЙЛ”, “ТНК”, “ЮКОС”, магазини «ІКЕА» і так далі. [8].

Франчайзинг - широко розповсюджена у світі стратегія розвитку бізнесу. Переваги, які відрізняють цю форму організації підприємницької діяльності, є найважливішим стимулом

для розвитку франчайзингу в будь-якій національній економіці. Особливе значення й перспективи розвитку франчайзинг має в російській економіці з огляду на можливості диверсифікованості й потреби країни в широкому розвитку малого бізнесу [1].

Франчайзинговий сектор у малому бізнесі - це найдіяльніша група населення, що обслуговує основну масу споживачів, робить комплекс продуктів і послуг і чуйно реагує на вимоги ринку, що постійно змінюються. Франчайзинг - це створення широкого шару дрібних власників, зміцнення середнього класу, що забезпечує свій добробут, є основою соціально-економічних реформ. Це гарант політичної стабільності й демократичного розвитку суспільства.

Важлива особливість франчайзингу як форми організації підприємництва - підвищення стійкості й життєздатності малого бізнесу завдяки зміцненню брендів на ринку й переходу від спонтанності до високого ступеня організованості. Підвищення стійкості й життєздатності малого бізнесу надзвичайно важливе для того, щоб він міг виконувати свої соціально-економічні завдання.

До переваг франчайзингової форми організації бізнесу належить взаємовигідний характер партнерських відносин, висока ділова етика, кваліфіковане керування бізнес-процесами, ефективність капіталовкладень.

Франчайзинг уже не потребує підтвердження своїх переваг у ряді методів організації бізнесу. Він довів свою здатність привертати все нових і нових підприємців у франчайзингові мережі з вигодою для всіх: і для власника мережі, й підприємця, і держави, і споживача.

Успіх бізнесу залежить від інновацій, творчих підходів підприємця і державної політики, направленої на розвиток бізнесу. Здешевлення кредитів, доступність на нові ринки, спрощення процедури реєстрації, дозвольної системи – це ті питання, відповіді на які дозволять бізнесу активніше розвиватися. Франчайзинг же виступає як один з варіантів рішення цих завдань.

Франчайзинг - один з методів розвитку бізнесу для успішних компаній, що бажають розвиватися далі. З позиції користувача продуктом франчайзингу – засіб, що припускає швидкий старт стабільного бізнесу. Технологія франчайзингової діяльності припускає, що в обмін на переваги перевіреної концепції й методики ведення бізнесу з відносно відомою й шановною торговельною маркою франчайзі ділиться із франчайзером частиною свого прибутку й частиною своєї незалежності. Відповідно франчайзер (франшизодатель) - це компанія, що ліцензує або продає свою торговельну марку, ноу-хау або виробничу систему. А франчайзі (франчайзіат, франшизотримувач) - фірма, що платить франчайзеру первісний внесок і сервісну плату - роялті - за права на бізнес, тобто купує франшизу [6].

Франчайзинг - підприємницька діяльність, відповідно до якої на договірній основі одна сторона (франчайзер) передає другій (франчайзі) за винагороду на певний строк або без вказівки такого:

- право використання торговельної марки, знака обслуговування, фірмового (торговельного) найменування;
- послуг, технологічного процесу;
- спеціалізованого устаткування, ноу-хау й комерційної інформації, що охороняється законом;
- іншим, передбаченим договором об'єктів права інтелектуальної власності.

Франчайзер (франшизіар, правовласник) - особа, як правило, юридична, власник прав на франшизу, ліцензує й «продає» (фактично передає в користування) свою інтелектуальну власність (торговельну марку, ноу-хау й виробничу систему), як правило, спочатку випробувавши її на власних торговельних точках.

Франчайзі (користувач, оператор, франшизіат) - особа (фізична або юридична), що здобуває права на франшизу на певній території згідно із франчайзинговим або іншим договором, спрямованим на створення франчайзингової мережі на території.

Пакет франшизи (франчайзингова програма) - весь пакет документів, послуг і умов, запропонованих франчайзером діючому або потенційному франчайзі. Стосується всіх основних питань, викладених у франчайзинговім договорі, а також основних послуг франчайзера франчайзі для успішного ведення бізнесу відповідно до франчайзингового договору. Включає посібник з товарів/послуг або посібник з експлуатації, дизайн-проект, ліцензії на об'єкти інтелектуальної власності, інші інструкції.

Франшиза - право, що здобувається у франчайзера, на вступ у певну підприємницьку діяльність:

- у якій товари або послуги продаються, пропонуються для продажу або збуваються відповідно до певного маркетингового плану, системою або ноу-хау, запропонованим значною мірою франчайзером або пов'язаною з ним особою;
- яка значною мірою асоціюється з найменуванням, торговельною маркою, рекламою або комерційними символами франчайзера або пов'язаних з ним осіб;
- у якій є присутнім тривалий фінансовий інтерес франчайзера або пов'язаних з ним осіб і франчайзі в експлуатації франчайзингових точок і яка вимагає від франчайзі франчайзингової плати франчайзеру або пов'язаній з ним особі [8].

У США часто використовується як заміник поняття «франчайзинговий договір». У європейських країнах під франшизою розуміють пакет прав промислової або інтелектуальної власності, що стосуються торговельних марок, торговельних найменувань, символів у магазинах, корисних моделей, конструкцій, авторських прав, ноу-хау або патентів, що використовуються для перепродажу товарів або надання послуг кінцевим споживачам. Не плутати з аналогічним за написанням терміном, що використовується у страхуванні.

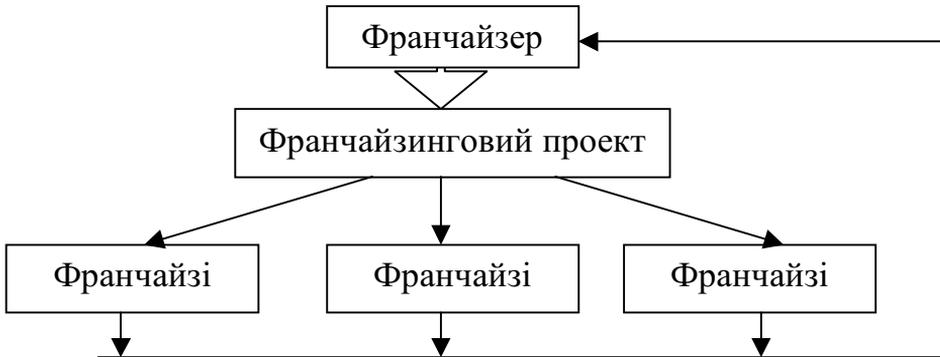

Рис.1.1. Схема взаємовідносин у франчайзинговій системі

За даними Міжнародної асоціації франчайзингу, середня рентабельність інвестицій за перші 10 років роботи для звичайних незалежних підприємств становить близько 300%, для компаній же, що працюють у рамках франчайзингових угод, - більше 600%. Із усіх незалежних компаній, що створюються у світі, протягом 3-х років у середньому близько 90% припиняють своє існування, для франчайзингових же компаній частка банкрутів у перші 3 роки становить менш 10%. У цілому, за останні п'ять років у світі менше 8% франчайзингових підприємств виявилися нежиттєздатними.

При перегляді досліджень, проведених у західних країнах, ми побачили, що неблаганна статистика свідчить: кожні три із чотирьох звичайних фірм закриваються протягом 5 років. І це на благополучному заході. Тільки франчайзингові фірми практично не розоряються. Розкручений бренд, як розкручений маховик, легко проходить усі спади й кризи і допомагає своїм партнерам. У цьому дієвість торговельної марки-лідера.

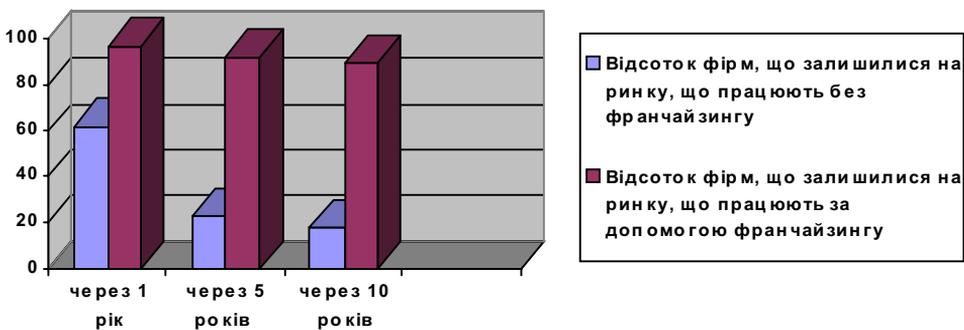

Рис.1.2. Порівняльні данні виживання фірми з франчайзингом та без нього

У світі франчайзинг успішно застосовується у більш ніж у 75 галузях. Це галузі, у яких роботу можна описати і якоюсь мірою стандартизувати, а потім передати весь свій досвід за допомогою навчання й посібників людині, у якої досвіду в цій сфері немає. Особливо популярні франшизи в сфері громадського харчування та готельного бізнесу, роздрібною торгівлі, послуг для бізнесу або будинку, світу краси й здоров'я, виробництва. Зустрічаються також цікаві проекти, якоюсь мірою унікальні. Наприклад, консалтингові, брокерські, страхові фірми, лікарні й будинки престарілих, регіональні й галузеві газети, Інтернет-продажі або підтримка баз даних.

Франчайзингова система співробітництва становить специфічну вертикальну інтеграцію великих і малих фірм через ліцензію (франшизу). Вона дає змогу франчайзі - невеликій фірмі - вести певний вид підприємницької діяльності, встановлений іншою стороною - франчайзером, переважно великою (головною) фірмою. З одного боку, франчайзингова система допомагає малим підприємствам уникнути низки перешкод із застосуванням і функціонуванням власного бізнесу, з іншого - як корпоративна структура вона обмежує діяльність франчайзі.

Якщо в усьому світі франчайзинг уже давно став невід'ємним атрибутом економіки (за оцінками експертів, у розвинених країнах світу більше 40% усіх продажів здійснюється через франчайзингову мережу), то в Україні ця бізнес-технологія тільки починає знаходити своїх прихильників.

У цілому, франчайзинг в Україні перебуває на початковому етапі розвитку. За даними Асоціації франчайзингу України, у нашій країні на сьогодні функціонує близько 100 франчайзингових мереж (для порівняння: у США їх більше 1500, у Франції - більше 750, у Польщі - близько 140). І хоча успішні приклади використання франчайзингу в Україні залишаються поодинокими, в останні роки їхня кількість почала поступово збільшуватися.

Для успішного розвитку франчайзингу в Україні необхідне вирішення таких проблем:

1. Організувати навчання та тренінги для вітчизняних підприємців для набуття досвіду у франчайзинговій діяльності.
2. Удосконалити законодавчу базу для успішного розвитку бізнесу.
3. Забезпечити виконання договірних зобов'язань.
4. Здійснювати захист інтелектуальної власності.
5. Удосконалити банківське кредитування франчайзингових компаній.

Це дасть змогу забезпечити успішний розвиток підприємницьких структур малого та середнього бізнесу і внести вагомий вклад у покращення економіки України.

Джерела та література:

1. Абчук В.А. Коммерция: Учебник. - СПб.,2000. - 475 с.
2. Бедринець М. Франчайзинг: Світовий досвід і перспективи розвитку в Україні // Фінанси України. - 2001. №2 С. 96 - 104.
3. Варналій З.С. Франчайзинг, як ефективна форма інтеграційних зв'язків суб'єктів малого бізнесу та корпорацій // Актуальні проблеми економіки. - 2002. - № 3. С. 47-53.
4. Виноградська А.М. Технологія комерційного підприємництва: Навчальний посібник - Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 546-597 с.
5. Господарський кодекс України від 15.01.2005.
6. Дашков Л.П. Коммерция и технология торговли. - М.:ИВЦ "Маркетинг", 1999. - 448 с.
7. Франчайзинг 2005. Перша міжнародна спеціалізована виставка. Каталог. - К.: "Євроіндекс", 2005 р.
8. Цивільний кодекс, Глава 76: Комерційна концесія.
9. <http://www.urist.com.ua>, 19/04/2005.
10. <http://www.franchise.org/resourcetr/legalquestions.asp>

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Ефективне функціонування промислового комплексу держави є визначальним фактором забезпечення динамічного розвитку вітчизняної економіки в цілому, підвищення рівня її конкурентоспроможності у світовому економічному просторі, досягнення високих соціальних стандартів життя населення. Промисловий комплекс посідає чільне місце в розвитку економічної системи України. Так, у 2005 р. вітчизняними промисловими підприємствами було вироблено 29,2% обсягу валової доданої вартості держави (48,6% продукції в загальному обсязі випуску) при концентрації 37,1% основних засобів і 30,0% зайнятих.

Теоретичним і практичним аспектам розвитку та функціонування промислових комплексів різного рангу присвячено велику кількість праць вітчизняних та зарубіжних вчених. Найвагомішими з них є роботи О.І. Амоші, М.П. Бутка, А. Вебера, Я. Гамільтона, В.М. Геєця, Б.М. Данилишина, Л.В. Дейнеко, М.І. Долішнього, В.І. Захарченка, С.І. Іщука, В.В. Кістанова, І.І. Лукінова, О.Є. Пробста, Ю.Г. Саушкіна, М.І. Туган-Барановського, А.Т. Хрушова, М.Г. Чумаченка та ін.

Подальший науковий пошук у рамках згаданої проблеми актуалізується прагненням України до членства в Європейському Союзі, а відтак необхідністю забезпечити потрібні параметри функціонування вітчизняного промислового комплексу, зокрема в напрямі його технологічної модернізації та структурної перебудови. На сьогодні у промисловому комплексі України домінуючими є виробництво третього та четвертого технологічних укладів. Це свідчить про те, що вітчизняний промисловий комплекс розвивається практично без наукових розробок. У той же час досвід розвинених країн світу показує, що близько 80% приросту ВВП досягається саме завдяки ефективному використанню інтелектуального потенціалу суспільства.

Метою даної статті є розробка перспективних напрямів структурної перебудови промислового комплексу України на інноваційній основі. Досягнення визначеної мети бачиться нами через розв'язання наступних завдань: визначення місця та ролі промислового комплексу України в її економіці; аналіз динаміки промислового виробництва та галузевої структури вітчизняної промисловості; дослідження інноваційної діяльності промислових підприємств держави; визначення економічних важелів, покликаних сприяти структурній перебудові промисловості країни.

Промисловий комплекс України представлений 54558 підприємствами, 92,5% з яких належать до обробної, 2,5% - добувної промисловості, 5,0% - виробництва та розподілення електроенергії, газу і води.

Офіційною статистикою впродовж останніх 10-12 років фіксується зростання промислового виробництва (тільки за останній шестирічний період воно сягнуло 156,4%), що пов'язано, передусім, із збільшенням обсягів інвестицій в основний капітал (за 2000 - 2005 рр. - у 3,9 р.). Високим ступенем позитивного динамізму в рамках вітчизняного промислового комплексу характеризуються деревообробна, харчова, целюлозно-паперова, хімічна та нафтохімічна, а також машинобудівна галузі, що з огляду на потенціал України та орієнтири структурної перебудови її промисловості можна оцінити позитивно.

Фінансові результати діяльності промислових підприємств України характеризуються невисоким рівнем і нестійкою динамікою (рівень рентабельності операційної діяльності за останні 6 років коливається в межах від 2,6% до 5,5%); високою була і залишається частка збиткових промислових підприємств (за вказаний період від 37 до 42% вітчизняних промислових підприємств отримують збитки).

Галузева структура промисловості України впродовж 2000-2005 рр. залишається незмінною (табл. 1): за обсягами виробництва й реалізації продукції виділяються

металургія та обробка металу, харчова промисловість, виробництво та розподіл електроенергії, газу та води, машинобудування, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки, хімічна та нафтохімічна промисловість. Позитивним у ній є традиційно висока частка продукції "авангардної трійки" (електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування): 2001 р. - 32,5%; 2005 р. - 35,0%, а також харчової індустрії; негативним - вихід із складу "профілюючих" галузей легкої промисловості, висока питома вага продукції групи "А".

Таблиця 1

Галузева структура промисловості України (за обсягом виробленої продукції), %

Галузь	2001	2005
Промисловість у цілому	100	100
у т.ч. харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів	19,1	16,3
легка промисловість	1,6	1,1
металургія та обробка металу	20,6	22,1
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	5,5	9,4
хімічна та нафтохімічна промисловість	6,9	6,4
машинобудування і металообробка	11,5	12,7
виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	14,1	15,9

Джерело: [1, с. 105]

Структурну перебудову промислового комплексу України вчені-економісти та фахівці-практики пов'язують, передусім, з його інноваційним розвитком. На сьогодні промислові підприємства України характеризуються низьким рівнем інноваційної активності. Так, якщо у 1995 р. 22,9% вітчизняних суб'єктів господарювання впроваджували інновації, у 2000 р. – 18,0%, у 2001 р. – 16,5%, то у 2005 р. їх кількість зменшилась до 11,9%. Це набагато менше, ніж, наприклад, у провідних країнах ЄС, де згаданий показник коливається у межах 60 -70%. У результаті впровадження інновацій частка реалізованої вітчизняними промисловими підприємствами інноваційної продукції становила лише 6,5% від загального обсягу промислової продукції.

Серед галузей вітчизняної індустрії найбільша частка інноваційно активних підприємств зафіксована в машинобудуванні (22,0% обстежених підприємств), хімічній та нафтохімічній промисловості (19,9%), металургії (13,3%), харчовій та легкій (по 9,9%), целюлозній (7,7%) промисловості, що також є значно нижче від рівня аналогічних показників високорозвинених країн світу.

У регіональному розрізі найбільша кількість підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, традиційно зосереджується у столичному регіоні та індустріально розвинених областях, а саме: у м. Києві (17,9% від їх загальної кількості по Україні), Харківській (11,1%), Донецькій (6,5%) та Дніпропетровській (6,3%) областях; найменша – в поліських областях, зокрема Рівненській (0,8%), Сумській (1,0%) та Волинській (1,2%).

Для здійснення інновацій у 2005 р. вітчизняними промисловими підприємствами було витрачено 5751,6 млн. грн., що в 3,3 р. більше, ніж у 2000 р. Розподіл інноваційних витрат за видами промислової діяльності виглядав так: машинобудування – 28,2% витрат, металургія та обробка металу – 27,4%, харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів – 17,8%, хімічна та нафтохімічна промисловість – 15,8%, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки – 4,3%, целюлозно-паперова та поліграфічна промисловість – 0,7%, легка промисловість – 0,6%. Такий розподіл інноваційних витрат за галузями промисловості визначається тим, що на сьогодні нововведення фінансуються переважно за рахунок власних коштів підприємств, а тому частка витрат суб'єктів господарювання кожної із згаданих галузей залежить безпосередньо від фінансових результатів його діяльності і коригується бажанням чи небажанням керівних структур спрямовувати кошти на фінансування інновацій.

Інноваційні витрати вітчизняних промислових підприємств у 2005 р. спрямовувались переважно на придбання і впровадження у виробництво нових видів машин, обладнання,

установок та інших засобів виробництва (54,8%); питома вага витрат на виробниче проектування та інші види підготовки виробництва для випуску нової продукції була помітно меншою (17,3%); на проведення наукових досліджень і розробок витрачено 10,6% коштів. Ці статистичні дані демонструють недостатній рівень фінансування наукових досліджень і розробок, виробничого проектування, придбання нових технологій промисловими підприємствами України.

Таким чином, незважаючи на позитивну динаміку розвитку, промисловий комплекс України на сьогодні характеризується структурною розбалансованістю, низьким рівнем рентабельності операційної діяльності промислових підприємств, високою часткою збиткових підприємств, низькоінтенсивною і малоефективною інноваційною діяльністю.

Отже, пріоритетним напрямом промислової політики держави на нинішньому етапі розвитку є структурна перебудова промисловості, покликана сприяти підвищенню її конкурентоспроможності та посиленню соціального спрямування. Структурна перебудова вітчизняного промислового комплексу має здійснюватися в напрямі підвищення питомої ваги високотехнологічних галузей з великою часткою доданої вартості. Економічними важелями практичної реалізації вказаної мети можуть стати:

- пільгове оподаткування коштів підприємств, спрямованих на освоєння інноваційних технологій і продукції, запровадження інформаційних технологій, сучасних телекомунікаційних засобів;
- податкове стимулювання зменшення енерго- та ресурсомісткості виробництва;
- зменшення податку на прибуток на певну частину загальної вартості інвестицій в устаткування, особливо під час реконструкції чи модернізації підприємства;
- залучення іноземних інвестицій і розширення внутрішнього кредитування з метою цільового фінансування структурних реформ галузі;
- державне страхування кредитів приватних банків, наданих на виконання інноваційних проектів;
- розробка і впровадження механізму реінвестування доходів, отриманих від реалізації інноваційних програм у розвиток науки тощо.

Джерела та література:

1. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2006. – 645 с.

Олександр Гладун

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВИ ВИБІРКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ВИБІРКОВИХ ОБСТЕЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ

Постановка проблеми. В останнє десятиріччя при проведенні різного роду досліджень усе ширше застосовується вибірковий метод спостереження. Особливо це стосується різного роду обстежень населення, які проводять як державні установи, так і приватні фірми. Спектр досліджуваних ними проблем досить різноманітний: від споживання окремих товарів до проблем рівня та умов життя населення. Відповідно, і отримана інформація використовується у дуже широкому спектрі: від визначення стратегії та тактики поведінки на ринку товарів та послуг до розробки державних соціальних програм.

При проведенні обстежень населення ми маємо справу з дуже складним об'єктом спостереження. З точки зору формування вибірки, ця складність зумовлена тим, що населення перебуває у стані постійних змін: це природний та міграційний рух, зміна соціальних ознак (сімейний стан, рівень освіти, соціальний статус тощо). Це накладає певний відбиток на окремі етапи проведення вибіркового обстеження.

Одним з етапів вибіркового обстеження є етап формування вибіркової сукупності, який, в свою чергу, має окремі складові. Головними серед них є:

1. Визначення параметрів генеральної сукупності.

2. Розробка дизайну вибірки (визначення схеми, способу, механізму відбору, кількості ступенів відбору тощо).

3. Формування основи вибірки на кожному зі ступенів відбору.

4. Проведення відбору на кожному ступені (у разі формування багатоступеневої вибірки).

Якісна (з точки зору забезпечення можливості коректного проведення процедури відбору та представлення структури генеральної сукупності) вибіркова сукупність неможлива без коректно сформованої основи вибірки.

Враховуючи важливість отримання надійної інформації щодо процесів, які досліджуються, теоретичні та практичні аспекти формування основи вибірки мають непересічне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на важливість процедури формування основи вибірки для обстежень населення, зараз ця проблема практично не досліджується. Серед робіт останнього часу можна виділити дослідження А.М.Єріної та В.Г.Саріюгло. А.М.Єріна розглядає питання формування основи вибірки з точки зору їх типізації та порівняння ефективності основ [1, с. 35 - 40]. В.Г.Саріюгло у своїй роботі розглядає джерела інформації, яка використовується при проведенні вибіркового обстежень, типи та форми її представлення [2 с. 78- 84]. Теоретичні аспекти побудови основи вибірки цими авторами не розглядаються.

Серед зарубіжних публікацій переважають роботи щодо розробки дизайну вибірки та обробки даних. Найповніше, але в практичному аспекті, питання формування основи вибірки розглядаються Ф.Йейтсом [3, с. 93 - 117]. Проте ця книга вийшла понад сорок років назад і є зараз бібліографічною рідкістю.

При складанні звітів щодо проведення обстежень окремі з них мають описи формування основи вибірки, проте вони є недоступними для масового використання. До того ж у звітах просто описується система формування основи вибірки без теоретичного обґрунтування.

Ситуація, що склалася, зумовлює необхідність розробки теоретичних питань формування основи вибірки, чому і присвячена ця стаття.

Результати дослідження. Основа вибірки визначається як упорядкований певним чином перелік, список одиниць відбору, з якого за певними правилами відбувається відбір. В свою чергу одиниця відбору - це одиниця основи вибірки, яка має ймовірність бути включеною до вибірки при реалізації процедури відбору. Як правило, одиниці відбору мають певний перелік ознак, які використовуються при проведенні відбору.

Побудова основи вибірки має три складові: 1) принципи побудови; 2) інформаційна база для формування; 3) автоматизація ведення та використання. Розглянемо їх.

Основа вибірки повинна відповідати принципам якості, повноти, актуальності, багаторівневості, територіальності, географічності, картографічності, класифікаційної узгодженості, строковості та конфіденційності.

Принцип якості означає, що дані, на базі яких сформована основа вибірки, повинні відповідати реальному стану генеральної сукупності, бути отриманими з офіційних джерел та користуватися довірою фахівців.

Принцип повноти інформації означає, що необхідні для відбору характеристики є в наявності у визначеному джерелі для всіх без винятку одиниць основи вибірки. Крім цього, забезпечення принципу повноти передбачає відсутність: а) дублювань в основі вибірки; б) включення в основу вибірки одиниць, які не відповідають умовам її формування.

Принцип актуальності означає, що інформація, яка використовується при формуванні основи вибірки, за часом повинна бути максимальною наближена до моменту проведення робіт з формування вибірки. Забезпечення принципу актуальності полягає у:

- проведенні контролю (перевірці) правильності дотримання інструктивних матеріалів щодо формування та актуалізації основи вибірки;
- періодичній актуалізації основи вибірки відповідно до визначених процедур.

Принцип багаторівневості означає забезпечення можливості проведення багатоступеневої процедури формування вибірки. Реалізація цього принципу передбачає, що по всіх одиницях відбору, відібраних на поточному ступені, повинна бути в наявності інформація, яка дозволяє побудувати основу вибірки для проведення

відбору на наступному ступені, і що ця інформація відповідає всім іншим принципам.

При використанні багатоступенового відбору на кожному ступені формується своя основа вибірки, причому на різних ступенях відбору можуть застосовуватися різні джерела інформації та використовуватись різні одиниці відбору.

Принцип територіальності означає однозначну відповідність кожної одиниці основи вибірки об'єкта адміністративно-територіального поділу країни.

Принцип географічності означає, що при відборі географічних одиниць, які не збігаються з адміністративно-територіальним поділом, повинні бути чітко визначені територіальні межі таких одиниць та забезпечено дотримання принципу територіальності.

Принцип картографічності означає можливість однозначного відображення одиниць основи вибірки на карті. Картографія може бути використана як при формуванні вибірки, так і при плануванні роботи інтерв'юера та безпосередньому проведенні опитування.

Принцип класифікаційної узгодженості полягає у максимальному використанні офіційних класифікаторів, які затверджені Держстандартом України (та / або діють у системі органів державного управління, зокрема Держкомстат), для кодування ознак одиниць основи вибірки. У разі неможливості (або недоцільності) прямого використання класифікаторів повинна бути забезпечена узгодженість між офіційними класифікаторами та класифікаторами, які використовуються в основі вибірки.

Принцип строковості передбачає визначення терміну функціонування основи вибірки для кожного зі ступенів відбору. Відповідно до періодичності використання певної основи вибірки, повинні бути проведені роботи з її актуалізації.

Принцип конфіденційності полягає у дотримуванні вимог щодо забезпечення конфіденційного характеру персоніфікованих даних відповідно до законів України “Про інформацію”, “Про державну статистику” та інших відповідних нормативних документів у випадку використання персоніфікованої інформації щодо одиниць основи вибірки на окремих етапах формування вибіркової сукупності.

Як одиниці відбору при проведенні обстежень населення можуть виступати:

- об'єкти адміністративно-територіального устрою країни: 1) Автономна Республіка Крим, області, м. Київ та м. Севастополь; 2) райони; 3) міські ради, сільські ради; 4) міста, селища міського типу, селища і села; 5) райони в містах.

- локальні географічні території, визначені на базі попередньо проведеного територіального районування (наприклад, переписні відділи, інструкторські та лічильні дільниці, створені для проведення перепису населення; виборчі дільниці; території, які обслуговуються одним поштовим відділенням; природно-кліматичні зони тощо);

- об'єкти господарської діяльності (підприємства, організації, установи, фермерські господарства тощо);

- житлові будівлі;

- домогосподарства або їх адреси;

- конкретні особи.

При формуванні основи вибірки інформаційними джерелами можуть бути органи державної статистики; органи державного управління та місцевого самоврядування; суб'єкти господарювання.

Як статистична інформація для формування основи вибірки можуть використовуватись дані:

1) поточної статистики щодо демографічних, соціальних та економічних характеристик окремих адміністративно-територіальних одиниць;

2) переписів населення щодо чисельності населення та його соціально-демографічних характеристик по кожній адміністративно-територіальній одиниці;

3) сільськогосподарських переписів;

4) погосподарського обліку;

5) Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ);

6) попередніх вибірових обстежень тощо.

Для формування основи вибірки може бути також використана інформація зі списків, картотек, реєстрів та баз даних, які складаються та ведуться органами державного управління та місцевого самоврядування: 1) податкової адміністрації; 2) виборчих комісій (щодо поділу території країни на виборчі дільниці та чисельність виборців в

них під час проведення виборчих кампаній); 3) центрів зайнятості; 4) соціальних служб; 5) списків житлових будинків; 6) перелік житлових приміщень; 7) офіційні картографічні матеріали тощо.

Крім того, для формування основи вибірки можуть використовуватися дані окремих суб'єктів господарювання, наприклад:

- 1) Укрупноти щодо поділу території країни на поштові відділення та чисельність населення, що обслуговується ними;
- 2) підприємств, які надають комунальні послуги (водопостачання, водовідведення, електроенергія тощо), щодо території та населення, яке ними обслуговується;
- 3) житлово-експлуатаційних контор (ЖЕКів) щодо адрес домогосподарств, в яких реально проживає населення тощо.

В окремих країнах світу, особливо з відносно невеликою чисельністю населення, – Данії, Фінляндії, Швеції тощо, як основа вибірки використовуються реєстри (реєстри) населення. Це дозволяє проводити формування вибіркової сукупності централізовано, практично з одним ступенем відбору (що позначається позитивно на надійності оцінок показників), а також відразу перевіряти репрезентативність вибіркової сукупності за ознаками, внесеними до реєстру.

В Україні перша спроба створити реєстр населення була зроблена ще у 1993 році [4]. Її реалізація зіштовхнулася із великою низкою проблем організаційного, правового, методологічного, технологічного та фінансового характеру, які не були розв'язані. За час, що минув, періодично відбувалися мляві спроби повернутися до цієї проблеми, проте її вирішення не зрушило з місця. Слід зауважити, що і реєстр не зможе вирішити всіх проблем, які існують при формуванні вибіркової сукупності, зважаючи, перш за все, на складність його ведення.

Одним із інших варіантів є централізований реєстр адрес домогосподарств або реєстр житлових будівель, які можна було б створити під час проведення перепису населення. Перевагою його формування є відсутність необхідності у значних фінансових витратах, враховуючи те, що під час проведення підготовчих робіт до перепису населення все одно складаються списки з переліком будівель та адрес. Недоліком таких реєстрів є складність з його веденням. Проте дані з таких реєстрів, за умови проведення відповідних робіт з актуалізації, можна було б використовувати 5 – 7 років.

Автоматизація ведення та використання передбачає забезпечення максимально можливого рівня автоматизації робіт при складанні, корегуванні, актуалізації, архівуванні основи вибірки та забезпечення можливості автоматизованого проведення процедури відбору на кожному ступені відбору.

Структура бази даних з основою вибірки (централізована чи децентралізована) повинна узгоджуватися з організацією робіт з формування вибірки. Також повинен бути забезпечений взаємозв'язок між різними основами вибірки.

Програмні засоби повинні забезпечувати можливість роботи з картографічним матеріалом і об'єднання його з відповідними базами даних, тобто забезпечувати створення геоінформаційних систем.

Як зазначалось раніше, незалежно від організації основи вибірки (списки на паперових носіях, файли, реєстр) дані основи вибірки повинні бути актуалізовані, що є окремою роботою. Актуалізація основи вибірки – один з етапів формування вибіркової сукупності, мета якого полягає у приведенні переліку та характеристик одиниць відбору до стану, який вони мають на дату, якомога більше наближену до строків проведення вибіркового обстеження. Актуалізація впливає на якість проведення відбору і, як наслідок, на весь подальший процес проведення обстеження та обробки даних.

Необхідність актуалізації пояснюється змінами, які постійно відбуваються на відібраних територіях і призводять до певної невідповідності списків реальному стану. Актуалізація проводиться у випадках: 1) коли для формування вибірки використовувалась застаріла інформація; 2) коли та ж сама основа вибірки використовується протягом тривалого часу для формування різних вибірових сукупностей. Метою процедури актуалізації основи вибірки є підвищення якості списків шляхом внесення до них змін, які відбулися протягом періоду з дати їх складання або останньої актуалізації.

Якщо вибірка є багатоступеневою, особливу увагу слід звернути на актуалізацію основи вибірки, яка використовується на останньому етапі відбору. Це, як правило,

списки адрес домогосподарств. Їх актуалізація є однією з основних засад, які забезпечують якісне функціонування вибіркової сукупності домогосподарств.

Інформаційною базою для проведення актуалізації списків адрес домогосподарств можуть виступати як дані різних установ та організацій, так і проведення відповідних робіт на відібраних територіях.

На практиці при формуванні основи вибірки слід враховувати також ще два моменти, а саме:

- мінімальну кількість одиниць відбору в основі вибірки;
- принцип упорядкування одиниць відбору.

Визначення мінімального розміру територіальної одиниці

При формуванні вибіркової сукупностей для проведення періодичних чи постійних вибірових обстежень населення часто є необхідність проведення вибіркового обстеження у межах певної територіальної одиниці протягом кількох років. У зв'язку з цим, виникає потреба визначення мінімального розміру територіальних одиниць відбору.

Такі адміністративно-територіальні одиниці, як міста, селища міського типу, сільські ради, як правило, мають достатній розмір для проведення вибіркового обстеження протягом кількох років. Проблема визначення мінімального розміру територіальної одиниці актуальна для локальних територій.

Мінімальний розмір територіальної одиниці може бути розрахований за двома підходами в залежності від схеми ротації (заміни) одиниць вибірки.

У випадку повної щорічної ротації одиниць вибірки розрахунок базується на кількості одиниць спостереження, які підлягають обстеженню протягом року, і проводиться за формулою:

$$n_{min} = m \cdot \Psi \cdot t,$$

де n_{min} - мінімальний розмір територіальної одиниці (наприклад, кількість домогосподарств або осіб);

m - кількість одиниць спостереження, які підлягають обстеженню протягом року на територіальній одиниці;

t - кількість років перебування територіальної одиниці у вибірці.

У випадку часткової ротації одиниць вибірки, мінімальний розмір територіальної одиниці розраховується з урахуванням встановленої схеми ротації. При цьому необхідно виділяти два періоди: впровадження схеми ротації (зазвичай, перший рік) та підтримка схеми ротації (наступні роки). Це пояснюється тим, що у період впровадження схеми ротації необхідно відібрати більше одиниць вибірки, ніж у період підтримки.

Мінімальний розмір територіальної одиниці з урахуванням схеми ротації розраховується за формулою:

$$n_{min} = n_I + n_T \cdot \Psi \cdot (t - 1),$$

де n_I - кількість одиниць вибірки, необхідних у перший рік запровадження схеми ротації;

n_T - кількість одиниць вибірки, необхідних у наступні роки функціонування схеми ротації.

У свою чергу кількість одиниць вибірки, необхідних кожного року, розраховується за формулою:

$$n_i = s_{gr} \cdot \Psi \cdot k_{rg},$$

де n_i - кількість одиниць вибірки, необхідних на один рік обстеження ($i=1, T$);

s_{gr} - кількість одиниць вибірки в одній ротаційній групі;

k_{rg} - кількість ротаційних груп, які вперше беруть участь в обстеженні.

Для забезпечення надійності функціонування територіальної вибірки протягом визначеної кількості років доцільно збільшити мінімальний розмір територіальної одиниці шляхом додавання резервного року. Це зменшує негативний вплив змін, які відбуваються протягом терміну експлуатації територіальної вибірки, а також дозволяє забезпечити триваліший термін її експлуатації у випадку можливої затримки введення нової територіальної вибірки.

У випадку проведення в одній територіальній одиниці декількох вибірових обстежень, мінімальний розмір територіальної одиниці визначається сумою мінімальних розмірів, розрахованих для кожного з цих обстежень.

Упорядкування одиниць відбору

Упорядкування є важливою складовою проведення відбору.

Упорядковані певним чином одиниці відбору складають основу вибірки, з якої вже безпосередньо проводиться відбір. Якщо в основу упорядкування покладено зміну якоїсь кількісної чи якісної ознаки одиниць відбору, то це можна вважати неявною стратифікацією генеральної сукупності. В цьому випадку у вибірці будуть представлені одиниці з різними значеннями ознаки, що підвищує репрезентативність вибіркової сукупності.

Нижче наведені можливі принципи упорядкування:

- за значенням певної ознаки (характеристики) одиниці вибірки;
- за географічним принципом;
- за абеткою;
- комбінований.

Упорядкування за значенням ознаки (наприклад, чисельністю населення) передбачає наявність помітних розбіжностей явищ, що досліджуються, в одиницях різного розміру. Метою цього типу упорядкування є включення до вибірки як одиниць великого, так і одиниць малого розміру.

Застосування географічного принципу забезпечує краще охоплення території регіону (області) та рівномірне з географічної точки зору розміщення по території одиниць вибірки, а також дозволяє враховувати природно-кліматичні та економічні особливості різних частин регіону. У цьому випадку основа вибірки може упорядковуватись за різними підходами. Це - „географічний серпантин”, „концентричні кола”, „спіраль” тощо. Застосування упорядкування за географічним принципом передбачає обов'язкове використання картографічного матеріалу.

При відсутності яких-небудь відомостей щодо одиниць відбору може бути застосований принцип упорядкування „за абеткою”. Таким чином можуть впорядковуватись назви вулиць, прізвища осіб тощо.

Може бути використано декілька упорядкувань відносно однієї основи вибірки. Так, наприклад, адреси домогосподарств можуть бути впорядковані спочатку за назвою вулиці, в межах вулиці – у порядку зростання номера будинку, в межах одного будинку – у порядку зростання номера квартири, в межах однієї квартири (якщо в ній проживає декілька домогосподарств) – за абеткою по прізвищах.

В окремих випадках бажаним є підхід з урахуванням двох факторів: розміру та географічного. Це вимагає застосування комбінації цих двох принципів упорядкування.

Висновки. У роботі розглянутий один з етапів формування вибіркової сукупності – формування основи вибірки. За підсумками дослідження сформульовані та розглянуті принципи та складові формування основи вибірки, а також окремі практичні аспекти побудови основи вибірки. Використання розроблених методологічних засад на практиці сприятиме отриманню репрезентативної вибіркової сукупності та підвищенню якості даних вибіркових обстежень населення.

Джерела та література:

1. Єріна А.М. Організація вибіркових обстежень. – К.: КНЕУ, 2004. – 127 с.
2. Саріюгло В.Г. Проблеми статистичного зважування вибіркових даних. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 264 с.
3. Йейтс Ф. Выборочный метод в переписях и обследованиях. - М.: Статистика, 1965. – 435 с.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 лютого 1993 р. №74-р.

ПРО АВТОРІВ

Коляда Ігор - кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Полієнко Галина - аспірантка кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Панченко Валентин - директор Чернігівської філії Національного фармацевтичного університету.

Нестеренко Лідія - заступник директора з навчально-виховної роботи Іванківської ЗОШ 1-2 ст. Срібнянського району.

Сергєєв Іван - доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Діброва Сергій - кандидат історичних наук, доцент Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Левенок Ігор - аспірант Інституту історії НАНУ.

Полетун Ніна - завідувача відділу Держархіву Чернігівської області.

Магурчак Андрій - молодший науковий співробітник відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України.

Пилипенко Олександр - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Соломаха Ірина - старший викладач кафедри соціальної психології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Богачевська Ірина - кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук Української академії зовнішньої торгівлі.

Попович Олена - викладач Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь).

Баранова Наталія - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Баран Ганна - старший викладач кафедри української мови й літератури Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Кухарук Олександр - кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.

Раковський Леонід - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

Ковалевська Ольга - кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету.

Іванець Володимир - доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Тканко Віктор - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Аніщенко Вікторія - кандидат технічних наук, завідувач кафедри економіки та менеджменту Європейського університету.

Бобришева-Шкарлет Тетяна - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Риндач Марина - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Семченко Олена - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Бондар Дмитро - аспірант Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Зеленська Олена - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Гладун Олександр - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.